КАФЕДРА

Переклав з російської

МИКОЛА СТЕБЛИНА

ЗАСІДАННЯ КАФЕДРИ

Ледь позолочений сонцем короткий зимовий день кінчається. Павутинка, на якій він завис, ось-ось обірветься. За вікном в інститутському саду вітер колише промерзлі віти дерев. Де-не-де на них тріпочуть два-три листочки, що вціліли.

У кімнаті № 387 (третій поверх головного корпусу) йде засідання кафедри. За масивним старомодним рголом у кутку біля вікна сидить завідуючий кафедрою професор Завалішин Микола Миколайович, коротше — Емем, так його звуть усі позаочі, а деякі і в вічі. Він не ображається: гарне ім'я — М. М. 1. У минулому столітті так позначалося дещо невідоме, умовне. "У ворота готелю губернського міста NN..." Він також невідомий, умовний.

На вигляд це низенький дідок з жовтою конічною лисиною, обрамленою на скронях і на потилиці вінчиком білого волосся. Скельця окулярів, товщиною мало не в палець, прикривають його очі, від чого їхній вираз незбагненний. Сиві вуха, розхитані вставні зуби, білясто-руді наїжачені вуса — все це робить його зовнішність дивакуватою, якщо не страшнуватою. Втім, звикнути до неї можна. На кафедрі вже звикли. Дехто навіть вважає зовнішність Емема в якійсь мірі милою, як буває милим відверто карикатурний персонаж ляльковоі вистави. У спілкуванні з людьми доброзичливий, не прискіпується — чого ще можна бажати від завідуючого? А якщо інколи любить поговорити, то що ж вдієш? У кожного є недоліки. Головне "не дражнити".

Трохи оддалік, зберігаючи самостійність, сидить заступник Емема доцент Кравцов — кругловидий брюнет, фігура огірком, тонкі вусики. Цей добряче собі на умі. Хоч і молодий (тридцять п'ять років), у нього вже практично готова докторська на модну, сучасну тему: "Методи системо-техніки в теорії систем самонастроювання". Він твердо розраховує після смерті Емема (чи виходу на відпочинок, зла він йому не бажає) зайняти його місце й навести на кафедрі лад. Далі він має перспективи ще принадливіші: член-кореспондент, можливо — академік. Поспішати не треба, він ще молодий.

Приміщення кафедри — вузьке, довгасте — половина якоїсь парадної приймальні колишнього, дореволюційного будинку. Стелі з іржавими патьоками злітають на п'ятиметрову висоту; під ними витіюватe ліплення карнизів. Старовинний будинок у напіваварійному стані. Інститутові давно вже обіцяно нове приміщення десь на околиці міста, більше години добиратися від центру. Будівництво ще не почате, а ремонтувати старий будинок уже перестали.

По всьому приміщенню в різноманітних позах сидять викладачі кафедри — доценти і асистенти.

Професорів, окрім Емема, немає жодного, що йому постійно ставить на карб ректорат ("Мало працюєте над зростанням кадрів"). Першим, мабуть, зросте Кравцов.

На високому залізному ящику з-під імпортного обладнання, так званому "електричному стільці", сидить Семен Петрович Співак, богатир-бородань у вельветових штанях, якого на кафедрі називають "гладкий-шумний". Він не гладкий, а просто громіздкий і займає багато місця. Ноги його розкарячені, черевики (розмір сорок шостий) зашнуровані абияк. Чорна борода навколо рота обметана срібною білістю, як хутряний комір на морозі. Серед цієї білості яскраво вирізняється великий вологогубий рот. Семен Петрович загалом гарний, хоча надто масивний і агресивний на вигляд. Студентки за ним умлівають, незважаючи на його вік (близько п'ятдесяти) і репутацію

великого двій-костава. На залізному ящику він сидить принципово відтоді, як одного разу під час засідання кафедри під ним розвалилося крісло. Семен Петрович, загалом людина гаряча, дуже вже палко з кимсь сперечався, навів незаперечний доказ, трах!— і все. "Не можна так гарячкувати!" — докоряла йому діловод Лідія Михайлівна, єдина людина на кафедрі, яка вболівала за меблі. Інші примітивно кепкували, звичайно, згадуючи Александра Македонського, якого за традицією згадують щоразу, коли йдеться про поламані стільці.

Нові меблі — низькі тонконогі ' столи, ламкі стільці і крісла у вигляді чи то корзин, чи то риболовних верш — були спущені кафедрі минулого року за інститутським планом переобладнання. Всі сприйняли їх покірно, тільки Емем навідріз відмовився розлучитися зі своїм столом-мастодон-том виробництва тридцятих років. І, очевидно, не помилився: нові меблі виявилися прикро неміцні. Через півроку вони, як казали викладачі, "вже пройшли період напіврозпаду" — дверцята у столів не зачинялися, а шухляди, навпаки, висувалися з величезними зусиллями. Від половини стільців лишилися ріжки та ніжки, які інститутський столяр не брався ремонтувати, кажучи: "Дрова". А стіл Емема з прибором каслинського лиття (чорнильниця у формі голови витязя) як стояв десятиліття, так і стоїть.

Неподалік від дверей — Лев Михайлович Мар-кін, напівсивий, скуйовджений, з виразом постійної іронії на витонченому обличчі. З іронії він собі зробив щось на зразок служби.

За одним столом поряд дві подруги — Елла Денисова і Стелла Полякова. Елла — промениста блондинка з карамельно-рожевою шкірою — справедливо вважається першою красунею кафедри ("Міс Кібернетика"—називає її Маркін). Це, однак, не дуже багато важить, бо жінок на кафедрі одна, друга — та й усе. Стелла старша від неї, негарна, з овечим обличчям, проте, як кажуть, стильна, модно зодягнена і, головне, взута. Зараз на ній туфлі *на височенній платформі. Вона раз по раз обдивляється свою змієподібну ногу, виставивши її боком з-під столу.

Одразу за ними — асистент Паша Рубакін, мут-ноокий, патлатий, подерті джинси "під хіпі", цигарка за вухом. Голос у нього як з льоху, розмова завжди не по суті, проте чимось цікавий.

Поруч з ним, ніби для контрасту — Дмитро Сергійович Терновський, один з найстаріших співробітників кафедри, немолодий, біло— і густочубий, з тих, що колись називалися педантами: рівний проділ не збоку, а посередині голови, чехов-ське пенсне на ланцюжку, бездоганний чорний костюм, що після кожної лекції чиститься щіточкою. Крім Терновського, всі викладачі ходять з ніг до голови в крейді. "Всі ми однією крейдою мазані",— каже Співак. Він же примудряється обмастити крейдою не тільки перед і рукава, але й спину.

За Терновським, спершись підборіддям на кисті рук, схрещені на спинці стільця, сидить Радій Юр'єв — вузькоголовий, з відкинутою назад шапкою густого темно-рудого волосся, не першої молодості, проте з дуже привабливою юною усмішкою, що відкриває довгі жовті гарні зуби. Радієва усмішка непереможна ("проникаюча радіація",— кажуть про неї на кафедрі). В кафедральних суперечках і сутичках Радій завжди виступає в ролі буфера.

Здається, лише ці перераховані й слухають доповідача, а решта просто нудяться. Дехто, майже не приховуючи, читає одним оком роман.

Доповідає Ніна Гнатівна Асташова — смаглява стріловидна жінка, не дуже й гарна, не дуже молода (ближче до сорока), проте стрункістю і стрімкістю по-своєму приваблива. Щось є в ній від дикої тварини — сарни чи козулі.

Йдеться про двійки. Тільки-но закінчилася зимова гарячка — екзаменаційна сесія, лишилися до-складання й перескладання. "Не все іще звезене жито, та зжате. І легше їм стало",— сказав Маркін словами Некрасова. Він узагалі по вуха набитий цитатами, щохвилини вставляє

їх у розмову, іноді навіть вдало. Дивовижна пам'ять. "Нецілеспрямована",— каже про неї Кравцов.

Згідно з планом засідань кафедри підводяться підсумки сесії. Асташова говорить голосно, на всій лекційній поставі голосу, розрахованого на велику аудиторію, з чіткою дикцією, що виділяє кінці слів,— хоч бери й записуй. Досвідчені викладачі часто так говорять — голосно, складно й авторитетно, лишаючи враження зарозумілості, загалом помилкове. Просто професійна виучка. Така обстановка. Іде доповідь.

— Питання про двійки не нове. Кожну сесію ми його обговорюємо, товчемо воду в ступі. У цього питання немає вирішення. "У віз один впрягти не можна коня й тремтливу лань". Що треба деканату? Казенне благополуччя. Щоб процент хороших і відмінних оцінок невпинно зростав від сесії до сесії, а процент двійок падав. І таки виростає, і таки падає! Двічі на рік ми беремо участь у принизливій процедурі — слухаємо доповідь про хід боротьби за успішність. Вираховуються відсотки, долі відсотків, кресляться діаграми... І як не соромно такими дурницями забирати час у зайнятих людей?

— Правильно каже! — грубим басом схвалив Співак.

— Вам буде надане слово,— сказав Кравцов. (Емем мовчав, загадковий за окулярами).— Продовжуйте, Ніно Гнатівно.

— Продовжую. Мрія деканату — щоб усі студенти вчилися відмінно. Очевидна нісенітниця, тому що саме слово "відмінний" означає "відмінний від інших". П'ятірка немислима без фону. Це не еталон метра, що зберігається в Палаті мір і ваги. Екзаменатор, ставлячи оцінку, вимірює знання студента не за абсолютною, а за відносною шкалою.

— Ех, не те! — страждаючи, вигукнув Співак.— Справа не в п'ятірці, а в двійці.

Кравдов постукав олівцем по столу:

— Прошу доповідача продовжувати, а інших — утриматися від зауважень.

— Продовжую. З одного боку деканат, з другого — ми. їм потрібне формальне благополуччя, нам — неформальні знання. Звичайно, найпростіше було б піти їм назустріч: двійок не ставити зовсім, трійок — мінімум, четвірок і п'ятірок — за вимогою. Життя буде легке, ніхто нам не дорікне, крім нашої совісті...

— "Кігтявий звір, що серце шкряба, совість",— послужливо підказав Маркін.

— Так, совість,— підкреслила Асташова, потемнівши на обличчі.— А це, як вчить життя, опора ламка, ненадійна. Поведінку людини диктує не совість, а об'єктивні обставини. Ці обставини, хочемо ми того чи ні, штовхають нас у світ фікцій. Фіктивних оцінок, фіктивних досягнень, фіктивної звітності...

— Чи не замахуєтеся ви надто широко, Ніно Гнатівно? — обережно запитав Кравцов.

— Навпаки, замах чисто місцевого масштабу: я кажу про наші вузівські справи. Як обчислюється наша робота? За середнім балом, за процентом двійок. Це ж курям на сміх! Хто, як не ми самі, ставимо собі ці оцінки? Давайте порівняємо з іншими галузями виробництва. Де це бачено, щоб робота заводу, фабрики, майстерні визначалася за оцінками, які вони самі собі виставили? А в нас виходить саме так! Формальні критерії, не підкріплені об'єктивними способами контролю, неминуче породжують окозамилювання.

Почувши "окозамилювання", Кравцов насторожився й подав голос:

— Я заперечую. Голослівне звинувачення.

— Не голослівне. Давайте будемо чесними. Нехай кожен запитає себе, скільки б двійок він виставив, якби не натиск згори?

— Я? Стільки ж, скільки зараз,— мовив Співак.

— Вірю. Але ж ви виняток. Правило відоме: три пишемо, два запам'ятовуємо.

— Не згоден,— сказав Кравцов.— Я ставлю оцінки без будь-якого натиску.

— Ви також виняток,— нелюб'язно відповіла Асташова, вишкіривши косенький зуб.

— Ніна Гнатівна має рацію,— сказав Терновсь-кий.— Перш ніж поставити двійку, тричі замислишся. Поставиш — усім гірше: студенту, тобі самому, кафедрі, факультету... А користь яка? Ти йому двійку, а він до тебе ж вернеться перескладати, як бумеранг. А часу на перескладання в навантаженні не передбачено, іде прямим ходом у перевантаження. Ну добре, до перевантажень нам не звикати. Головне, приходить він, найчастіше знаючи не краще, а гірше, ніж минулого разу. Знову двійка. А деканат його ще раз пришле. І ще, і ще. За існуючими правилами не можна перескладати більше двох разів — на третій порушується питання про відчислення. А деканат, як відомо, боїться відчислення. Ось і присилає "як виняток" раз за разом. Крапля довбає камінь. Врахуєш усе це, подумаєш-подумаєш — і поставиш трійку. Однаково цим кінчиться.

— Ні, не однаково! — гримнув Співак.— Кому однаково, нехай забирається геть із вузу!

— Дозвольте, товариші, ми, здається, перейшли до обговорення, не дослухавши доповіді,— втрутився Кравцов.— Ніно Гнатівно, ми чули ваші критичні зауваження. Але критика без конструктивних пропозицій безплідна. Що врешті-решт ви пропонуєте?

— Невже не ясно? Пропоную припинити практику оцінки роботи викладачів, кафедр, інституту в цілому за успішністю студентів. Ліквідувати

ю дуті звіти про хід боротьби за успішність. Позбавити нас дріб'язкової опіки деканату.

— Ну, це неможливо,— солідно мовив Кравцов.— У нашому суспільстві...

— Якраз у нашому суспільстві це й можливо. Зокрема, у вузі. Нехай нашу роботу оцінюють після виходу, за якістю роботи наших випускників.

— Утопія. Ще пропозиції?

— Тільки найзагальніші. Добирати людей ретельніше, довіряти їм більше, контролювати менше. І, головне, контроль має бути кваліфікований.

Усі загомоніли. Кравцов постукав по столу кісточками пальців:

— Товариші, товариші, ви не даєте доповідачеві закінчити.

— Та в мене, загалом, усе. Те, що я кажу, одним відоме, іншим неприємне, а декому просто нецікаве. Недарма професор Завалішин спить.

Усі подивилися на Емема — він справді спав. Така вже в нього була особливість: тривала промова однієї людини діяла на нього нездоланно. Щось навалювалося, м'яко давило, він поринав у сон, як у велетенський, розміром у цілий всесвіт, пуховик. Щоправда, спав він не міцно, весь час зберігав якийсь контакт з тим, що діється, і віддалено розумів, про що мова. Ось і зараз він підвів голову, розплющив очі, двічі сіпнув щокою і, двічі затнув-шись, сказав:

— Я не сплю. Я все чую.

— Виходить, мені здалося. У вас були заплющені очі.

— Повіки важкі,— мовив Емем, знову заплющив очі і опустив голову.

— Теж мені Вій,— шепнула Елла.

— Добре, що спить,— відповіла Стелла.— Не

п

дай бог, прокинеться, почне говорити... "На світанку її не буди".

— Може, є питання до доповідача? — запитав Кравцов, намагаючись ввести засідання в русло.

Маркін підняв руку:

— Дозвольте запитання. Тут нібито згадувалися двоє персонажів: кінь і тремтлива лань. Як це розуміти?

— Деканат і ми,— пояснив Співак.

— Хто кінь і хто лань?

— Кінь — деканат, а тремтлива лань — ми.

— Саме навпаки,— зблиснула оком Асташо-ва.— Тремтлива лань — деканат. Адже він тремтить, а не ми. Якби ми тремтіли, давно б не було двійок.

— А чи не можна,— не вгамовувався Маркін,— розглянути цю конфліктну ситуацію як парну гру з нульовою сумою?

— Дурниці,— відповіла Ніна.

— Товариші, товариші, не будемо ображати одне одного,— втрутився Кравцов.— У нас ще мають бути дебати по доповіді. Хто хоче виступити?

Підвівся Співак, розправив плечі, груди колесом. Штани його урочисто струменіли, не звисали — спадали.

— Все це дурниці собачі, стрясання повітря. "Абсолютна шкала, відносна..." Двійка є двійка, я її нутром чую. Сам був двієчником. Двієчник — це життєлюб, сибарит. Коли його вчасно не огріти двійкою, він так і буде кейфувати. По собі знаю. Якби не професори нашого університету, які щедро ставили мені двійки, я так би й кейфував досі. Низький їм уклін за ті двійки. Правда, тоді були інші звичаї, ставити двійки ніхто не боявся. Ось якби я вчився зараз, у нашому інституті, я б так і не став людиною.

— Роль праці в процесі олюднення мавпи,— вставила Стелла, граючи ногою.

— Саме так! Праця, праця і ще раз праця! А не ці, як їх, "зітхання десь на лавці" і не "прогулянки вночі". Ми, педагоги, повинні боротися за своє святе право на двійку. Нас гнуть, а ми не гнемося. Нас штовхають, а ми опираємось. Отже, хай живе двійка!

— Двійка, птиця-двійка, хто тебе вигадав? — спитав Маркін, але сміхом підтриманий не був.

Кравцов розмірковував, чи одразу давати відсіч демагогічному виступу Співака, чи зачекати. Вирішив, зачекати. Могутнього темпераменту Семена Петровича він побоювався.

— Хто ще хоче висловитись? Тільки суворо дотримуючись порядку денного, без ліричних відступів. Елло Борисівно, може, ви?

Елла заговорила неохоче:

— Двійок, звичайно, багато. Боротьба за успішність — це в принципі добре. Але ж треба й про студентів подумати. Які там "зітхання десь на лавці"! їм і на стільці зітхнути ніколи. Завдання, завдання... Навіть списати і то потрібен час, а його немає...

Вона сама нещодавно закінчила вуз, ще не встигла перебудуватися на викладацьку точку зору і тому завжди була на боці студентів. У ній ще не згасла класова ворожнеча гнобленого до гнобителя.

— їм створені всі умови для роботи,— зауважив Кравцов, розглядаючи свої нігті.

— Всі умови? А в гуртожиток номер два ви ходили?

— Поки що ні.

— Отож-бо, що ні. Там не умови, а суцільний жах. Днями труби полопалися, нічим навіть умитися. Ходять з чайниками до колонки. Хлопцям ще нічого, вони не страждають, а дівчатам важко... Скаржилися мені як куратору — жінка жінку завжди зрозуміє. За винятком коменданта. Ходила я до неї — така вже скіфська баба, хоч курган кругом неї насипай. Нічого робити не хоче...

— Природно,— сказав Маркін.— Людина, рівень добробуту якої не залежить від кількості і якості її роботи, нічого ніколи робити не хоче.

— А ми? — вигукнув Співак.— Наш з вами рівень добробуту якщо й залежить від кількості і якості роботи, то в зворотному розумінні. Менше працюєш — краще живеш.

— Знову перебільшення,— кисло зауважив Кравцов.— Але продовжимо засідання кафедри. Хто ще хоче висловитися?

Підняв руку Радій Юр'єв. Устав, засяяв усмішкою. Всім одразу почало'здаватися, що все добре.

— Товариші,— сказав Радій,— треба шукати необхідні компроміси. Тут багато хто намагається щось перевернути, радикально змінити. Кожен з нас, дайте лише йому волю, таких би дров наламав! Не треба, будучи викладачем вузу, намагатись вирішувати державні питання. У кожного свій фах. І лише в двох галузях кожен вважає себе компетентним — у медицині і в управлінні державою. Ніно Гнатівно, ваші конструктивні пропозиції, пробачте, наївні. Вони на рівні самолікування або, ще гірше, знахарства. Я, приміром, знаю одного хорошого математика, який раптом звихнувся і зайнявся голковколюванням; можливо, це чудова річ, але нехай цим займаються лікарі, а математики — своїми справами. На наш вік їх вистачить.

— Можу лише солідаризуватися,— схвалив Кравцов.

Радій подякував йому поклоном і сів. Ніна Асташова блиснула на нього гнівним поглядом. Підвівся Паша Рубакін і глухим, підземельним голосом заговорив:

— З приводу останнього виступу я згадав один анекдот. Можна, я його розповім?

— Тільки в межах регламенту, дві-три хвилини,— сказав Кравцов, глянувши на годинника.

— Не хвилюйтесь, я швиденько. Цей анекдот німецький, але я перекладатиму. Приходить додому чоловік і застає приятеля зі своєю дружиною, а вона дуже негарна. Чоловік говорить приятелю: "Ich muss, aber du?" (Я мушу, але ти?) У мене все. Вклався я в регламент?

— Вклались,— невдоволено мовив Кравцов,— але анекдот ваш ніякого стосунку до справи не має. Прошу решту товаришів берегти свій і чужий час і не ухилятися від теми. Хто ще хоче висловитися?

Він позіхнув. .

Викладачі вставали один по одному, звітували про підсумки сесії. Ті, в кого відсоток двійок був вище середнього, нервувалися, посилалися на об'єктивні причини (найчастіше згадувалася картопля). Винятком був усе той самий Паша Рубакін: він заявив, що єдина причина поганої успішності в його групі — низька якість викладання.

— Хіба я викладач? Така людина, як я, лише через непорозуміння може працювати у вузі. У мене розвиток жаби. Навіть нижче — жаб'ячого ембріона. Обіцяю до наступної сесії підтягтись і підвищити свій розвиток хоча б до рівня курки.

До парадоксів Рубакіна всі вже звикли і уваги на них не звертали. Лише Кравцов сказав:

— Вашу самокритичність можна тільки вітати. Але який приклад ви подаєте студентам своїм зовнішнім виглядом? Ми боремося з довгим волоссям...

У цей час відчинилися двері і зайшла висока, білява, баскетбольного зросту дівчина в замшевій спідничці до середини стегна. Несміливо

зупинилася, тримаючись за дверну ручку. Ноги в неї були такі довгі, ставні, туго обтягнені, що вся чоловіча частина кафедри (крім Емема, який спав) не без утіхи втупилася в них очима.

— Що вам треба, дівчино? — опам'ятавшись, запитав Кравцов.

— Матлогіку скласти.

— А в сесію чому не склали?

— Двійку одержала...

— Ось перед вами,— мовив Кравцов, картинно простерши руку,— одна з тих двійок, про які сьогодні йшлося. До того ж типова. Ось що, дівчино. У нас зараз засідання кафедри. Якби не такі, як ви, воно б закінчилося значно раніше. Почекайте-но в коридорі, поки ми закінчимо.

Дівчина вийшла.

— "Матлогіка",— іронічно повторив Терновсь-кий (він був на кафедрі головним поборником чистоти мови).— Ніколи сказати "математична логіка". Матлогіка, матстатистика, матаналіз — суцільний мат...

— Віяння часу. Вони й байдикуючи поспішають,— сказав Співак.

Елла, яка сама казала "матлогіка", образилась:

— А чому не можна? Ви ж кажете "діамат", а не "діалектичний матеріалізм", "комсомол", а не "комуністична спілка молоді"?

— Ну, це вже ввійшло в традицію.

— Але ж для того, щоб увійшло в традицію, хтось повинен був почати. І йому, напевно, перепадало від консерваторів.

— Взагалі, питання про чистоту мови спірне,— сказав Співак.— У таких суперечках не буває правих. Старі люди, як правило, обстоюють норми своєї молодості.

— Я не така вже й стара, але говорити "матло-гіка" не буду,— мовила, ніби відрубала, Ніна.

— Ні, я за новаторство в усьому,— заявила Стелла,— в моді, в мові, в поведінці... Що ж, по-вашому, так і носити довгі спідниці? Треба спрощувати, вкорочувати.

— А як же максі? — запитав Маркін.

— Не приживуться,— категорично відповіла Стелла.

— Не знаю, як із спідницями, а в мові потрібна позиція розумного консерватизму,— сказав Тер-новський.— Якщо студентів не виправляти, вони бозна до чого докотяться. Цей потворний жаргон, суміш англійської з нижньогородською... Квартира в них "флітуха", дівчина— "гирла"...

— А інколи й своєю мовою таке видадуть — закачаєшся,— зауважив Маркін.— Нещодавно один новатор збагатив мене на екзамені терміном... у змішаному товаристві не наважуюсь його повторити.

— А буває й цікаво,— заступилася Елла.— Ось у мене студент замість "потужність" сказав "могутність". Хіба погано? "Могутність множинності"...

Тут вуса Емема заворушилися, і він співуче вимовив:

— А що дасть тобі знати, що таке ніч могутності?

— Миколо Миколайовичу, ви хочете виступити? — запитав Кравцов.

— Воронь боже. Це я сам собі. Продовжуйте, будь ласка.

— Що ж, по-вашому, не треба виправляти студентів, коли вони помиляються? — поправивши пенсне, мовив Терновський.

— Виправляти треба, але тільки кричущі помилки, які явно суперечать духу мови,— сказала Ніна не дуже впевнено.

Тут Емема прорвало — він заговорив. Спочатку важко, затинаючись, старанно допомагаючи собі щокою і вусами, а тоді все жвавіше й рівніше. Так, буває, розходжується кульгава людина.

— Навіщо виправляти? Подавати прикліад. Пам'ятаю, коли я вчився, у нас читав лекції професор Х. Він нас просто зачаровував своєю мовою. Слухали ми його, розвісивши вуха. Абсолютна, художня культура слова. Ми наслідували його не лише в лексиконі — в інтонації. Був у нього один особливий коротенький крик на зразок клекоту яструба, ним він висловлював торжество правди — "що й треба було довести". І ми за ним, довівши теорему, скрикували по-яструбиному. Тоді з університету пачками виходили студенти, які говорили, як Х., писали, як Х. Ще й тепер інколи, зустрівши стару людину, я зненацька у неї питаю: "А ви також учились у Х.?"

Коли Емем говорив, він так відволікався від усього навколишнього, що чужої мови вже не чув. Викладачі, що звикли до цього, перемовлялися, майже не стишуючи голосу.

— Ну, пішли спогади, пиши пропало,— зітхнула Елла.— Мінімум на півгодини. А мені Вітьку з садочка брати, після сьомої не тримають. Дома обіду немає — жах!

— А головне,— відповіла Стелла,— коли він розмовляє, я не можу на нього дивитися! Все ворушиться— вуса, зуби... Зубна техніка на грані фантастики.

— Погляньте на липу, що цвіте,— сказав Емем, посилено працюючи обличчям.— Вас ніколи не вражало, що всі ці квіти, власне, приречені? В кращому випадку одне зеренце з тисячі дасть паросток, один паросток із сотні розів'ється в дерево.

— Як це він на липу перескочив? — здивувалася Елла.

— Потік свідомості,— пояснила Стелла.

— Правильність мови, її здоров'я,— тим часом вів далі Емем,— створюється колективними зусиллями людей, яким це не байдуже. Пристрасті, що вирують навколо мови,— здорові пристрасті. Занапащає мову байдужість. Кожен з тих, хто сперечається, сам по собі може й не мати рації. Творча сила — в суперечках. Можливо, одне з тисячі слів, як зернятко липи, дасть паросток... Достоєвський пишався тим, що запровадив у російську мову нове дієслово "стушеваться". Здається, він помилився — це слово вживалося й до нього. Але вже безперечно Карамзін придумав слово "промисловість" — найживіше слово сьогодення...

— Від двійки до Карамзіна,— сказав Маркін,— і все дотримуючись порядку денного.

— Помовчте,— осмикнула його Ніна, що слухала Емема зі складкою уваги поміж брів.— Саме коли заходить Мова про найважливіші речі...

— Про найважливіші речі краще не розводитися прилюдно.

— Банально,— спокійно мовила Ніна.

— Дякую,— вклонився Маркін.

— І як це він терпить? — тихо сказала Елла.— Я б на його місці образилась. А нашій Ніні тільки б порозумувати, та ще й прилюдно. їй добре, у неї старший, Сашко, і купує, й варить. Це однаково що бездітна.

Емем продовжував бурмотіти що далі нерозбірливіше:

— Так, зернятко липи... Про що це я? Треба так викладати, щоб виходив собачка...

— Який собачка? — запитав Співак.

— Довго розповідати. Іншим разом,— мовив Емем і замовк.

— Товариші,— сказав Кравцов, підвівшись і осмикуючи піджак на опуклій талії,— ми працюємо більш як три години. Дозвольте мені підбити підсумки дискусії.

Всі жваво заворушились. Підсумки — отже, буде вже кінець.

— Ми чули тут деякі надто темпераментні виступи: Ніни Гнатівни, Семена Петровича та інших. Шкода, що не все в цих виступах було по суті. Дещо було перебільшено, надто загострено. Звичайно, критика й самокритика необхідні, але вони не повинні переходити в демагогію. Позиція деканату правильна. Нас аж ніяк не закликають до послаблення вимогливості, як тут дехто намагався твердити. Навпаки! Вимогливість треба підвищувати, одночасно домагаючись підвищення успішності за рахунок методичної роботи, мобілізації резервів... Гімн двійці, який проспівав тут Семен Петрович, був аж надто недоречний...

Співак висловив протест якимсь гнівним вигуком, схожим на хрюкання вепра. Кравцов поспішив далі:

— Так, недоречний. Не оспівувати треба двійку, а боротися з нею, вижити це ганебне явище. На підвищені вимоги відповімо підвищеною віддачею. В умовах вузу боротьба за успішність рівнозначна боротьбі за якість. Завдання підготовки висококваліфікованих спеціалістів... '

І таке інше, і таке інше. Промова його була як рінь: багато, кругло, обкатано. Викладачі знемагали, звично нудилися. Ця нудьга входила в ритуал зборів, її терпіли, ловлячи жаданий момент, коли голос промовця ледь-ледь підвищиться: отже, йдеться до кінця. І справді, голос підвищився. Кравцов закінчив стримано-патетично, належною до масштабу зборів фразою і ввічдиво запитав сплячого Емема:

— Дозвольте закрити засідання, Миколо Миколайовичу?

— Так-так, звичайно.

Всі почали вставати, вдягатися. Жінки натягали теплі чоботи, ховали туфлі в шухляди столів. Стелла в надзвичайно розкішній дублянці фарбувала перед дзеркалом зелені повіки. Чоловіки виходили за двері, жадібно палили. То там, то тут від групи до групи перебігав сміх.

У коридорі, сумно чекаючи, стояла на своїх нескінченних ногах недавня блондинка в замшевій спідничці. Побачивши людей, що виходили з кафедри, вона несміливо ступила вперед. Бліде голодне личко виказувало благання.

— Матлогіка,— сказала вона ледь чутно.

— Леве Михайловичу, домовтеся про перескладання,— розпорядився Кравцов і заквапився по коридору із своїм роздутим портфелем рука в руку.

— Який предмет? — запитав Маркін.

— Матлогіка...

— Так-так, я й забув. З приводу цієї матлогіки у нас на кафедрі була дискусія. Більшість (Ніна Гнатівна в тому числі) вважає, що треба говорити "математична логіка".

— Математична логіка,— покірливо повторила дівчина. На півголови вища за Маркіна, вона дивилася на нього, як кролик на лева.

— До речі, сьогодні водохреще,— сказав Мар-кін.— Я хочу поставити вам класичне запитання. Як ваше ім'я?

— Люда...

— Цього мало. Прізвище?

— Величко.

— Чудово. Люда Величко.— Він вийняв записника.— Вважатиму за честь. Вівторок, о другій годині дня. Це вас влаштовує?

— Влаштовує. Дякую. До побачення,— квапливо сказала Люда і підбігцем подалася геть.

— Що це значить? — запитала Ніна.

, — Я виконував свою виховну роль, перебуваючи на позиції розумного консерватизму.

— Не консерватизму, а ідіотизму. І чому не можна було домовитися з нею раніше?

— Ви ж чули, Кравцов наказав їй зачекати в коридорі.

— Кравцов накаже їй ходити на голові — ви й це будете вітати?

— Ще б пак! З такими ніжками!

— Досить вульгарщини!

Вона швидко пішла по коридору повз чорні, помножені вуличними вогнями вікна. Маркін ішов слідом, ледь накульгуючи. Під час ходи було помітно, що в нього одна нога коротша.

— Ніно, не поспішайте. Дозвольте, я вас проведу.

— Не треба.

— Що змінилося з учорашнього дня? Вчора ви мене терпіли.

— Ви мені набридли своїм блазнюванням. Ішли мовчки, вона попереду, він за нею.

— Ніно, це нечесно,— сказав він раптом зламаним голосом.— Ви користуєтесь... Ну, та що говорити!

Вона похмуро змилостивилась: — Добре, ідіть.

...Мармурові сходи, широкі, в три долоні, поруччя. Як чудово було б кататися на таких поруччях у дитинстві. Вжик — і внизу. Студенти й досі катаються...

Вона йшла легко, ледь торкаючись поруччя рукавичкою.

Холодний вітер віє-ві'є, і такий неспокій в усьому. Димчасті струмені поземки носяться по голій кризі. Не люблю лютих зимових вечорів. Мимо мчать машини в сльозливих плямах вогнів; зливаючись, вони перетворюються в смуги, промені, мечі.

Машини — дикі звірі нашого міського світу. Печерні ведмеді, шаблезубі тигри. Людиноїдні. Сигналити їм заборонено, вони мчать мовчки, зціпивши зуби. Лише зрідка проривається короткий здавлений сигнал: це шофер не витримав, натиснув гудок — близько небезпека. Я здригаюсь і згадую Льолю. Люба моя подруга і, власне, єдина, вона загинула під машиною шість років тому, саме взимку, ввечері, в годину пік. Димці було лише півроку. Звичайно, я взяла його.

Пам'ятаю, Кирило, Льолин чоловік, який незадовго перед тим її покинув (дурне слово, Льолю неможливо було кинути, як і мене),— Кирило приїхав до мене говорити про долю сина. Він навіть не приховував полегшення, коли я сказала: "Беру". Брала таки не я, брали ми з Сашею, моїм старшим, йому тоді було десять. Я його, звичайно, запитала, і він твердо сказав: "Беремо". Кирило думав, що я йому дорікатиму, сидів зів'ялий, похиливши голову зі сплутаними рідкими кучерями, крізь які просвічувалася шкіра. В юності, світло-кучерявий, він був схожий на Єсеніна. А ми в школі захоплювалися Єсеніним, томик віршів зачитали до дірок, до розсипу. Можливо, Кирило її і привабив своїм єсенінським чубом, який м'яко й звивисто грав на білому чолі. А людиною виявився дрібненькою, але не в цьому справа. Єсенін також у дечому був дрібний, з циліндром і рукавичками, але в поезії піднімався до величі...

Погаслий, облізлий, Кирило сидів, опустивши голову, і мені було його шкода. Аж надто одностайно всі його засуджували: "Якби не він, була б жива..." Терпіти не можу цієї формули "якби не..." Хто знає, що було б? Не можна довільно змінювати минуле, виймати з нього окремі ланки. Минуле органічно росте разом з людиною і разом з нею творить майбутнє...

Кирилові я так і сказала: "Не карайтесь, у тому, що трапилось, вашої провини немає". Як він зрадів, бідолаха!

Ми з ним лишилися друзями, хоча раніше, при Льолі, я його недолюблювала. Безвідносно до того, що він від неї пішов. Боже борони, збоку судити про сімейні незгоди. Хіба мало що може бути*! Яка туга (фізична, духовна) може погнати людину від однієї жінки до іншої? Із загальноприйнятої точки зору кинути дружину з немовлям — ганебний вчинок, межа непорядності! Не знаю, як на чий погляд. Я особисто тисячу раз воліла б, щоб від мене пішли, ніж лишилися з жалю. Лінія найменшого опору: брехати, продовжувати тягти. Отож Кирила я не засуджую.

Він і зараз інколи заходить глянути на сина. Дивиться на нього сумно, скуто. У новій сім'ї у нього дітей немає, та, здається, і злагоди не дуже багато.

Димка, звичайно, не знає, що дядя Кира його батько. Я його офіційно всиновила, дала своє прізвище, а по батькові — Григорович, як у Саші. Сашиного батька я колись дуже любила. Ця любов так до кінця й не загинула навіть у потоці підлоти. Лишилася вдячність за моє колишнє невід'ємне щастя. Гриша, Гришуня, Гришастий — який же він був хороший, поки не почав брехати...

З інституту додому проводжав мене Льова Маркін. Даремно я з ним різка і даремно дозволяю скрізь за мною ходити — всі помічають і з нього підсміюються. Мої різкості він терпить покірно (я б на його місці не стерпіла). Звичайно, гуманніше було прямо сказати йому "ні". Проте я не наважуюсь, мені страшно лишитися без його відданості, без можливості в будь-яку хвилину зателефонувати йому й почути: "Звичайно, все що хочете, коли хочете".

Люди вважають мене сміливою, а по суті, я боягузка. Я не боюся того, чого, як правило, бояться жінки: темряви, пострілів, мишей,

техніки (сама ремонтую пробки в квартирі). Не боюся виступати прилюдно, обстоювати свою думку. Ніколи не боюся начальства. І разом з тим потай, у душі, безперестанку боюся. Чого? Мабуть, долі, чогось, що чигає на тебе. Після загибелі Льолі боюся машин. Часто бачу сни — хтось із дітей гине під машиною, я кричу від жаху і кидаюсь туди, під смерть. Прокидаюсь, серце б'ється, дякувати богу — сон.

Засідання кафедри було довге, нудне. Доповідала я невдало. Емем спав, а потім, як завжди, казна-що верз. Коли він говорить, складається враження, ніби хтось у твоїй присутності чухає правою ногою ліве вухо. Виступали й інші — кожен про своє. Ніхто мене, власне, не підтримав. Мабуть, розмови про'двійки, про їхні причини й наслідки просто пережили себе.

Мою невдачу помітила не тільки я. Навіть Льова Маркін, який не пропускає нагоди похвалити мене, цього разу мовчав. Ішли ми додому мовчки. Він шкутильгав, я намагалася про це пам'ятати і йти повільніше.

Він довів мене до мого під'їзду. Ми зупинилися, він, очевидно, чекав, що я його запрошу зайти (інколи я роблю це). Я не запросила.

— До побачення, дякую за компанію. Ви були на диво балакучі.

Жарту він не сприйняв.

Очі в нього були такі гіркі, що мені стало ніяково. Треба було б сказати одразу, чесно: люблю іншого, йдіть, не мучте себе. Ні, до цього я, боягузка, не була готова. А може, сказати? Саме зараз.

Поки я вагалася, він, згорбившись, пішов. Навіть не попрощався. Хвилину-дві я дивилася йому в спину, потім загубила її в потоці машин. Коли хто-небудь на моїх очах переходить вулицю, у мене завжди завмирає серце. Якийсь психоз — це постійне передчуття лиха. Щоразу, коли йду додому, боюсь: а раптом лихо вже скоїлося?

Зайшла — все тихо. Кроки — з'явився Саша. Неохоче допоміг мені роздягтися.

— Усе гаразд? — запитала я. Він кивнув. Відлягло.

Зайшла на кухню. Ідеальна чистота. За допомогою чистоти він завжди висловлює свій гнів. Я сказала, підлещуючись:

— Оце так так! Усе так чисто й гарно... Мовчить.

У дитинстві його називали Сайкін. Товстенький, здобний, очі — як родзинки. Зараз Саша високий, стрункий, вузький у поясі, широкий у плечах. Ім'я

Сайкін терпіти не може, каже: "Дамське сюсюкання" (і однаково подумки я його інакше не називаю). Суворий, вимогливий.

— їсти хочеш? Обід у холодильнику.

— Дякую, не хочу.

— В інституті обідала? Ну як хочеш. Суворий, суворий. І не усміхнеться. Догадуюсь:

прийшов Валентин. Сайкін його не любить і щоразу дметься — то більше, то менше.

Увійшла в свою кімнату — справді, Валентин. Спить на моїй тахті, ноги звісились, велика голова глибоко провалилася в подушку.

За що, спитаєте, я його так люблю? Адже й негарний, одверто кажучи. Схожий на актора Фернанделя: крупний, схожий на коня.

Великі грубі губи, обличчя кощаве, все в опуклостях. Спить і ледь похропує. Мабуть, напився.

Так, мій коханий п'є. Ще не алкоголік, але на шляху до цього. Шлях звивистий, усіяний трояндами, тернами й жінками. Очевидно, я повинна була б утрутитися: щось заборонити, щось вимагати. Але цього я й не намагатимуся: не мій репертуар.

Згадую, як ми йшли разом з ним з банкету в Будинку кіно. Святкували прийом його картини — пройшла на "ура" (цього фільми завжди або провалюються з тріском, або йдуть на "ура" — середини не буває). Вечеря була при свічках — новинка моди. Актори, акторки, поставлені голоси, тости, незрозумілі жарти, сміх, від якого хилиталися вогні свічок. Я там чужа — не розумію жартів. Позирали на мене із ввічливою цікавістю. Я навіть упіймала перешіптування: Софія Ковалевська, синя панчоха. Одягнена я була ніби непогано, але під їхніми поглядами почувалася замазурою: те, але не те...

Дивно, що Валентин узяв мене з собою — не побоявся. Дружина в нього кіноакторка, але її він принципово не знімає, а вона принципово не ходить на його банкети. Гарна жінка, набагато вродливіша за мене. Висока, білява, авторитетна. Ми познайомилися на якомусь закритому перегляді, про фільм вона сказала "сирий". Вродлива, безперечно. Крім дружини, в нього ще є дочка років чотирнадцяти, дуже висока, негарна, схожа на нього, з такими самими великими, але юними, з пушком губами. На ці губи я дивилася з ніжністю. Дівчинка десь уже знімається; розмова про ролі, про те, хто кого просуває. Інколи, спалахами, момент імпровізованої гри: двоє-троє слів, жест, інтонація, натяк на усмішку — і тоді видно, що талановита. В матері я таланту не бачу, сама лише вагомість. Мабуть, дочка в батька не тільки обличчям, а й обдарованістю, яку у Валентина видно з першого погляду.

В їхньому кіношному світі, наскільки я зрозуміла, думка про нього така: яскравий талант, але шкода — п'яниця. Він сам про себе говорить: "Я не гіркий, я солодкий п'яниця". І правда.

...Як ми тоді йшли з банкету, Валентин був п'яний і чудовий. Втілена грація. Дивно, що при велетенському зрості, конячій голові він такий граційний. Він мовби не по землі йшов, а линув на повітряній подушці, виринаючи на кожному кроці. Співав пісні (тверезий ніколи не співає). Я захоплювалася, дивлячись на нього, слухаючи його, дивуючись: як це може бути в мене (нехай тимчасово!) така чудова власність? Раптом він став навкарачки (поза лева, що прокидається), сказав:

— Не можу більше, ходімо до Сомових, вони нам будуть дуже раді.

Ніяких Сомових я не знала, а якби й знала, однаково б до них не пішла. Ідея зайти до Сомових сиділа в ньому міцно, насилу я його відмовила від цього візиту, підвела. Сміявся, великі зуби випнулися вперед, як на конячому черепі,— страшно, але чудово. Ми з ним зайшли в перший, що трапився, двір. Валентин вхопився обома руками за товсту мотузку для білизни і повис на ній, гойдаючись туди й сюди. Підійшов собака, обнюхав йому ноги, сів навпроти, почав скавчати.

— Ну що, пес? Важко тобі? Розумію. Мені також важко. Перебрав я, пес. А ти?

Собака ствердно відповів тонким скавчанням.

— Ага! Товариш по нещастю. Послухайся моєї поради: ніколи не одружуйся.

Собака знову заскавчав згоду.

Хвилини зо дві, зо три продовжувалася їхня розмова. Мені здається, вони отак, без репетицій, могли б виступати в цирку. Найсмішніше було те, що Валентин, який висів на мотузці, був дуже довгий, і ноги, зігнуті в колінах, шкребли по землі. Мотузка обірвалася, Валентин приземлився і лише зараз помітив мене:

— Жінко! Хто ти така? Вари мені обід, жінко! А втім, не треба, я не голодний. Клади мене спати.

— Опам'ятайся, де я тебе вкладу?

— Тут, під березою. А втім, ніяких беріз немає. Під цим стовпом. Дуже затишне місце.

Ліг сам, поповтузився, зручніше вмощуючись.

— Адже тут пилюка,— сказала я.— Лягай на лавку.

— Ні, я створений, щоб валятися в пилюці. Заснув. Я сиділа над ним, оберігаючи його сон,

дивилася, як вітер ворушить рідкий чуб над опуклим чолом, як по-дитячому напіврозтулені великі губи, знову й знову дивувалася, за що я його так люблю, і все-таки люблю жагуче. Коли почало світати, я його розбудила, вивела на вулицю, посадовила в таксі, сказала шоферові адресу. Валентин бурмотів: "Жінко, я тебе люблю",— і помилково поцілував руку шоферу. Той був невдоволений, мене засудив: "Така пристойна дамочка і такого п'янюгу проводжають",— але, вгледівши п'ятірку, пом'якшав і пообіцяв довезти належним чином. Відвіз Валентина туди, до дружини...

...Скільки разів за ті роки, що ми з ним не скажу "кохаємо одне одного", скажемо "близькі",— скільки разів спав він у моїй присутності, в моєму домі, в моєму ліжку, але жодного разу не залишався на ніч. Ночувати він ішов до дружини. Були й інші жінки, крім дружини й мене. Він ЦЬОГО' зовсім не приховує. І все-таки щось тягне його до мене. Приходить із вражаючою постійністю. Цілуючи мене, каже: "Я тебе люблю зараз — назавжди".

Бідна Льоля! Поки була жива, все намагалася мене напоумити:

— Ну що ти з ним зв'язалася? Вульгарний чоловік. Валентин Орлеанський! Хіба людина зі смаком вибере собі такий псевдонім?

Я мовчала. Звичайно його справжнє прізвище Орлов набагато благородніше. Що зробиш! Люблю такого, а не інакшого. Не благородного, не вірного, не лицаря круглого столу. Його, й тільки його.

— Ну що ти в ньому знайшла?

— Я його люблю. Це я знайшла не в ньому, а в собі.

— Він тебе зраджує.

— Знаю. Нічого нового ти мені не сказала. До речі, він не мене зраджує, а свою дружину зі мною і з іншими.

— Ти для нього нічого не значиш. Невже в тебе зовсім немає гордості?

— Є в мене гордість. Вона в тому й полягає, щоб ніколи нічим йому не дорікати.

. — Ну знаєш... Не знаходжу слів. Бідна Льоля!

Втім, що значить бідна? Чомусь заведено, говорячи про мертвих, називати їх бідними. Бідні не вони, а ми, що залишилися. Бідна я без Льолі. Після її загибелі моє життя якось розхиталося, ніби з нього вийняли стрижень.

Ми були разом з того дня (в третьому класі), коли вона підсіла до мене на парту й сказала: "Давай дружити". Я отетеріла. Я не вірила, що хто-небудь захоче зі мною дружити, не те що Льоля — улюбленица

класу. Білява, ставна, очі сіро-сині. Дівчина-струночка, войовниця за правду. На все відгукувалася, у все втручалася.

А я була нечупара, така собі здихля, руки в курчатах. Росла сиротою — батько загинув на війні, мати померла в евакуації. Виховувалася я в тітки з ласки. Гірше всіх зодягнута, від усіх бочком-бочком, і раптом така принцеса, підходить і пропонує: "Давай дружити". Було від чого отетеріти.

Після цього — завжди разом. Разом готували уроки (Льоля вчилася значно краще від мене). Разом ходили в шпиталь, допомагали сестрам — вже тоді у Льолі виник твердий намір стати лікарем. Ділилися всім, що в нас було (у Льолі було більше, ніж у мене, але ніколи, жодного разу мені не було важко що-небудь у неї взяти). Разом святкували кінець війни, ходили на Красну площу. А потім разом закохалися в одного й того самого хлопчика з сусідньої чоловічої школи, плакали від щирості, поступаючись ним одна одцій, а він узяв та й закохався в Наталку Брянцеву, відому задаваку (Льоля сказала: "Добре, що не в нас").

Закінчивши школу, ми пішли різними шляхами: вона на медичний, я на мехмат. Але однаково лишалися разом. Я знала, що є вона, і мені легше було жити. їй, мабуть, також. Мою плутанину з Гришею ми пережили, обговорили разом. І коли Кирило пішов від неї до іншої жінки, старшої від себе, я була з Льолею. Разом сповивали Димку. Маленький, він був лисий і витончений, як французький король. "Севрський хлопчик",— сказав про нього Валентин.

Після загибелі Льолі я не могла отямитися, не спала ночами, брала на руки Димку і носила по кімнаті, так мені було страшно. Минуло місяців зо три, і раптом виявилося, що я вагітна, і поговорити мені не було з ким. Вперше в житті я опинилася самотня перед складністю. Я сказала Валентину: ось, мовляв, яка справа. Він трохи замислився і мовив:

— Ось так вони й жили. Спали нарізно, а діти були. Як ми його назвемо?

— Іваном.

— А що? Це ідея. Нехай буде Іван. Пам'ятаєш у Пушкіна: "Нарікають жабу Іваном..." А якщо дівчинка?

— Виключено.

Чогось я була твердо впевнена, що народиться хлопчик. Так і сталося.

Чи не божевіллям було заводити ще сина? Димці дев'ять місяців, а тут уже Іван на підході. І все-таки Іван був потрібен. Тому самому Димці ровесник, товариш.

Сказала Сайкіну — яз ним завжди радилася в усіх справах. Він поставився відповідально, обіцяв допомагати, сказав, що певною мірою з двома на-

віть легше, "вони замкнуться один на одному". Носили в ясла зразу двох. Я — Димку, а Сайкін Івана. Потім довелося помінятися: молодший став важчий за старшого. Ріс він опецькуватий, рум'яний, блакитноокий, "овал обличчя в інший бік", як казав Сайкін. Димка, навпаки, увесь нетутешній, прозорий, світл.окучсрявий. Одягала я їх однаково, любила однаково, навіть за Димку більше боліла душею. І досі в постійній моїй тривозі — очікуванні біди — Димка на першому місці; може, тому, що Іван дуже здоровий. Все в нього виявляється бурхливо й голосно: регіт, тріумф, гнів, образа. Димка його повна протилежність: часто хворіє, терплячий, мовчазний, постійно думає якусь свою абстрактну думу. "Хлопчик з камінчиком усередині",— каже про нього Валентин.

Не знаю, як би я справлялася з цією парою, якби не Сайкін. Для молодших братів він як батько: суворий, справедливий, вимогливий. Називають вони його Олександром Григоровичем — в очі й позаочі. Коли він водить їх у дитячий садочок (це його обов'язок, як, на жаль, і господарство), то дорогою вчить їх правил поведінки. Якщо хтось не слухається, хапає його за комір і струсоне (це в них називається "потрясіння"). Хлопчики бояться брата більше, ніж мене. "Ти відома опортуністка",— бурчить Сайкін, коли я, прийшовши з роботи, не поспішаю вершити суд і розправу, ловлю хвилини простої, невиховної материнської любові... Взагалі Сайкін на мене дивиться зверхньо: "Типова жінка, хоча й доцент". Вважає, що розбестила всіх: Валентина, Димку, Івана...

Сьогодні, на щастя, судобалачки не було: я прийшла пізно, хлопчики вже лягли спати. За вчасним укладанням їх до сну Сайкін стежить неухильно: ставить будильник на пів на дев'яту, і якщо Димка

з Іваном ще не в ліжку до моменту дзвінка, штрафує їх на цукерки або морозиво. Якась у них складна система покарань і заохочень, в яку я не вникаю...

...Я сиділа, дивлячись на сплячого Валентина, але думала про своїх дітей, насамперед про Сай-кіна, який зараз, після всіх денних турбот, готує уроки на кухні. Яке я мала право скинути свої обов'язки на хлопчика? А тепер пізно, він уже ввійшов у роль.

У нього з братами спільна кімната, так званий хлопчатник, і там є письмовий стіл, за яким він цілком міг би готувати уроки. Але ж, бачте, Димка не може спати при світлі: каже, що йому сняться різні жахи. Слово "жахи" він так кумедно розтягає, що лишається тільки взяти його

за худу спинку, пригорнути до себе і зворушитися. Димка неймовірно, нечувано худий. Особливо жаль на нього дивитися, коли він у трусах. "І шестикрилий серафим на перепуть мені явився",— сказав одного разу Сайкін, дивлячись на голу спину з відстовбурченими лопатками... Незрозуміло, де там, у цьому вузенькому тілі, вміщується його невтомно винахідлива душа. В їхніх з Іваном спільних "те-лепеньствах" Димка завжди заводій, організатор, Іван — виконавець, але творчий. Змолоти в м'ясорубці свічку, втопити килим в унітазі, розібрати пилосос на частини і зробити з них лицарський панцир — це все "телепеньства", і ідея їх завжди іде від Димки ("Я придумав ідею",— каже він). Після того як "телепеньство" викрите ким-небудь з "володарів світу" (мною або Сайкіним), Димка намагається залишитися в тіні, а Іван сміливо підставляє широкі груди (вірніше, широкий зад). Взагалі-то я хлопчиків не б'ю, а Сайкін, буває, й молотить їх. На його розправу вони ніколи не

скаржаться, а на мою (нечасту) скаржаться йому.

Називають вони один одного "дурень". Це не лайка, просто звертання. "Гей, дурню!" — кричить один. "Що, дурню?" — відгукується другий без будь-якої образи. Справжні лайки також у них у вжитку. Звідки тільки вони їх приносять? Дитячий садок, не інакше (ланкастерська система взаємного навчання). Був жахливий період — ні мої зусилля, ні Сайкіна не допомагали, матюкаються — і все. Потім, на щастя, забули.

Був час — почали палити. Виявилося це випадково. Прийшла я додому несподівано рано (якийсь захід відмінили); надворі весна, горобці пона-шорошувалися. Запропонувала хлопцям піти прогулятися. Цілковитий захват — прогулянка з матір'ю, крім усього, означає морозиво. Звеліла взути замість валянок гумові чобітки. Чогось забарилися.

— Ти пальці підігни, підігни! — пошепки каже Димка.

Іван пихтить:

— Не підгинаються.

— Дужче підгинай! Ногу складай!

— Що там у вас? — запитала я.

— Нічого,— безневинно каже Димка.— Мабуть, нога в нього виросла.

— Одна нога? Що за дурниці? Дай-но сюди чобіт!

Довелося дати. В чоботі я виявила зім'яту пачку цигарок "Север".

— Що це таке? — грізно.

— Нічого,— всупереч очевидності, відповів Димка.

— Цигарки,— чесно сказав Іван.

— Ви що ж, негідники, палите?

— Палимо,— приречено зізнався Іван.

— І давно?

— Двічі,— сказав Іван.— І ще двічі.

Я покликала — о легкодухість! — Олександра Григоровича. Виявилося, він знає, що хлопчики палять, проте за уроками та іншими справами йому поки що ніколи було цим зайнятися.

Діти, що палять! Я вивергла на голови хлопчиків усі свої громи й блискавки, пообіцяла їм ранню смерть від нікотинового отруєння, пачку "Севера" зібгала й викинула в сміттєпровід — хлопчики ридали так, ніби ховали близьку людину. Потім ми, заховавши, арештували обидва їхні велосипеди, урочисто позбавили злочинців усіх солодощів до Першого травня, насилу загнали їх у хлопчатник і почали обговорювати подію. Сайкін поставився до неї набагато спокійніше за мене ("У цьому віці всі палять"), але божився, що в хлопчиків ще є у схованці запас курива ("Вони б не так ревіли, якби пачка була остання"). Викликали злочинців для пояснень. Іван (очевидно, щиро) нічого про запаси не знав, а Димка хитрував, викручувався, проте під перехресним допитом розколовся й виніс звідкись іще дві пачки "Севера". Потім виявилося, що розколовся він рівно наполовину: ще дві пачки "Севера" приховав, Сайкін випадково знайшов їх у наборі "Конструктор"...

А бійки? Боже мій, яких лише бійок у нас не було! І врукопаш, і зі зброєю — чобітьми, каструлями, стільцями... Після однієї грандіозної бійки, коли в хід пішли виделки й було пролито (в невеликій кількості) кров, я втратила самовладання, надавала обом ляпасів і замкнула в хлопчатнику, крикнувши страшним голосом: "Навіки без бійок!" Це, очевидно, подіяло, і тривалий час після цього в хлопчатнику панувала тиша така глибока, що я вже занепокоїлася, чи щось, бува, не трапилося. Ввійшла — виявилося, що хлоп'ята б'ються, проте зовсім беззвучно: тримають один одного за щоки й мовчать...

Коли хлоп'ята викриті в якомусь бешкетуванні, вилаяні й покарані, парламентером виступає звичайно Іван. У цій ролі він чарівний: чесні голубі очі, рожеві щоки, увесь щирий. Іван просить пробачення, а Димка звідкись з-за дверей повчає:

— Хіба так просять? Жалібніше проси, жалібніше...

Валентин заворушився, і я виринула з потоку думок. Він розплющив очі, обійняв мене за шию і пригорнув до себе:

— Люба! Нарешті прийшла! Я вже почав турбуватися.

Рука була залізна, але рідна. Я сиділа, нагнувшись, відчуваючи щокою його неголеність, відчуваючи дихання чоловіка, що напідпитку. Він для мене хороший у будь-якому вигляді. Мені було хороше в його руці, тільки важко дихати, і я випросталася.

— Як він? — запитав Валентин.

"Він" означало Іван. Я насторожилася, відсунулась. Для мене не було Івана в однині, окремо від Димки. Звичайно, Валентин розумів це, не робив між хлопчиками різниці, а зараз, мабуть, зі сну збився. Одразу зрозумів, у чім справа, й заговорив про обох хлоп'ят. Хоче їх знімати в своїй картині. Ролі чудові. Я вагаюсь, не знаю, добре це чи погано. Мабуть, таки погано, але мені дуже цього хочеться. Дитинство минає, фбтографії не живуть, а кінофільм з голосами, рухами залишається. Як я шкодую, що немає фільму з маленьким Сайкіним! Він зовсім від мене затулився теперішнім струнким юнаком.

— Я тебе люблю,— сказав Валентин.

— Зараз — назавжди? — запитала я, усміхаючись.

— Ну, як завжди.

Що чудово у Валентині — це те, що він не бреше. П'є, але не бреше. Випивку я можу терпіти, брехню — ні.

ЛЮДА ВЕЛИЧКО

Люда Величко народилася і росла в провінції, в одному з середньоросійських неперспективних містечок. Одна фабрика, тартак, в'язальна майстерня, комбінат побутового обслуговування. У так званому центрі — кілька цегляних будинків. Напівзруйнована церква зі зрізаною банею, перетворена, як здебільшого буває, у склад; навколо неї кладовище із залізними хрестами і паперовими трояндами. Лінива, повільна річка з каламутною чорною водою, отруєною фабричними стоками. Риба в річці давно не водилася; очерет і той не стояв, а лежав, пригнувшись, ніби зламаний. Старі верби на берегах також майже лежали, ось-ось впадуть у воду; їхні стовбури рясніли вирізаними на них іменами й літерами. Інколи на якійсь гілляці сидів хлопчик з вудкою, опустивши її у воду без будь-якої надії, що клюне. Біля самого берега ворушилися п'явки.

Повільне дитинство; дерев'яний, перехняблений будиночок, обнесений щербатим штахетником. За хвірткою на вулиці вузлуватий дуб. Стукіт жолудів, що падають на запилену землю. Кущі горобини в садочку, жовте листя восени; павутиння, що літає й липне до обличчя. Кури кубляться в пилюці. Мати, змучена, з сумкою через плече (працювала поштаркою). Батька Люда не пам'ятала, мати піднімала її сама, вдень розносила листи, газети, ввечері поралася на городі. Солила огірки з кропом, часником, тмином, дубовим листям. Той огірковий запах найбільше запам'ятався: руки матері.

Люда росла, і місто росло, але якось мляво, із заминками. Призначені на знос будинки не зносились, нові будувалися повільно, здавалися з недоробками, тимчасові нужники так і осідали по дворах. "Гнилі Черьомушки",— казали про ці будинки місцеві дотепники. Городяни не дуже охоче туди переселялися із своїх дідівських халуп. Тут-усе під рукою: і город, і картопля, і кури. А там лише слава "зручності" — вода сьогодні є, а завтра її немає. А в дворі помиї, приблудні собаки, сараї, сараї, і на кожному замок. У нових будинках селилися здебільшого не старожили міста, а приїжджі.

Через річку поромом городяни їздили на базар, де можна було купити молоко, гарбузове насіння, кужіль і розсаду. Постачання в місті було погане, продмаги майже порожні, самі рибні консерви, горох, карамель, шоколад, сірий від давності. За всім іншим їздили автобусом до сусіднього райцентру, а бува, й далі. З культурним обслуговуванням також було погано: кіномеханік пиячив, переплутував частини і серії, іноді й зовсім відміняв сеанс. Ті, що зібралися, тупотіли ногами, свистіли й неохоче розходилися.

Вище містечка за течією, кілометрів за три, розташувався профспілковий пансіонат "Ластівка" з пляжем, барвистими парасольками, вищанням розгодованих купальниць. Там по неділях грав духовий оркестр, і його звуки долинали до містечка ритмічним буханням. Узимку пансіонат завмирав, хтось там жив, але тихо.

Люда ніде не бувала, крім свого містечка, а решту світу уявляла собі за книгами і кінофільмами. З усього цього склався в неї в уяві образ якогось іншого, нетутешнього, яскравого життя. Були там огорожі, повиті плющем і трояндами, бесідки, павільйони, сходи, які м'якими уступами спускаються до ріки, білі лілії на воді, віслючок з двома корзинами по боках, веселі, білозубі, яскраво вбрані люди, які завжди сміються. Все це, чого вона ніколи не бачила в житті, було, однак, цілком реальне. Десь, не тут, воно повинно було існувати.

У школі Люда вчилася добре, хоч відмінницею не була. Тільки з математики в неї були всі п'ятірки. Математичка Зоя Петрівна ставила її в приклад іншим за "логічний склад мислення". Було це перебільшенням: ніякого складу мислення у Люди Величко не було, лише жвава уява, непогана пам'ять і любов до нетутешнього (звідти, з іншого світу, були гарні слова: апофема, медіана, тангенс). У старших класах вона захопилася астрономією. Завчила назви всіх сузір'їв, усіх великих зірок нашого північного неба. Восени зірки світилися яскравіше, вона виходила на побачення з ними, кутаючи плечі в материну діряву хустку. Над обрієм вставав Оріон зі своїм навскісним поясом і вертикальним мечем; після нього сходив сяючий Сіріус (альфа Великого

Пса), сяючи, ніби в тисячі разів підсилений, перетворений у крапку світляк.

У шкільній комсомольській організації Люда була активісткою, їздила на село з доповідями про зоряний світ, космос, космонавтів. Колгоспники слухали її охоче: білява, миловидна дівчинка була зворушлива зі своєю мудрою наукою. Танцювала в самодіяльності, виявила здібності, мала успіх; якийсь час танці мало не переважили астрономію, та в дев'ятому класі Люда почала швидко рости, стала вищою від усіх у школі. Керівник танцколективу змушений був її відрахувати: "Не вписуєшся в ансамбль ти, Величко, на сцені". Надію на танці довелося облишити, повністю переключитися на математику з астрономією. Для деяких дівчат наука як чарівний принц: з'явиться, одружиться, забере.

Закінчила школу добре — на четвірки і п'ятірки. Мати сподівалася, що піде працювати,— все ж трохи легше стане, можна буде купити порося. Та Люда вирішила інакше: "Поїду в Москву вчитися на астронома". Мати журилася, але на своєму не наполягала: "їдь, дочко, тобі жити, не мені". Насолила огірків, помідорів, закрила в банки. Потім Люда намучилася з ними — ніде зберігати.

Москва на перший погляд їй зовсім не сподобалася. Сіре небо, сіре, задимлене повітря. Величезні будинки, швидкі машини, заклопотані люди. Всі квапляться. В метро навіть сходи біжать. Спочатку Люда ніяк не могла переступити гребінку, а позаду підштовхують: "Проходьте, дівчино, чого стали!" Насилу добралася до університету.

Подала заяву на фізфак (виявилося, саме там вчать майбутніх астрономів). Складала екзамени, не пройшла за конкурсом. Навіть математику склала на трійку, вже не кажучи про твір "Образи народу в творчості М. В. Гоголя". Що робити? Додому їхати соромно. Спасибі, порадила сусідка по гуртожитку для приїжджих: подати документи в технічний. В університет складають екзамени в липні, а туди в серпні. Досвідчена, не перший раз поступає, каже: головне, не падати духом. І

інститут порадила, де, кажуть, математика добре поставлена. Люда послухала, повезла туди документи, знову складала екзамени, падаючи з ніг від утоми й недоїдання, але цього разу вдало: конкурс пройшла. Вибрала вона факультет АКІ (автоматика, кібернетика, інформація), оскільки всі ці слова їй дуже подобались, особливо "кібернетика". Через наївність вона думала, що одразу ж почне проектувати роботів. Однак на першому курсі роботами й не пахло: лише математика, фізика та інші загальноосвітні дисципліни.

Інститут був величезний, добудований, перебудований, перенаселений, у ньому вона спочатку блукала, як у лісі, потім звикла. Сподобалося їй те, що багато дівчат були з нею однакового зросту, якщо не вищі; називалося це модним словом "акселерація", яке Люда тут почула вперше. Студенти, акселерати й акселератки, цілими взводами снували по коридорах, серед них викладачі губилися, як дрібна поросль. Люда, яка в себе в містечку соромилася свого високого зросту й ходила ледь зігнувшись, тут розпрямилася.

Спочатку вчитися їй було важко. Математичної підготовки, яку одержала в школі, тут дуже не вистачало. Важка була й лекційна система. У школі все було ясно: виклад — повторення — закріплення. Тут не повторювали й не закріплювали, лише викладали. Пропустиш що-небудь — не відновиш. Лектори — професори і доценти — якісь недоступні, говорять складнопідрядними реченнями, не зрозумієш, де головне, де підрядне. Жартів їхніх, на які дружним сміхом відгукувався зал, Люда не розуміла: що тут смішного? Одним словом, важко. Сумлінна, вона вчила цілими днями, вечорами, інколи й ночами, проте успіхів не виходило.

А ось з гуртожитком їй пощастило: потрапила в двомісну кімнату зі своєю однокурсницею Асею Уманською, товстою, вусатою дівчиною з гарними чорними очима і маленьким ротом. Ася — відмінниця, золота медалістка — геть усе знала і вміла пояснити краще за будь-якого викладача. Викладач чим поганий? Сидить десь там у себе на висоті, і

йому невдогад, що студент його не розуміє. Ася, хоча й відмінниця, завжди розуміла, що саме Люді неясно.

Кімната в них восьмиметрівка, довгенька, але затишна. Над Людиним ліжком карта зоряного неба, над Асиним — репродукція з картини Рембрандта "Блудний син". Люда не розуміла, чим Асі ця картина подобається,— самі п'яти.

Жили дружно, багато вчилися. Обідали в інституті (погано й дорого). Увечері чаювали, окріп брали в титані. Купили чайника, плитку, каструлю, сковорідку. Коли дуже вже набридали харчі в їдальні, готували що-небудь удома. Взагалі-то плитки в. гуртожитку були заборонені (протипожежна безпека), але фактично у-всіх вони були. Так звичайно оминаються явочним шляхом дурні заборони.

Інколи заходили до них гості — дівчата з курсу, а бувало, й хто-небудь із хлопців заглядав. У принципі це також заборонялося (чоловічий і жіночий гуртожитки були по-монастирському відділені), та чергова не завжди могла відрізнити, де хлопець, де дівчина. Хто їх тепер розбере — всі високі, з довгим волоссям, у джинсах. Не роздягати ж. Хіба що по ногах відрізниш: у хлопців вони більші.

Сусідки по гуртожитку, меткі, бувалі дівчата, навчили Люду, як зачісуватися, як одягатися, щоб бути сучасною. Розпустили по спині волосся, підстригли драбинкою, гривка до брів. Підсинили їй повіки, навчили "триматися стилем" (ноги від стегна під кутом тридцять градусів, одна в бік, друга прямо). У такому вигляді вона стала не гірша за інших, а за багатьох навіть краща.

Сесію, як кажуть, прокатала на трієчках. Матері не написала, що позбавлена стипендії. Жили на Асину підвищену плюс ті посилки, які Людина мати присилала: огірки з помідорами, мариновані гриби, чорна смородина — вітаміни. Це в них називалося "дари російського лісу". Інколи обідали самими дарами (хліб у їдальні, дякувати богу, давали

безкоштовно). Люда від напівголодного життя схудла, а товста Ася аніскілечки.

Влітку поїхали добровольцями на будову в Сибір. Видали їм гарні захисні комбінезони з синьо-білим написом упоперек спини (назва будови). Люда багато чого чекала від цієї поїздки, та була розчарована. Тайга їй не сподобалася, з книжок вона собі її іншою уявляла — хвойною, величною, сосни й кедри один в один. А виявилася вона непоказною: ліс листяний, низькорослий, непролазний, скрізь завали, гниль, кора, мочарі. Галявини, щоправда, гарні: буйні трави по груди, а в них квіти, великі, воскові, небаченої краси — шкода, непахучі. Найгірше — комарі. Ледь відійдеш від ріки, де вітер завжди дме, ступиш у тайгу, а там цілі полчища. Лізуть в очі, у вуха, в рукава, за комір. Брезент і той прокушують. Не комарі — вовки.

Працювалося непогано, хоча й важко. Студенти дрібнили каміння, місили розчин, тягали колоди, загачували дороги — дівчата нарівні з хлопцями, тут не до лицарства,— давай-давай. Жили в наметах, комарів звідти викурювали димом. Вечорами палили багаття, бренькали на гітарі, співали пісні про романтику. Та, правду кажучи, ніякої романтики не було. Яка тут романтика — комарі. Б'єш та б'єш себе по щоках, по шиї. І ніякі засоби не помагають — можливо, вони не від тутешніх комарів. Єдине, чого вони бояться, це крему для гоління, та й то поки не висох.

Попрацювали місяць, потомилися, звичайно, добряче, зате й заробили непогано. Потім роз'їхалися відпочивати — Ася до батьків на Україну, а Люда до матері в рідне містечко.

Там усе було, як і раніше, проте Люді здалося якось миліше, відрадніше. Навіть горбаті вулиці чимось зворушували. Так само, як у дитинстві, падали жолуді з дуба на землю, так само вовтузилися кури в пилюці, слухаючи ввічливе кокох-кання білого півня... Але тепер, коли Люда знала, що це ненадовго, тиша знайомої глушини їй навіть

подобалась. Тільки зрідка по вулиці проїздила машина, і півень дивувався, дивлячись убік оранжевим оком.

Мати рада була несказанно, не знала, чим і догодити дочці-студентці. Навіть на спідничку міні і сині повіки лише косувала, але не сказала нічого: треба, то й треба. Перші дні Люда відпочивала, від'їдалася, лікувалася від комариних укусів. Потім, увійшовши в норму, почала виходити. Зайшла до Зої Петрівни, шкільної вчительки. Розповіла про свій інститут, мимохіть перебільшуючи його "кібернетичність". Так і сипала голосними словами: Алгол, Фортран, оперативна пам'ять, підпрограми, цикл... Зоя Петрівна слухала і тільки очима кліпала: ось до яких висот добираються її учні!

Зустріла на вулиці декого з колишніх співуче-ниць. Працювали хто де: на фабриці, в майстерні, в магазині. Найвигідніша робота в магазині, та туди лише по блату можна потрапити. Заробляли всі непогано, одягнені були не гірше за неї, хіба що спіднички довші й повіки не нафарбовані, проте це дрібниці, діло наживне. Одній колишній близькій подрузі Люда подарувала фарбу для повік, інші заздрили. Людине московське життя здавалося звідси казковим — Люда й сама потроху починала в це вірити.

Відпочивала непогано — ходила з подругами в "Ластівку", купалася, загорала. Одного разу на пляжі підібрався до неї хлопець, на вигляд симпатичний, в імпортних плавках, на руці модний плаский годинник. Ліг поруч з нею на пісок животом донизу, почав розмову. Люда спочатку мовчала, тоді почала відповідати. Поговорили про те, про се, звати Гена, професія невизначена ("Ділова людина",— сказав він). У "Ластівці" опинився випадково, за путівкою, що горіла, пансіонат гидкий, не варто було їхати, жінки — одна від одної старша, одна від одної товстіша. Розповідав про Адлер, Сочі, Закарпаття — Люда і вуха розвісила, слухаючи про красиве життя. Гена глянув на її ноги, сказав: "А ти нічого чувиха!" — і запросив увечері на танці. Люда, акселератка, соромилася свого зросту (хлопець був невисокий), але погодилась. Увечері зустрілися на танцмайданчику. Вітер розвівав серпантинні змії, зорі

пливли по річці. Оркестр грав старомодні танці — вальс, падекатр, танго. Люда згадала дні самодіяльності, танцювала із захопленням, він — недбало, поблажливо. Запропонував: "Твістонем?" У Москві дівчата навчили Люду і твісту, він уже виходив з моди, але тут вона ніяковіла: ніхто на всьому танцмайданчику не твістував. "Нічого,— сказав Гена,— пішли!" І пішли, та як! Махали ліктями, коліньми, присідали ледь не до землі. Тут підійшов міліціонер, ввічливо козирнув і запропонував заплатити штраф "за некоректне виконання танців". Люда перелякалася (в неї й грошей із собою не було), та Гена відвів охоронця порядку вбік і про щось з ним домовився, тицяючи пальцем у долоню. Повернувся, сказав, що "все о'кей", запропонував знову танцювати. Та в Люди чогось зникло бажання. До того ж стало прохолодно, від річки потягло вогкістю, їй захотілося додому. Гена запропонував її провести, сказав, що знає найкоротший шлях, з дороги завів її в ліс і там у кущах почав до неї чіплятися. Люда відбивалася, виривалася з його рук і з усієї сили акселератки садонула його в око. Він, матюкаючись, дав здачі; побилися, сила виявилася на її боці (била згори). Він прогарчав: "Ну гляди, падло, підстережу тебе з фінкою!" Люда кинулася геть, прорвалася крізь кущі на дорогу, він за нею не гнався. Та вона все бігла як навіжена. Подряпана, побита, в розірваному платті, бігла й плакала. Ось тобі й красиве життя...

Кілька днів Люда відсиджувалася дома, соромлячись своїх синців (Генка таки добряче її віддубасив). Матері сказала, що бігла, впала, забилася. "Що ж тебе по дорозі, чи що, катали?" — "Так, вийшла одна розмова",— відповіла Люда.

Генка не з'являвся. В "Ластівку" вона більше не ходила. А там підійшов і час від'їзду. Швидко промайнула відпустка і безглуздо: першу половину лікувалася від комарів, другу — від синців... Із здивуванням помітила, що скучила за інститутом, за товаришами, а головне, за Асею. Там, у гуртожитку, був тепер її справжній дім.

Мати проводжала її на вокзал — низенька, худа, з сірим обличчям. Плакала, обіймаючи дочку на прощання. В тієї також очі були на

мокрому місці. Проте, тільки-но опинилася у вагоні,— всі думки вже вдома, в Москві.

В інституті все було, як і раніше, хіба що в гуртожитку робили ремонт і титан не працював. Ася повернулася ще товстішою, ніж була. Люда страшенно зраділа їй, у перший же вечір розповіла про Генку: Ася сказала: "Сама винна, не можна так, познайомилась — і зразу йти".

Почалися заняття. Люда вчилася краще, ніж минулого року, звичайно, за допомогою Асі, та й у самої в неї з'явилися потрібні навики. Почала розуміти, що до чого, яке завдання треба виконувати, а яке не обов'язково. Навчилася спихати контрольні, вміло користуючись шпаргалкою, готуватися до лабораторок, зазубрювати важливі формули, не вникаючи в їхню суть. Так званий навчальний процес вона сприймала як якийсь ритуальний танок зі своїми правилами, що не має ніякого стосунку до наукових знань. Важливі були інші знання: хто що питає, кому як відповідати (один любить зразу, інший — подумавши), як легше завчити напам'ять формулу чи формулювання...-Для цього передавали одне одному якісь саморобні віршики з потрібними сполученнями літер. Усьому цьому навчилася Люда, так само як городянин вчиться переходити вулицю, уникаючи машин.

Настала зимова сесія. Люда почала її добре — без трійок. І враз як сніг на голову — двійка з мат-логіки! Вже як вона її, кляту, вивчила! З початку до кінця і з кінця до початку — від зубів, як кажуть, відскакувало! І Ася перевіряла — все, каже, добре, четвірка як мінімум. Чого ж на екзамені так розгубилася? Мабуть, через Маркіна, дивний чоловік, усе жартує. Говорить хитромудро, якимись петлями. Люда взагалі викладачів боялася, а Маркіна особливо. Ніяк не зрозумієш, що.йому потрібно. Скажеш йому точно по книжці, а він: "Що ви маєте на увазі?" Вона знову по книжці, а він: "Розкажіть своїми словами". А які можуть бути свої слова в матлогіці? Вона і так і сяк, а йому все не те. Так і прогнав. Приходьте, каже, після сесії. А що у Люди стипендія згоріла, це його не стосується. Противні вони все-таки, викладачі!

З такими думками Люда увійшла до кімнати № 387. А там було засідання кафедри. За столом спав сам завідуючий — смішний дідуган. А його заступник Кравцов, найголовніший, тицьнув у Люду пальцем і сказав, що вона типова двійка і що через таких, як вона, їм доводиться довго сидіти. Звелів зачекати в коридорі. Чекала-чекала... Потім вийшов Маркін з якоюсь чорнявою бабою, ну не бабою, а літньою жінкою, і почав з Люди по-своєму знущатися: "Як ваше ім'я?" З "Євгенія Онє-гіна".

Люда йшла додому, витираючи рукавичкою сльози. Почувалася вона без вини ображеною, обпльованою. Ну, постав двійку, якщо так уже тобі треба, але навіщо знущатися? Нібито студент — не людина.

Ася — товста, чорноока — зустріла її усмішкою:

— Людко, ну ти й даєш! Де була?

— В коридорі. Чекала Маркіна.

— Тільки й того? А я думала, знову з яким-не-будь Генкою. Ну як, призначив?

— Угу. На вівторок.

— Добре, підготуємось. Сідай, пий чай.

ПРОФЕСОР ЕМЕМ (особисте життя)

Кожного свята, одержуючи вітальні телеграми, професор Завалішин читав у них стандартні побажання "успіхів у роботі і особистому житті".

Робота таки була. Успіхів у ній, мабуть, що не було. А особисте життя? Якщо й було, то складалося головним чином зі спогадів і роздумів. Що ж, у його віці це природно.

Жив він розмірено й одноманітно, недалеко від інституту, у великому химерному будинку епохи так званих архітектурних надмірностей. І справді, чого там тільки не було накручено! Колони, галереї, лоджії, арки, вінки, медальйони — все разом це нагадувало гігантський камінний торт. Під'їзди, просторі, як паперті, різьблені дубові двері з лев'ячими мордами, що тримали кільця в зубах. Одне слово, щоб усе було, як колись у багатих людей.

Задумано було ніби на віки, а насправді надмірності виявилися вкрай нетривкі. Вже через два-три роки після будівництва і заселення будинок, як кажуть, пішов прахом. Цементні стовпчики викришилися, оголивши іржавий каркас, закарлюки повідпадали, східці просіли й частково обвалилися. Спускаючись цими щербатими східцями, особливо зимою, в ожеледь, Емем кожного разу гірким словом згадував архітектора (урочистіше — зодчого), який заради величності позбавив сходи звичайних перил. А втім, чи винен був зодчий? Навряд чи він, проектуючи будинок, вникав у психологію старого, якому, спускаючись сходами, треба за щось триматися. Місто взагалі жорстоке до старих.

Час од часу в зв'язку з якоюсь датою ЖЕК терміново проводив "косметичний ремонт" — нагромаджував дошки, риштування, відра, сяк-так замазував цементом щербини й щілини — ненадовго, абияк. У звичайний час, між датами, будинок стояв страшненький, як перестаріла кокетка з офорта Гойї. Для проживання він був малопридатний, переважно через шум. Повернутий усією своєю парадністю на велику магістраль, він день і ніч вібрував од потоку машин, що мчали повз нього. Віконні рами тремтіли, посуд підстрибував, зі стелі сипалися клапті побілки. Взимку заклеєні вікна трохи стишували шум; улітку він був нестерпним. З чотирьох кімнат квартири придатними для житла були, власне, лише дві, найменші й темні, що виходили вікнами у двір; в одній жила сусідка Одарка Степанівна, в другій — сам Емем. Дві великі кімнати, вікнами на проспект, як казав Емем, були заселені шумом. Втім, він звик до свого будинку і навіть в якомусь розумінні любив його. Так, очевидно, старий дуб відчуває своє мозолясте коріння, що вилізло із землі.

...Глибокий двір за вікном. Там, унизу, час від часу світить сонце непрямим, косим світлом, яке готове будь-якої хвилини зникнути. Тіні будинків стоять напоготові. А на асфальті — життя. Діти крутять скакалки, граються в класи. Ряд прямокутників, нерівно накреслених крейдою,— в його дитинстві вони продряпувалися скельцем на землі, асфальту тоді не було, земля дихала, гола, зі своїми піщинками, крихтами цегли, волога від дощу або суха від спеки — одне слово, жива. В класики тоді гралися його сестри, дівчатка-близню-ки, Надя і Люба; йому, хлопчикові, грати в них не годилося. Він із заздрістю дивився, як вони стрибали на одній ніжці, тримаючи на носку туфельки кидалку-скельце. Не дай боже упустиш — усе пропало!

Тепер усе інакше. В класи граються не тільки дівчатка, а й хлопчики. Обидві статі вперемiш топчу ться навколо крейдяних фігур, стрибають, штовхаються, сперечаються. Замість скельця банка з-під гуталіну, її не несуть, а штовхають ногою...

Емему чомусь дуже важливо було знати, які тепер правила гри і як вони змінилися за півстоліття з гаком. Він усе хотів узнати, розпитати, але не наважувався. Боявся налякати дітей своїм виглядом, розмовою, щокою, що смикалася. Він мовчки зупинявся неподалік і стежив за грою, намагаючись відтворити її правила з криків і суперечок,-— марно. Та ось одного разу він наважився й завів розмову. Стрибала дівчинка, дуже маленька, ніби ґудзичок, проте бойова, кучерява й балакуча. Одягнена вона була в шкільну форму, брудну й зім'яту (один за ідеєю білий, але брудний ман-жетик теліпався на рукаві в ритмі стрибків — ось-ось обірветься). На Емема, який спостерігав за нею збоку, вона раз по раз озиралася. Погляд її яскраво-сірих очей був такий розбишакуватий і дружній, що він не витримав і запитав:

— Як ви граєте в класи?

— Як? Звичайно, як усі.

— Бачиш, я дуже старий,— сказав Емем, ворушачи щокою. (Дівчинка кивнула: мовляв, бачу).— Коли я був маленький, малюнки були інші й правила інші. Ти мені поясни, будь ласка, ваші теперішні правила.

Дівчинка зупинилася й зацокотіла:

— Перша, друга — прості. Третя — друга нога, якщо було на правій, то на лівій. Четверта пустотлива, а можна й хвора. І жабки робити, й пересувки робити. П'ята — проклята, без топтушок і без відпочинку. Шоста німа, або золота, не подавати звуків і дихати із закритим ротом. Всі золоті без топтушок, так само як прості, тільки без топтушок. Якщо на ній помилка, йди на першу. Шоста може бути кочерга. Сьома — сліпа, кидати із заплющеними очима. Восьма може бути зап'ятна, або зап'ятна золота, або золота без топтушок. Зап'ятна — це нога на ногу. Хвора — за ногу триматись. Ясно?

— Ясно,— збрехав Емем, приголомшений потоком інформації, що звалилася на нього.

Все ж таки як ускладнилося життя 1 Єдине, на що він був би здатен, це "не подавати звуків і дихати із закритим ротом".

— Бачиш, як просто?! Давай зіграємо, я тобі свою битку дам.

Отже, банка з-під гуталіну називається "битка". Дівчинка простягала йому битку й усміхалася всім своїм маленьким, замурзаним обличчям.

— Спасибі,— сказав Емем,— мені тепер і на двох ногах важко, не те що на одній.

— А ти спробуй. Побачиш, це дуже просто. Всі хлопчики виучуються, навіть шизики.

Емем став на одну ногу, другу несміливо підняв і спробував підстрибнути. Нічого не вийшло. Ніби він намагався не своє тіло підняти в повітря, а всю земну кулю, яка намертво прилипла до його підошви...

— Не виходить? — співчутливо запитала дівчинка.

— Як бачиш.

— Навіть на сантиметр?

— Навіть на півсантиметра,— Емем опустив ногу.

Дівчинка дивилася так само весело, але зі співчуттям.

— Нічого, може, ти ще видужаєш. Від живої води.

Махнула йому рукою і застрибала, штовхаючи битку.

Відтоді, проходячи мимо класів, Емем завжди шукав очима свою маленьку наставницю, але жодного разу більше її не бачив. Мабуть, вона жила не тут, явилася здалеку, як дворова фея із замурзаним личком.

Жива вода, жива вода...

Для професора Завалішина живою водою було все, що він навколо себе бачив. Воно не могло його омолодити, проте наповнювало його невичерпним зворушенням. Не тільки життя, але й категорія неживих предметів: сараї, гаражі, навскісний промінь сонця, напис на стіні "Свєтка+Вовка=лю-бов" — у всі подробиці він вдивлявся пильно, уважно, жадібно. Відчуття, яке він від того мав, найшвидше можна було б назвати палким прийняттям — саме так.

Як він навчився любити життя тепер, коли його лишилося вже мало! Не маючи можливості і під* став чекати щастя собі, він щодалі більше, щодалі пристрасніше бажав щастя і, головне, буття всьому навколишньому — двору, дітям, будинкам, голубам. Коли голуб, вгодований, сіро-синій, із зеленим ореолом на шиї, іде по асфальту, поважно переступаючи з однієї рожевої ноги на другу, поводячи туди-сюди пласким хвостом, яке це величне видовище! Здається, саме життя, неквапливе й поважне, перевальцем іде разом з ним, нахиляється, клює кришки.

Професор ніколи й нікуди не виїздив із свого будинку. Відтоді як померла його дружина Ніна Пилипівна. Виїзд з нею на дачу в рік її смерті був останнім. З того часу тільки тут — ніби прив'язаний. Спочатку це було подібно до становища собаки, який здихає на могилі хазяїна. На самій же могилі він майже не бував, мало пов'язував її з пам'яттю Ніни, інша справа — квартира, де вони жили разом. З роками гострота горя, звичайно, поменшала, проте рухливості він так і не набув. Жив тут невідлучно, вріс корінням у своє обжите місце. Дім — інститут, інститут — дім, оце й усі його переміщення.

Від дому до інституту хвилин десять ходу неквапливим кроком. Повз лікарню, де померла Ніна. Будинок лікарні старовинний, темно-жовтий, з колонадою. Колони високі, масивні, ледь витов-щені посередині, мовби пузаті, саме ця пузатість дивним чином надає їм витонченості. На трикутному портику напис слов'янською в'яззю — якась молитва про страждениих, про спасіння їхніх душ. Міцна старовинна архітектура, надійні рами, тривкі написи. Тривкий і восьмиконечний хрест на дверях мертвецької... Навколо лікарні старий сад, обнесений чавунною огорожею. Кожен стовпчик, кожен завиток цієї огорожі за довгі роки вивчений напам'ять.

Щоразу, проходячи повз лікарняний сад, Емем вдивлявся в нього і прилучався до його благородного рослинного життя. Обмежена, притиснута містом, це була все-таки Природа. Починаючи з землі: в саду вона була жирна, чорна, багата на перегній від безлічі падолистів. Ці

падолисти він спостерігав з року в рік з невичерпною цікавістю: жоден не був схожий на інший. Мінялись кольори, постава дерев, і листя злітало по-різному: на вітрі косо, стрімко, а в тиху погоду кружляючи і планеруючи. Дивлячись на їхнє кружляння, він згадував теорію плаского штопора, над якою він працював, коли ще був молодим і авіація — молодою.

Основним станом саду було чекання. Восени дерева ронили листя, готуючись до зими, а взимку костеніли й мерзли, стукали голими вітами, жалілися на недолю; їх пригнічували гайворонячі гнізда, що чорними шапками стовбурчились між гіллям. Під ними на ніздрюватому брудному снігу врозкид лежало крилате насіння, сама ця крилатість була чеканням. І справді, чим темнішим ставав сніг, тим ближче весна. І ось надходила весна, і сад пробуджувався до життя, опушувався зеленим пухом, прозорим, як перший мазок пензля на грубому полотні. А влітку все розгорталося, темно-зелене, і безоглядно, велично-поступово йшло до прив'ядання. Білястими хмарами обволі-кувалися тополі, замітаючи землю легким мандруючим пухом.

...Тополиний пух — пам'ять про смерть. Там, на останній дачі, також розпушувалися тополі. Стіл стояв на терасі, по ньому перекочувався пух. Ніна Пилипівна, підібравши зі столу пучечки пуху, затисла його невагомими пальцями і сказала, ледь-ледь усміхнувшись:

1— А до майбутнього тополиного пуху я вже не доживу.

Розтиснула пальці, дмухнула на пух, і він розлетівся. Емем забурмотів щось стандартно фальшиве:

— Ну що ти, тобі вже легше, незабаром видужаєш...

Так радили друзі й лікарі: обманювати, підбадьорювати. Він і обманював, та виходило це в нього погано. А вона знала, що помирає, і знала, що її обманюють. Кожного разу потім, коли пускали пух тополі,

він бачив перед собою ширяючу в повітрі, косу, легку усмішку Ніни, котра ясно промовляла: "Навіщо обманювати? Помру".

Дачу найняли за порадою лікаря не дуже далеко, в одному з тих підмосковних селищ, які ось-ось поглине місто, що все розростається, але поки що зелених, занурених у тишу, хіба що ранками кричать півні. Старезний, дерев'яний, облуплений лусочками будинок, тераса з камінними сходами, крізь які росла трава; невелика, волога, але зелена ділянка.

Ціле довге літо він болісно спостерігав, як вона вгасала, переставала бути. Цілими довгими днями вона сиділа в шезлонгу під вишнями, з кожним днем жовтіла, зсихалася, звужувалася. Як чітко виступають кістки черепа на лиці приреченого! Ні, він не вірив у її приреченість, незважаючи ні на що. Пахла зелень, співали птахи, Одарка Степанівна тихо брязкала каструлями в кухні; час тягся поволі, квапилась хвороба. На початку літа цвіли вишні, Ніна сиділа, обсипана пелюстками. Коли цвіт опав, з'явилися зелені бубочки по дві на спареній ніжці. Потроху вони росли й червоніли, а коли стали зовсім червоні, Ніні було вже важко дихати. І, однак, смерті так швидко ніхто не чекав, навіть лікар, який бачив Ніну напередодні. Раптово їй стало погано, сказала: "Це кінець". Викликали швидку допомогу, відвезли в лікарню, але пізно — на другий день померла.

...Тут у спогадах прогалина. Ні, не прогалина, а яма, прірва — хіба можна назвати прогалиною чорне? Хто телефонував, порядкував, замовляв машину? Хто його самого відвіз у місто? Суцільна неясність — чорнота непам'яті. Він навіть не пам'ятав, машиною їхав чи електричкою. А, певно, повинні були б зберегтися спогади бодай про дерева, які мчали мимо. Дивовижно, як випадають з пам'яті найстрашніші, найважливіші хвилини. Можливо, це захисна реакція організму? Навряд, тому що Ніну в домовині він уже пам'ятав. Вона лежала, позбавлена краси і врочистості мертвих, навіть у цьому доля її обділила.

Потім, уже восени, приїхав з Одаркою Степанівною по речі, що лишилися на дачі,— власне, йому й не треба було їхати, сам напросився, — він ще раз оглянув ділянку, невпізнанну, засипану мертвим листям, пронизану криками ворон, і прокляв її за те, що вона вбила Ніну. Якби не ця дача, вона, можливо, була б ще жива, хоча лікар казав "навряд".

Повантажили машину, поїхали, він — у кабіні шофера, повз миготіли дерева, це він пам'ятає точно. Одарка Степанівна поїхала електричкою. На шоферові була лілова футболка. Дивно, такі дурниці пам'ятаються, а на важливе — провал.

Минуло вже багато років без Ніни, горе згладилось, спогад уже не рве серце, а, зачеплений, звучить музикою. Навіть щось втішне, як не дивно, є тепер у цьому спогаді. Солодке горе. Тоді, на поминках, незнайома старенька сказала йому: "Горе твоє не навіки, минуть роки, і проросте воно солодом". Так і вийшло, проросло. Але й тепер ще, прокидаючись уночі, він іноді чує Нінине дихання на сусідньому ліжку. Того ліжка давно вже немає (винесли, подарували, продали?), проте столик, який стояв між ліжками, є, і в напівсні легко собі уявити, що там, за ним — Ніна. За склянкою із дзвякаючою ложечкою, за флакончиком валокордину, за рухливими смугами світла. Вночі будинок стрясається вантажними машинами, що мчать мимо,— це від них дзвенить склянка, пересуваються смуги світла.

Добре було б зараз уткнутися лицем у подушку дружини, почути той особливий, чудовий запах, який завжди, з юності, був їй притаманний.

Словами запах описати не можна. Пригадати його зусиллям думки теж не можна. Який він був? Солодкуватий і дивний? Цього мало. З ледь вловною гірчинкою? Правильно й це, та мало й цього. Можливо, перець? Ваніль? Левкой? Ні, не те.

Він усе життя був чутливий до запахів. "Талану витий ніс!" — казав про нього батько, невисокий, обожнюваний чоловік: про батька окремо,

зараз про запахи. Микола Миколайович — тоді ще Кока — мав винятковий нюх. Приміром, міг по запаху розрізняти подушки — де чия. Сестри Надя і Люба викладали перед ним на дивані всі подушки, які були в домі, зав'язували йому очі (інколи — ой! — разом з чубом), а він наосліп розпізнавав: "Мамина, татова, твоя..." Тепер йому хотілося до душевного болю впізнати по запаху Нінину подушку, відрізнити від своєї. Та подушки не було. Він тоді роздав з відчаю всі речі покійниці — плаття., білизну, постіль,— ой ідіот! Фотографії зберіг, а речі з їхнім запахом віддав. Фотографії були мало схожі, та вона й не любила фотографуватися. Тепер йому треба було напружувати пам'ять, щоб побачити Ніну, свою дружину.

Дівчиною вона була стрункa, блакитноока, з двома білявими косами на грудях. Так, саме на грудях, не на спині запам'ятав він її коси. Заплетені від скронь (така була мода), нічим не перев'язані, вільно кинуті на груди. Бліде обличчя, яке вузько сходилося трикутником донизу. Люба родимка на щоці. Вираз лукавої готовності до щастя. А головне, почуття любові в собі самому, страшне, непереборне. Що з собою робити, коли так любиш? Ні, Ніну-дівчину він чітко пам'ятав.

А от далі провал (ті самі фокуси пам'яті). Якою була Ніна між юністю і Зарістю, він уже забув.

...Двоє дітей було в них — Ліза і Коля, дівчинка на два роки старша. Хлопчик рано — дворічним — помер від несправжнього крупу. Задихнувся. Тепер би врятували...

Ось ця страшна ніч смерті сина запам'яталася йому, як вирізьблена, у всіх подробицях. Закочені рукава лікаря, чайник з гарячою водбю, таз, у якому мочили губки — червоні, гумові, з різким запахом; їх не віджимали, клали дитині на груди, і думка: "Опече" — і відповідь думкою на думку: "Нехай опече, аби лишився живий". Не лишився. Коли все закінчилося — очі дружини, Ніни. Тільки очі, не лице.

Дочці, Лізоньці, було чотири роки. Коли Коля почав задихатись, її повели до сусідів. Через три дні взяли назад. Про смерть брата їй нічого не сказали. Вона ніби дивувалася, коли ходила з кімнати В кімнату і не бачила його ліжечка, іграшок. Сама придумала пояснення: Коля поїхав на дачу. Хтось у дворі сказав їй, що Коля помер. Прийшла до батька:

— Що це таке "помер"?

— Значить, людини немає,— відповів він.

— Зовсім немає? — не розуміла Ліза.— Навіть ніскілечки не лишилося?

Він узяв її на руки, пригорнув до себе (коси пахли соломою і сонцем).

— Ні, не зовсім. Ми його пам'ятаємо, отже, трішки він є. Ти ж пам'ятаєш його?

Ліза поважно кивнула.

Коля помер, Ліза лишилася: стовбур і сенс життя, його виправдання. Ніна Пилипівна жила тільки Лізою, у вічному молитовному захопленні: і гарна, й розумна, і добра. Він також любив доньку, мало сказати — любив, але такого дару наділяння своєї дитини перебільшеними чеснотами у нього, на жаль, не було. Якщо бути справедливим, то, мабуть, так: розумна, добра, але не гарна.

Тепер він уже міг без душевного болю, навіть з тихою радістю дивитися на портрет Лізи, що висів у нього в узголів'ї. Остання її фотографія, вже фронтова, збільшена і, як ведеться, безбожно відретушована в майстерні. Звідкись узялись в неї чорні брови, яких у Лізи зроду не було. Ні, не вродлива. Просте, навіть грубувате, російське обличчя. Гімнастерка з пом'ятими погонами, польова сумка через плече. Прямі, рівно підстрижені, ніби обрубані коси (світлі в житті, вони на

знімку здавалися темними). Пілотка надіта прямо, і погляд прямий, ні тіні кокетства — вся як є.

Ліза така й була — не хитра. Любила все просте, звичайне: бігати босоніж, лузати насіння, сміятися на кінокомедіях. У школі вчилася поганенько: ні-ні та й трієчка. Спробували вчити її музики, мов — ніякого бажання. Питала в батька: "Ну чого в нас така особлива сім'я — нікого не вчать музики, а мене вчать?" Хотіла бути як усі, нарівні з усіма...

Зримий спогад про Лізу: коротенький ніс у ластовинні, чесні сірі очі (одне з карою плямочкою) і на рожевій нижній губі печаттю звичайності лушпайка насінини.

На початку війни Лізі було сімнадцять років. Вона зразу пішла на фронт. Убили її в грудні сорок третього...

Що тут сказати? Буває в житті таке, про що сказати нічого не можна: слова падають, мертві, на землю. Дивуєшся, як ти взагалі це переніс, вижив. Дивовижної міцності істота — людина. Вбита, але живе.

Микола Миколайович сам одержав у поштаря повідомлення про смерть Лізи. Розгорнув, прочитав, не зрозумів. Ще раз прочитав — не усвідомив. У голові було порожньо, лише єдина думка: як сказати Ніні? Та говорити не треба було. Вона по його обличчю все зрозуміла й почала задкувати від нього, витягнувши перед собою руки, ніби обороняючись. Ці тремтячі бліді руки з поверненими до нього штовхаючими долонями він досі бачить чітко. Лише руки, знову не обличчя.

Після загибелі Лізи Ніна Пилипівна якось блискавично, круто постаріла, посивіла, вицвіла. Ось такою — старою, сірою — він пам'ятав її чудово. Сумні очі — потрісканий, блідий фаянс. Сухі пальці, вічна звичка щось ними торкати, перебирати, ніби не лежалося їм ніде, ні на ручці крісла, ні на коліні. В'яле вухо, напівприкрите сивим пасмом. В останні роки волосся в неї стало катастрофічно випадати, як шерсть у

линялої тварини,— прямо жменями оббирала вона його з голови, цілими клубками намотувала на гребінець. Сумно жартуючи, казала: "Лисію, скоро буде нас двоє лисих — ти і я". Помилилася, до лисини не дожила.

Йому було легше, ніж їй. Крім горя, в нього було ще багато чого. Інститут, кафедра, учні, семінари, конференції, доповіді — з усім цим він міг якось жити між "погано" і "дуже погано". Врешті-решт, коли вляглося і обім'ялося горе, йому інколи було майже добре. А їй?

Все це він зрозумів, коли лишився сам.

ОДАРКА СТЕПАНІВНА І ТЕЛЕВІЗОР

Одарка Степанівна, квартирна сусідка професора Завалішина, його домоправителька й домашній тиран, була в своєму роді людина примітна. Сива, пряма, гарна. На рідкість правильне лице — північна камея. Біле блискуче волосся, стрижене в кружок, гладенько зібране назад від лоба круглим гребінцем.

Одарка Степанівна була з тих людей, які знають, "як треба". Сам Емем ніколи цього не знав. Вічно його терзала проклята об'єктивність, звичка дивитися на речі з різних точок зору. Ця риса особливо посилилася в нього під старість. Світ для нього був як одна з тих хитрих картинок, оптичних фокусів, де, міняючи настройку і прищур, можна побачити одну й ту саму фігуру то опуклою, то увігнутою. За останні роки він почав страждати від цього майже фізично, як, очевидно, страждав буріданів осел між двома оберемками сіна.

Люди, котрі знали, "як треба", водночас і приваблювали його, і відштовхували. Одарка Степанівна більше приваблювала, ніж відштовхувала; в її визначеності була дорогоцінна для нього риса — нелогічність. Якщо людина знає, "як треба", та ще й логічна — порятунку немає.

Одарка Степанівна, тепер пенсіонерка, раніше була куховаркою. Почала вона своє трудове життя в експедиції "на апатити", на Кольському півострові. Мабуть, це був для неї світлий, вікопомний час. Розповідати про нього вона не любила, та інколи вимовляла загадкову фразу: "Апатити виправдають", супроводжуючи її миттєвим блиском усмішки, яка ледь відкривала сталеві, нержавіючі різці. Усмішку її, загалом нечасту, Микола Миколайович любив, як не дивно, саме за сталевий блиск зубів, що порушував неприступну бездоганність лиця.

Там, на апатитах, зустріла вона свого судженого, вийшла заміж. Шлюб був нетривалий: чоловік скоро згинув, "пішов по злочину", як вона висловлювалася. У чому полягав злочин, чи довго сидів чоловік і куди потім подівся, не казала. Слава богу, дітей не встигли прижити. Далі була в неї "мотанина життя", поки не вивело на пряму дорогу: куховаркою в робітничій їдальні, де й пропрацювала вона до пенсії. Готувала без особливих вигадок — просто, чисто і чесно, до шефа, однак, не дослужилася — освіти не вистачило. Виходячи на пенсію, одержала пам'ятний подарунок — ваги, якими дуже пишалася, особливо написом, вигравіруваним на чаші: "Шановній Одарці Степанівні Волковій від колективу їдальні № 85 за чесний труд і нерозкрадання". Охоче показувала ваги будь-кому, хто бажав, з тим самим відблиском усмішки на блідих гарних губах, а взагалі про своє минуле говорити уникала. На розпитування професора (він на старості років став хворобливо цікавий) відповідала коротко й сухо:

— Жила, і все. Як люди, так і я.

— Люди по-різному живуть.

— І я по-різному.

Допомагати Завалішиним по господарству вона почала ще за життя Ніни Пилипівни, жаліючи хвору, слабку, невмілу жінку. Звичайно, їй за це платили, та справа була не в грошах, а в жалості (за самі гроші не

прислужувалася б нікому). В останній рік життя Ніни Пилипівни, коли та вже зовсім ослабла, Одарка Степанівна доглядала її, як сиділка, сувора обличчям, ніжна руками: вмивала, годувала, зачісувала.

Якось само собою вийшло, що після смерті дружини, .похорону, співчутливих візитів, коли все відхлинуло, Емем опинився цілком на піклуванні Одарки Степанівни. Вона верховодила всім у домі: купувала йому одяг, взуття, прала й куховарила, відала квартирною платнею, рахунками за газ і електрику; сама собі видавала зарплату, зменшивши її вдвічі від колишньої: "Одна людина, не дві". На всі витрати вона видавала господареві рахунки, точні до копійки. Писати й читати вона взагалі не любила, складання рахунків було для неї важкою працею, а те, що він ніколи їх не перевіряв,— образливою зневагою. А взагалі вона була йому по-

своєму навіть віддана, він був для неї мов дитина — лиса дитина, яка нічого не тямить у житті. І цікавість його вона сприймала як щось непотрібне, дитяче:

— І все ви розпитуєте, чому, чого та як. Самому пора розуміти. До таких років дожили, а розуму не нажили.

Тільки про своє дитинство вона розповідала охоче, навіть у подробицях:

— Бідність була. Народилася я, царство небесне, мати розповідала, охрестити ні за що. Всіх нас семеро: п'ять хлопців, дві дівки та ще два хлопці, спасибі, померли. Я з дівок друга була. Старша мене здоровуща, об дорогу не вб'єш, через сипняк померла в громадянську. Народилася я, значить, хрестить, тоді без цього ні-ні. Мати попові крашанок, з цибулиного лушпиння, на Великдень було, з-під ікон рушник вишитий, ялинки та сонечка. А він, піп, п'яний зі свята, не Одаркою охрестив, а Дареєм, мужської статі. Так і метрику дав.

— Може, Дарієм? — несміливо запитував Емем.

— Кажу Дареєм, знаю, що кажу. Треба б Одарка, а він Дарей. Так і була, ні хлопець, ні дівка, до самої паспортизації. Батькам що — хлопець, дівка, якби не рот. Батько сам питущий, та з яких грошей? Хіба хто вгостить, пісні співає, голова боком. Життя ж яке було? Дірка на дірці. Пішла в школу, діти дізнались — хлопець за метрикою, почали дражнить, а я плакать. У школі не подавала виду, додому несла. Мати пригорне: "Дашо, нетужи. Ти ще краща від інших дівчат, найдеш свого, полюбить". А я все тужу. Навчання в нас яке було? Нічого не знали, не відали. Вчитель сам не дуже що знав. Диктовки робить, а сам вусами шурк-шурк, як тарган, не знає, "о" чи "а". Один раз так, а інший інак. Чого ми могли навчитися? За поросям —

це ми могли, вівцю постригти чи прясти — це також, а знання які — ні. Це тепер вчені стали, плюнути, й то треба вище. Я в булочній вафлі читаю та й помилилась. Поруч від горшка два вершка, зуба немає, ширяться. Кажу: ах ти ж, пузир смердючий, щиришся, я невчена? А тебе хто вчив? Держава робітників і селян. А я з селян у робітники, все життя працювала, не вчилась. Я коло плити все здоров'я підірвала, верхнє двісті, нижнє сто, РОЕ тридцять. Я тобі фиркну! Зник, як розтанув. Вони тепер, чорти, ні одного, щоб путній. Ми шкуриночку ділили, нам не до того було, щоб щиритись. Мати жаліла: уткнусь — плече мокре: "Не плач, дочко". Потім померла. Ну натерпілися! А там колективізація. Люди як люди, вступають, а батька вороги підмовили не вступати, він і не вступив. Його — в куркулі. А які ми куркулі? Ні матері, ні корови, порожні ясла, сіно запарювали. Вивезли в Сибір. Узимку було. Батько пожурився, також помер. Що робити? Кого куди. Мене — тітка, малих у дитячі будинки, старшеньких у фабзайці. Двох у війну вбило, один майор, місто Новосибірськ, дружина товста. Кличуть онуків няньчити, не

їду, чого я поїду? Кидатись будуть: те не так, це не так. Життя хороше, от і кидаються.

Одарка Степанівна твердо була впевнена, що всі гріхи й біди від хорошого життя. Раніше життя було гірше, зате люди кращі.

— Ми як жили? Що бачили? Ні радіо, ні телевізора. Хліба і то не кожен день. От і не кидались, себе пам'ятали. Тепер народ розжирів, грошей нема де дівати. І в колгоспі не за птичку працюють, і їм подай. А де взяти на всю ораву? По магазинах шукають що краще: "Це не наше?" Нашого їм не треба. Ми не те що наше — не наше, ми ніякого

не розбирали. Нам би такого показали, як в уціне-них товарах, ми б "ах", а не розбирати: наше — не наше.

Емем завжди слухав її з цікавістю. Особливу своєрідність мові Одарки Степанівни надавали провали й зяяння, від чого багато фраз ставали якимись ребусами. Провали заповнювалися інтонацією, іноді за допомогою контексту. Щось таке на зразок титлів у церковнослов'янській, котрі заміняють пропущені літери, сіле тут пропускалися не літери, а смисли. Одарка Степанівна поводилася з рідною мовою по-царському вільно, на дрібниці не розмінювалася. Співрозмовник — адже не дурень він! — сам повинен розуміти, про що мова. В цю апріорну поінформованість кожного про хід її думок вона вірила свято, ображалася, коли її не розуміли, вважала, що з неї сміються. Емем, людина звична, вже пристосувався і, як правило, її розумів, лише інколи і ненадовго опинявся в безвиході перед фразою на зразок: "Ця, повіка синя, штани, серед килимів, рулює",— що означало просто знайому жінку в штанях, з нафарбованими очима, яка сама водить машину з килимами на сидіннях... Бувало, він сам дивувався, скільки треба слів, щоб перекласти на стандартну російську мову стислу, енергійну фразу Одарки Степанівни і як це врешті виходить погано... А деякі її фрази він і не намагався перекладати, сприймав їх як якісь згустки світогляду, наприклад: "Ну, якщо жінка, так що, а якщо чоловік — усе".

Заплутаність мови — і твердість думки. В Одарки Степанівни про все була тверда думка. Нелогічна, але непробивна. Будь-які заперечення від неї відскакували, як кулі від броні.

Заходила, приміром, розмова про м'ясо. Немає

хорошого — самі кістки. Одарці Степанівні ясно було, від чого: собак розвели.

— Це ж вийти у двір: кожна з собакою. Через одну: одна з дитиною, друга з собакою. Стоїть, дивиться, ногу догори, пішла. А її годувати треба, не все вівсянкою-геркулесом, треба і м'ясця. Де ж тут людям вистачить? Від хорошого життя водять. Ми хіба водили собак? На ланцюгу сиділи, від злодіїв. А їм тепер лікарня, пеніцилін. В інших країнах, по телевізору, також собаки. Іде, хвостом крутить, як путня. От і кризи, гонка озброєнь. Чого вони проти миру? М'яса їм не вистачає.

Або виникало питання про погоду — і тут в Одарки Степанівни була своя думка. Примхи погоди вона пояснювала недбалістю метеорологів:

— Вивчились, їм гроші платять, от і роби, щоб добре. А ці самі чого не знають — ляляkають-ляляkають, а діла немає. Вчора вона з указкою, плечі до половини грудей, парик, сережки гойдаються. Тицяє в карту, прогноз та циклон, а погоди немає. Що їсти будемо?

— Люди ще не навчилися керувати погодою,— пробував заперечити Емем (усе-таки метеорологи, наукові працівники, були, так би мовити, товаришами по зброї).

— Вчилися-вчилися, а все ж не навчилися? Е, ні. їм за це гроші платять. А ви за них не виправдовуйте. Це раніше, за євангелієм: тебе в лраву, а ти ліву. Так не піде.

Релігійною вона не була, проте свята поважала. В неділю прати не можна: раз попрала, в руку вступило. Різдво, Великдень, Миколу — все це пам'ятати треба. Мороз від чого? Водохреще.

Для професора Завалішина Одарка Степанівна була загадкою. Юрмище парадоксів, домашній сфінкс. Віра в науку — і презирство до неї. Розмови про гроші — і безкорисливість. Повага до слова почутого, вимовленого — і презирство до друкованого, писаного. Книжок не читала. Якщо він, коли йшов, залишав їй записку, ображалася: "А що, сказати вас поменшає?" Над дивацтвами цієї психології Емем роздумував старанно, проте марно.

Можливо, йти через пристрасті, систему цінностей? Тут принаймні все було ясно. Основною цінністю в житті Одарки Степанівни, головним її стрижнем і пристрастю був телевізор. Предмет культу, кубічний бог. Чи не повертаємось ми через телевізор до первісного поганства, з якого нас насильно вивело хрещення Русі?

Служачи своєму культу, Одарка Степанівна довгими годинами сиділа перед телевізором, спрямувавши до екрана гарне, уважне обличчя. Перламутрове волосся вигравало голубінню. Воно ще більш пригладжене, ніс ще суворіший, ніж звичайно. Дивилася вона все підряд: вистави, цирк, урочисті збори, концерти, новини, спорт. Не лише фігурне катання, як багато жінок, але й бокс, хокей, футбол. Найбільше любила передачу "Людина і закон". Неувагу професора до цього видовища зрозуміти не могла, засуджувала:

— Все з книжками та з книжками, ось і проґавили. Про шпану — шістнадцять тридцять. Йому — вісім років, нагострив ножика — раз! її в реанімацію, три години, померла.

— Вісім років йому? — жахнувшись, запитував Емем.

— Все ви розумієте, слухати не хочете. Йому вісім років дали. Мало. Я більше дала б. Він вісім і не просидить, вийде, а її вже нема. Круг, по під'їздах ходить.

Круг, що ходить по під'їздах, навіть для звиклого сприйняття був незбагненний.

— Який круг?

— Мов не розумієте? Ножик гострить. Ви що, в під'їзді не бачили? Жик-жик, іскри. Ось вона яка, шпана, без ніякого закону, а ще "Людина і закон". Голений під машинку, заріс, ґудзики косі. Вона: "Розкаюєтесь?" — а він і очі опустив, совість перед народом. Костюмчик кримплен, плечики підкладені, брови дугою.

— Це в кого? — мимоволі запитував Емем, який ще не оговтався після восьмирічного віку злочинця. Якось не вкладалися в нього в один образ косі ґудзики і костюмчик кримплен.

— Ясно, судіїха. Не дружина з могили встала. Якісь ви дивні, все на глузи. Не буду розповідати.

— Одарко Степанівно, не сердьтеся, я й справді не зрозумів.

— Тільки манеру робите.

Майже нарівні "З людиною і законом" вона любила спів, особливо чоловічий ("Чоловік не жінка!"). Співаків упізнавала по голосу з іншої кімнати, з кухні. Будь-яку справу кидала.

— Чевикін співає, треба послухати. Потім домию.

— Звідки ви знаєте, що Чевикін? — дивувався Емем. Він-бо по голосу співаків не розрізняв.

— А ви ніби не знаєте? То Зайцев, а то Чевикін, і той, і той баритон. Зайцев із залисиною, у Чевикі-на зад сторчма. І голос інший. Як не впізнати?

Загалом Одарка Степанівна вражала Емема своєю рідкісною музикальністю. Безпомилково розрізняла мелодії, запам'ятовувала імена композиторів.

— "Роями білих бджіл" — це що, Бетховен написав?

— Так, Бетховен.

—• Той, що "Ода радості"? Хороша людина. Радості також людям треба. А про бджіл у нього гарно. Тільки даремно він про гроб. В гробу радості мало.

— Який гроб?

— Поставимо гроб на стіл.

— Не гроб, Одарко Степанівно, а грог.

— Що це за грог?

— Напій. З окропу з ромом.

— Придумають же. Він що, не наш?

— Німець. Жив в Австрії.

— Там багато композиторів. Моцарт, Штраус, "Віденський вальс", тепер Бетховен.

Коли Емем дивувався її обізнаності, Одарка Степанівна сердилась:

— Ніби я із звіринця. Сіра, а розум сякий-такий.

Телевізор стояв у прохідній кімнаті, колишній їдальні. Емем купив його якось для хворої дружини, щоб їй не було нудно самій удома. Та їй не було нудно: вистачало страждань, хвороби, пам'яті. До телевізора вона підходила рідко і сиділа недовго — зітхне й піде. Після її смерті він перейшов у відання Одарки Степанівни. Емем хотів було їй взагалі його подарувати, та одержав сувору відмову: "Навіщо тисячами кидаєтесь?" Ящик лишився на тому самому місці, в парадному кутку, а навпроти нього, як слуги — двоє крісел.

Повз це капище Емем завжди проходив боязко. Телевізора він не любив. У його запізнілій любові до всього сущого саме для телевізора місця не знайшлося. Дуже рідко (та й то щоб догодити Одарці Степанівні) він сідав поруч з нею в друге крісло і дивився передачу з тією ввічливою відразою, з якою запеклий холостяк дивиться на немовля друзів. Усе його дратувало. А головне, йому соромно було за все! За фальшиві завчені інтонації акторів. За роззявлені роти співаків з тремтячими всередині язиками. За манірно стиснуті руки співачок, за їхні декольтовані груди, що здіймалися. А найбільше за самі пісні, так звані ліричні, за їхній жанр — проникливий, скрадливий, нібито такий, що до душі доходить... Посидівши трохи, він підводився.

— Ідете? — суворо питала Одарка Степанівна.— Дивитися треба, розвиватися, бо відстанете.

— Не подобається мені,— з тугою казав Емем.

— Чому не подобається? Хороший склад. Адже гроші їм платять? За погане не будуть.

Одарка Степанівна твердо вірила: даремно платити не будуть; коли платять — значить, хороше. Як ця віра уживалася з її ставленням до метеорологів, яким даремно платять гроші, незрозуміло, але уживалась. Можливо, у неї були різні мірки для мистецтва і науки? Навряд. Найімовірніше, тут виявляється божественна нелогічність, яка так його захоплювала. Сам він, раб логіки, мріяв бути від неї вільним.

А з телевізором стосунки у нього були складні. Здавалося б, дуже просто: не подобається — не дивись, сиди в своєму кабінеті. Ні, так він не міг. У нього було відчуття^ ніби в сусідній кімнаті оселився хтось сторонній. Не просто сторонній, а гірше: далекий родич зі своїми правами, претензіями. Нахабний, нав'язливий, лізе в душу. Ця людина говорила й співала на різні голоси, пишномовно "віщала", фальшиво сміялася, блюзнірськи плакала... Варто було Емему почути гидкий гусячий голос, як у нього мурахи бігли по шкірі. І вата у вухах не допомагала: весь час нагадувала про те, від чого рятувався...

В ті вечори (нечасті), коли Одарки Степанівни не було вдома, Емем влаштовував собі бенкет тиші. Сідав у глибоке шкіряне крісло (з приймальної діда-лікаря), занурювався в нього по вуха. Брав яку-небудь улюблену книжку. Також мов сідав, занурювався в неї. Вирушав у подорож по чужих долях. Неквапливо, як у дормезі. Або ридвані (хороше слово "ридван"). Яка насолода — читати не поспішаючи, коли треба, повернутися назад, закласти сторінку пальцем, замислитись... Здійснити святе право на свій темп поглинання духовної страви. Цього права багато хто позбавлений: раби масових засобів інформації, вони змушені дивитися і слухати в примусовому темпі.

Бенкет тиші скоро кінчався. Поверталася Одар-ка Степанівна, човгала б передпокої ногами. Емем завмирав: а може, змилується? Де там! Клац — і виник з тиші фальшивий проникливий, голос, сів на інтонацію і поїхав, поїхав... Від роздратування, від безсилої злості в

Емема мерзла лисина. Та він одразу ж себе осмикував: "Який я нетерпимий. Це старість, старечий егоїзм, вузькість душі. Щедрішим треба бути, справедливішим. Так, звичайно, мені телевізор не потрібен. А мільйонам інших? Скільки людей, як Одарка Степанівна, лише з телевізора дізналися, що є в світі Гоголь, Шекспір, "Ода радості"...

А якщо уявити собі ті далекі, забиті села, де телевізор — вікно в світ? Навколо глушина, замети, синій місяць, а в хаті на екрані напівроздягнута співачка з мікрофоном у руках співає, пританцьовуючи, про море, тепло, любов... І от уже розступилися замети, розступився світ, і телеглядач летить у простір, і крила в нього за спиною... Ні, я несправедливий".

Інколи після таких роздумів він навіть виходив з кабінету і сідав подивитися на екран очима того сільського мешканця. Одарка Степанівна питала:

— Ну як передача?

— Нічого,— лицемірно відповідав Емем. Крил за спиною він щось не відчував.

— Любити не люби, а поглядай. А от я хотіла —запитати: актор — це кваліфікація?

— Звичайно.

— А ви чому не в актори? Одного бачила: старий, лисий, дивитися гидко. Прудкий, одначе, не за віком. Танцює, ногу гачком, співає не по-нашому. Ви ось учений, по-всякому лялякаєте, фран-цузька-англійська, от і вивчилися б на актора.

— Що ви, Одарко Степанівно, тут потрібен талант.

— Всьому можна вивчитись. Бий кішку — загавкає по-собачому.

— Я вже не загавкаю.

— Я не до того, щоб зараз та вчитись. Хто старість, того що. Нам, старим, у крематорій, під органом лежати. Я до того, що в молодості, поки не пізно. Ваша-то ще не вивчилась? Майка-Лайка?

— Ще ні,— відповідав Емем, ховаючи очі.

— А коли вивчиться, буде по телевізору співати?

— Можливо.

— Дивитися треба, не пропустити. Дудорова її?

— Угу...

Питання про Майку було наболіле. Щоразу як шпилька в серце.

ЕМЕМ І МАЙКА ДУДОРОВА

У житті професора Завалішина Майка Дудорова з'явилася років*через два після смерті дружини. Він тоді вже почав опам'ятовуватися від горя, проте ще був у нестійкому стані. Хотілося йому тиші, а на кафедрі було гамірно. Саме тоді він став частіше усамітнюватися в своєму так званому робочому ящику — вузькому закутку, відгородженому для нього при лабораторії. Була в нього там половина вікна, книжкова шафа і невеликий стіл, пробиратися до якого доводилося боком. Зате не було телефону. Вважалося, що Емем там працює; справді, перед ним завжди лежав папір, щось він на ньому, схилившись, писав. Коли хтось заходив до нього, він прикривав

написане папкою і чекав в оборонній позі, поки відвідувач вийде. Природно, заходити до нього без особливої потреби уникали.

Якби хто проглянув списані за день аркушики, він здивувався б: хаос, плутанина. Уривки тексту, формули, купи знаків запитання, а найбільше малюнків і всі на одну тему: ножі. Прямі й викривлені, кинджали, палаші, шаблі і ятагани. Майстерно намальовані, ретельно оброблені, з канавками і жалами лез. Емем, взагалі до малювання нездатний, у своїх ножах підносився до артистизму. Наприкінці дня він збирав усі аркушики в портфель і відносив додому, залишаючи стіл і шухляди порожніми.

На кафедрі вважалося, що Емем у своїй самотності таємно працює над якоюсь проблемою світового значення. Яких тільки назв для неї не придумували: "Машинні емоції", "Роди у роботів" і навіть "Гіроскопи і гороскопи". Тривожити Емема в його усамітненні намагались якомога менше, і він подовгу сидів там наодинці зі своїми ножами й думками. Думки були невтішні. От уже багато років спостерігав він у собі спад таланту, а тепер був присутній при його загибелі. Нібито, втративши дружину, він втратив і себе.

Головне, він нічого не міг придумати. Підстьобував свою думку, а вона повисла в безсиллі. Нічого, крім варіацій на давні теми, він не міг із себе витиснути. Знав це поки що він один, та скоро знатимуть усі.

Він усе ще був знаменитий. Його ім'я вимовлялося з повагою, його книги видавалися й перевидавалися у нас і за кордоном. Його запрошували на всі конференції, семінари, симпозіуми — їздити туди він уникав, знаючи за собою ганебну звичку спати. Все-таки інколи з'являвся, сідав у президію і спав.

Лекції? Ну, лекції ще були хороші. Не те, що раніше, але хороші. Цього навіть він, вічний свій критик і заперечувач, не міг заперечити. Варто було йому вийти на поміст перед дошкою, взятц в. руку крейду

(шершаве щастя!), як він перевтілювався. Зникало посмикування щоки, голос ставав дзвінкий і виразний, фраза — чіткою й гарною. Слухали його завжди, затамувавши подих. Навіть парочки на задніх лавах переставали шептатися, навіть найзапекліші гравці в "балду" насторожувалися. "Давайте подумаємо",— казав він, і зал занурювався в щастя колективного думання. Ну що ж, багаторічне тренування, вміння володіти аудиторією. Старий клоун з ревматизмом у колінах також упевнено робить заднє сальто; нові трюки він уже не вивчить.

Все інше, крім лекцій, було нижче будь-якої критики. Аспірантами своїми він, власне, не керував, нічого не міг дати їм, окрім свого імені, яке ще звучало. Особливо обтяжливими були для нього екзамени. Приходив ненадовго, приймав двох-трьох чоловік, ставив їм п'ятірки і йшов собі. Слухаючи студента, він занурювався в якусь внутрішню нірвану: згадував, купався в минулому. Голос студента долинав до нього звідкись іздалеку, з іншого світу. Коли студент замовкав, треба було ставити йому додаткове запитання. Яке б запитання поставити? Емем думав, с жав ся, інколи питав що-небудь несподіване, на зразок: "Скажіть, що б ви найбільше хотіли?" Студент лякався і мимрив. Нестандартність поведінки професора, його окуляри, лисина, нахилене сиве вухо — все це діяло гіпнотично, особливо на нервових суб'єктів. Відповідаючи Емему, такий студент мовби також впадав у нірвану. Інколи обидва замовкали і гойдалися на хвилях думок. Закінчувалося це завжди одним і тим самим: п'ятіркою. Але, дивина, студенти екзаменуватися в нього не любили, віддавали перевагу ходити до Співака, який був щедрий на двійки, п'ятірок не ставив майже ніколи, зате був галасливий, гучний, емоційний — одне слово, зрозумілий.

Та що екзамени! Головне було в іншому. Емем знав — іноді твердо, іноді з відтінком сумніву,— що нічого нового він уже не створить. І все-таки опирався. Його сидіння в "робочому ящику" були, по суті, сеансами боротьби зі своїм безсиллям. Результат був визначений наперед, але він боровся...

Як радів він будь-якому приводу відволіктися! Горобцю, який сів за вікном на гілку клена; павутині, що погойдувалася в кутку; звичайній мусі, яка гуляла по столі, чухаючи одна об одну схрещені ніжки.,.

Одного разу, сидячи в такій тяжкій самотині, він почув за перегородкою дівочий спів. Неголосний і прозорий, відточеної чистоти, він тік, як струмок з перепадами, міняючи висоту і тембр. Дует-діалог Ромео і Юлії:

Ні, любий друг, то пісні солов'я ти налякався.

І нижче:

То не соловей. Знову сопрано:

Кожного дня він на гранатовому дереві...

Тут щось з гуркотом упало, і юний голосок чортихнувся.

Юлія, що лаялась, була кумедна. Глянути, що там? Емем вийшов у лабораторію. Метал стояків, скло шаф, мовчазні екрани осцилографів. Ніби нічого не розбито. Ага, он що впало: драбинка! Біля неї, потираючи коліно, стояла тоненька дівчина в темно-рожевому платті.

— Здається, ви забилися?— запитав він у напівпоклоні.— Чи не можу я чим-небудь допомогти? Був би щасливий.

Старомодна ґречність професора Завалішина на фоні загального спрощення поведінки була помітна і дещо смішна (казав "дякую" автомату). Дівчина всміхнулася:

— Нічого, до весілля заживе, воно ще не скоро.

Вона випросталася й подивилась прямо йому в лице світлими водяними очима. "Морська вода, aqua marina",— подумав він з якимсь незрозумілим самому собі зворушенням.

— Дудорова Майя,— відрекомендувалася вона, подаючи йому тонку дитячу руку. Кумедна сучасна манера — ставити прізвище попереду імені.

— Капулетті Джульєтта,— виправив Емем,— а я Завалішин Коля.

Вона засміялась. Легке волосся навколо обличчя здійнялося і знову вляглось.

— Я ж вас знаю. Ви завкафедрою, так? А я ваша нова лаборантка.

— Дозвольте дізнатись,— запитав Емем,— для чого вам треба було лізти на драбину?

— Пилюку з шаф витирала. Там її назбиралося стільки, що просто жах.

— Це, здається, справа прибиральниці.

— Що ви! їй ніколи, на двох ставках працює. У всіх лабораторіях співробітники самі прибирають.

— Хочу зробити вам комплімент,— сказав Емем,— ви дуже музикальні, у вас чудовий голос. Тільки співати краще не на драбинці. Ромео лазив по драбині, але, здається, в іншій сцені.

Вона ледь-ледь почервоніла. Всі кольори на її обличчі були ніби розмиті, розведені водою.

— А я й не знала, що мене слухають.

Вона усміхнулася — ніби рибка ворухнулася в сітці. Цілий ланцюг водяних асоціацій — хвиля, рибка, прохолода — линув від неї прямо йому в серце. І ще — жалість. Складна суміш жалості й захоплення. Особливо стискав йому душу контраст тендітності тіла з його зайвою обтягнутістю (за його старомодним розумінням, жіноча стрункість повинна ховатися в широкому, вільному одязі). Напівдовгі рукава Дудорової Майї ледь-ледь врізалися нижче ліктя в ніжну жовтувату шкіру, утворюючи на ній ледве помітну складочку,— йому однаково хотілося і ліквідувати її, і зберегти. Від дуже високих каблуків уся фігурка, загалом мініатюрна, поривалася вгору. Чимось Дудоро-ва Майя нагадувала Русалочку Андерсена, яка ходить по ножах (ще одна водяна асоціація). Він був зачудований, зворушений, зрушений з місця тим, що бачив перед собою.

Якщо тепер змінити точку зору і глянути її очима, то вона бачила перед собою смішного старого чоловічка, суміш Карлсона і Швейка, в товстелезних окулярах, з жовтою лисиною, обрамле-, ною сяєвом білого волосся. Щось на зразок судороги час од часу посмикувало його праву щоку, і тоді все лице починало ворушитись... "Смішний дідок,— подумала Майя,— звідкись із дореволю-ції".

— Ви, я бачу, любите музику,— вів далі розмову Емем, якому дуже не хотілося повертатися на робоче місце.

— Жах як люблю. Особливо вокальну.

— І, судячи з репертуару, у вас гарний смак. Дует з "Ромео і Юлії" Чайковського мало хто знає. Більшість надають перевагу Гуно.

— Ні, я Чайковського. По радіо передавали. Класний дует.

Слівце "класний" трохи покоробило Емема, але, врешті, справа не в словах. Дівчина явно музикальна.

— Бажаю вам успіхів. Співайте, тільки не падайте,— сказав він, вклонився і пішов до себе.

Аркуш паперу з ножами видався йому гидким, він розірвав його й кинув у корзину. Прислухався, ч|і н0 пролунає знову прозорий голос. Ні, цього дня/вона більше не співала.

Лабораторія зі своїм обладнанням, майстернею, завідуючим, двома інженерами і тепер ось лаборанткою Майкою Дудоровою була на кафедрі чимось на зразок держави в державі. Формально вона підпорядковувалась кафедрі, а насправді жила сепаратним, відокремленим життям. Завлаб Петро Гаврилович, кошлатий ентузіаст, схожий на дворового пса з реп'яхами по всьому загривку, був з тих небагатьох людей, причетних до техніки, хто її любить власною любов'ю. Невтомний винахідник з десятками авторських свідоцтв, він не втратив здатності любити і чужі творіння. Лабораторія була його дитям. Всіма правдами й неправдами він роздобував.для неї найновіше обладнання, унікальні зразки. З материнською ніжністю доглядав їх, дихнути на них боявся! Жахали його студенти — галасливий натовп, який завжди щось жував, гупав, якому все було однаково, унікальний прилад чи собача будка! "Це ж техніка! — казав він люто, викривши кого-небудь у недостатньо дбайливому до неї ставленні.— Ось ти, скажімо, пальця поріжеш, у тебе заживе, а в неї ж ні, вона ніжна!" Студентів він у принципі, як добра людина, любив, проте лабораторне обладнання беріг ревниво. "Розбишаки,— казав він,— справжні розбишаки! За ними не додивишся — все рознесуть".

І справді, студенту в лабораторії неодмінно треба щось торкнути, помацати, покрутити. "Послухай,— казав Петро Гаврилович такому активісту,— ось я, приміром, не лікар. Що ти скажеш, коли я, скажімо, візьму ножа й розріжу тобі живота? Либонь, заплачеш? Так от від тебе, дурного, прилади плачуть".

Ніщо не допомагало. Як наслідок такої безладної активності студентів прилади таки виходили з ладу. Для відволікання таких недоладних рук Петро Гаврилович перед кожним цінним приладом змонтував спеціальний пристрій типу квартирного дзвінка з привабливою червоною кнопкою, яку так і кортіло натиснути. Дзвінок ні до чого в пристрої не був підключений, але за задумом мав відволікати увагу від інших, цінніших частин. Де тамі

Перепадало і дзвінку, і цінним частинам. Після кожної роботи лабораторія перетворювалася, за словами Петра Гавриловича, в Мамаєве бойовисько (він дуже картинно показував це на засіданні кафедри, махаючи крилами, як стерв'ятник над полем бою). Увесь персонал на чолі з самим завлабом, озброївшись викрутками, тестерами, запасними частинами, перевіряв, ремонтував, налагоджував апаратуру. До цієї справи була залучена і Майка Дудорова — легкі пальці, зосереджена увага, кмітливість. Часто вона відшукувала несправність швидше за інженерів. Петро Гаврилович своєю лаборанткою не міг нахвалитися: "Золото, а не дівка! Одна біда — гарненька. Вкрадуть".

Коли Майя прийшла в лабораторію, їй було більше двадцяти, а здавалася молодшою: щось шкільне, з великої перерви. Народилася вона тут, у Москві, від матері-одиначки і невідомого батька; мати про нього ніколи не говорила і запитувати не дозволяла: "Мовчи, Майєчко, моя ти, і добре". В той час у "незаконних" ще ставилися прочерки в метриках; Майка від цього самолюбно страждала.

Жили вони з матір'ю в густонаселеній комунальній квартирі. Вікно їхньої вузенької кімнати виходило в похмурий двір з рядами сміттєвих баків, по яких шастали коти. Квартира була старо-буржуазна, з двома ходами (парадним і чорним), з двома вбиральнями — для господарів і для прислуги,— за які комунальне населення постійно вело війну Червоної і Білої троянди. Будинок був хронічно під загрозою капітального ремонту, який мав ось-ось початись, але все відкладався. Крани текли, труби ридали і реготали, ночами лякаючи мешканців.

Майчина мати, колись жвава, гарна, але завчасно постаріла, обділена й налякана, працювала бухгалтером на фабриці м'яких іграшок. Найбільше в світі вона боялася помилитися в розрахунках (таке вже одного разу було). За довгі роки роботи вона так звикла до жесту, яким кидають кісточки на рахівниці, що увесь час повторювала його і в житті — ґудзики на грудях перебирала, ніби підводячи баланс.

Майка з ранніх років знала, що таке бідність, і всім серцем її ненавиділа. Знала, що не всі живуть так тісно і вбого, навіть у вікнах навпроти було зовсім інше, веселе життя. Там не економили електроенергії, збиралися вечорами, танцювали під радіолу. Вродливі жінки в парчевих сукнях високо піднімали тонконогі бокали, а чоловіки розгойдувалися, тримаючи руки в кишенях. Свого невідомого батька Майка також уявляла собі багатим, невимушеним, з руками в кишенях. Мріяла: з'явиться, забере до себе, а там — килими, кришталь, радіола...

Мати померла ще нестарою, від довгої, виснажливої хвороби. В лікарню її не взяли як хроніка, що має рідню. Майка увесь останній, десятий, клас до школи майже не ходила. Робила все дома сама: готувала, прала, купувала продукти, рахуючи кожну копієчку. Спритна, легенька, ходила, як Меркурій, з крильцями на п'ятах. У вільні хвилини сиділа біля ліжка хворої і шила. Мати лежала мовчки, заплющивши очі, ні на що не скаржилася, тільки сльоза час від часу дозрівала в куточку ока і котилася по жовтій щоці. Майці було страшно: самотність підступала впритул. "Мамо, скажи все ж таки, хто мій батько?" — шепотіла вона по-думки, а вголос запитати не наважувалася. Час ішов; викочувалося краєчком і знову зникало сонце, торкаючи на спинці стільця складене прямо-кутничком плаття. Мати була акуратна навіть у смерті. До останнього дня вставала сама, тримаючись за стіни, доходила до комунальних місць загального користування, а якщо було зайнято, чекала, прихилившись головою до одвірка. Померла так само акуратно, як жила. Просто в один нічим не примітний день — не краще їй було і не гірше — заснула й не прокинулась. Заснула й померла з тим самим звичним жестом — з широко відкинутим вказівним пальцем,

занесеним над невидимою рахівницею. У Майки назавжди лишився страх прожити життя, як мати, і померти рахуючи.

Ховали матір співробітники, майже самі жінки. Плакали, говорили хороші слова про покійницю: "Культурна, а нічим не вирізнялася..." Дивлячись на Майку, ще дужче плакали: такий у неї був жалюгідний вигляд, змерзла, посиніла, тупцяла в своїх благеньких туфельках по брудному снігу, то на одній ніжці пострибає, то на другій. Провели підписку, зібрали чималу суму (допоміг фабком), і до весни, до закінчення школи, Майка цілком змогла перебитись. У школі її жаліли і сяк-так, на трієчках, довели до атестата зрілості. Був і випускний вечір, і біле плаття (мати заздалегідь купила відріз, а шила Майка сама). Відгуляла, відтанцювала, попрощалася зі школою. Що далі — вона й сама не знала. В глибині душі мріяла про кар'єру співачки...

Деякі дані у неї були. Музикальний слух і голосок, чистий і правильний, проявилися ще в ранньому дитинстві. "В моєї донечки абсолютний слух!" — казала мати, яка сама любила музику хворобливою, безсилою любов'ю. В дитинстві вона вчилася грати, не довчилася — завадили різні біди,— та ні в якій біді не могла продати своє піаніно, старе, жовтозубе, з тріщиною в деці. Майка ще носом ледве діставала до клавіатури, а вже навчилася сама вилазити на гвинтовий стільчик і щось одним пальцем награвати. Ноти взнала раніше, ніж букви. Мати вчила її грати, сама погано вміючи, вчила співати, сама майже безголоса.

Другим джерелом музики було радіо, навіть не приймач, а репродуктор, намертво підключений до трансляційної мережі. Він стояв на підлозі біля грубки (незважаючи на центральне опалення, грубки в будинку ще збереглися) і щось бурмотів під сурдинку. Почувши хорошу музику, Майка вкручувала його голосніше. Слухала, підспівувала, запам'ятовувала. Пам'ять у неї була, як у шпа-ка-пересмішника. Могла запам'ятати і заспівати напам'ять цілу оперу.

Крім музики і, мабуть, з не меншою силою (що зростала з роками) Майка любила хороший одяг. Цього одягу в неї ніколи не було. Важке, сіре, скупе її дитинство до всього ще й було погано зодягнене. Одне картате пальтечко, яке служило їй безконечно, чого варте! Майка ненавиділа його як живого ворога, била, щипала. У дворі хлопці дражнили її: "Гей, Карандаш!"

У старших класах муки її посилились; вона заздрила добре одягненим подругам, а таких ставало дедалі більше. В побуті з'являлися гарні закордонні речі — як би вона зуміла їх носити! Головне, вона розуміла саму себе, свою вузьку стать, ніжну витонченість, легкі кольори і страждала від того, що все те лишалося невиявленим, незавершеним. Яка-небудь дівчинка з товстими ногами красувалася в чудових платтях, ніби задуманих для неї, Майки, і стегнами розпинала ніжну тканину... А у

Майки платтів майже не було — двоє-троє, не більше. Вона їх без кінця перекроювала, перешивала, одною якоюсь рисочкою умудрялася зробити їх модними, та чого це коштувало, яких зусиль!

Мати не поділяла Майчиної пристрасті до ганчірок: "Треба жити духовними цінностями". Інше покоління: її молодість припала на час війни, тут мимоволі житимеш духовними цінностями... І як їй пояснити, що одяг теж краса, теж духовна цінність?

Епізодом минув у житті Майки не те щоб роман, а так щось. Героєм був шкільний учитель співів Володимир Антонович Задонський, колишній оперний тенор, який давно пропив і прогуляв голос, але не втратив любові до мистецтва і до вічно жіночного. Вчителів-чоловіків у школі було один-два та й немає; серед них Володимир Антонович вирізнявся, як дебелий індик серед обскубаних півнів. На уроках співів дівчатка штовхались і лаялись між собою, воюючи за місце ближче до нього. А він одразу примітив чистий тоненький голосок Майки, її легке волосся, водяні очі і почав її, на заздрість іншим, вирізняти. Не один щипок одержала Майка від ревнивих суперниць.

У старших класах уроків співів не було, та старий тенор продовжував заняття з Майкою, що підросла, безкоштовно і дуже старанно: не кинув її й тоді, коли пішов зі школи і став керівником самодіяльності у великому, недавно побудованому клубі. Висував Майку на якісь огляди і конкурси (на одному з них вона навіть одержала Почесну грамоту за найкраще виконання російської народної пісні "Сарафан"). Голосок у неї був слабкуватий, груди вузькуваті, дихання поверхове; як кажуть, "перспективною по вокалу" вона не була. А все ж Володимир Антонович, дійнятий до серця її акварельною чарівністю, внутрішньо стогнучи від її точених високопідйомних маленьких ніг, обманув її і себе, пообіцяв їй оперну кар'єру і почав займатися з нею частіше і запопадливіше... І ось посеред занять, що відбувалися в його захаращеній квартирі чоловіка багаторазового розлучення, якось мимоволі зійшовся з нею. На Майку це особливого враження не справило. Володимира Антоновича вона не любила, хіба що ледь-ледь, піддалася йому почасти із вдячності, почасти через слабку надію на майбутнє (одружиться, забезпечить, виведе в люди?). Сам же Володимир Антонович одружуватися з Майкою і не думав (він ще не був розлучений зі своєю останньою законною і взагалі по горло ситий був одруженнями і розлученнями). Потім захворіла мати, і Майці стало не до співів. Зустрівши якось її на вулиці, Володимир Антонович подивився крізь неї, боком-боком притиснувся до стіни і зник.

Після закінчення школи співробітники матері взялися за Майчине трудовлаштування. Варіантів було кілька; з них Майка вибрала Будинок моделей, місце реєстратора. Все-таки біля одягу... Сподівалася стати манекенницею, але не підійшла. "Ріст малий, коліна несучасні",— сказала худож-ниця-модельєр, оглянувши її з ніг до голови одним поглядом. Так^ і лишилася Майка зі своїми колінами в реєстратурі. Обов'язки були не складні, але нудні: відповідала на дзвінки, кликала до телефону чванькуватих огрядних закрійниць, які з одними клієнтками говорили зверхньо, не випускаючи з губів сигарети, а перед іншими, навпаки, запобігали. Майка скоро по голосу навчилася розрізняти тих від інших... Інколи їй хотілося щось таке вчудити, скажімо, плюнути в телефон...

А життя Будинку моделей ішло собі своїм звичаєм. Перед Майчиними завидющими очима мелькали модні туалети один від одного простіші, один від одного вишуканіші. Вона давно знала, що секрет хорошого одягу не в пишноті, а в лаконізмі, проте такого, як тут, ще не бачила. Однією незначною рисочкою створювався силует — при-талений, розкльошений, спортивний. Як лейтмотив повторювалася модна рисочка — пелерина, обшлаг, низька кишеня. На показах моделей манекенниці ходили особливою, маршево-напруже-ною ходою, поверталися, поблискуючи підведеними очима, ставали в пози, широко розставляючи свої сучасні коліна. У перервах сідали відпочивати в самій білизні, нечувано імпортній, нога на ногу (це називалося розслабитись), палили, пліткували. Десь у цьому середовищі циркулювали закордонні речі, які з'являлися з чорного ходу і які оглядалися колективно. Обговорювалися не ціни, а якість, стиль. Грошей у всіх чомусь було багато, хоча зарплата і скромна. Тут був-якийсь секрет, не зрозумілий Майці. Манекенниці разом із закрійницями та модельєрами були аристократією Будинку моделей, а Майка перебувала десь на рівні гардеробниці тітки Маші, яка приймала від клієнток норкові манто як живі, тендітні істоти. Але та хоч одержувала чайові, а Майка ні. її, непомітну біля свого телефону, байдуже обминало чуже розкішне життя. Ішов час, мінялися люди, а в Майчиній долі нічого не мінялося. Головне, і казкового принца в полі зору не було. Колектив був майже весь жіночий. Два-три закрійники верхнього одягу в жіночих фартухах, із сантиметрами через плечі погоди не робили. Якось один з них, густо-кучерявий брюнет років п'ятдесяти, помітив Майку в коридорі, взяв її за підборіддячко, сказав "ципа, ай?" і запросив у ресторан. Вона відмовилась, а потім пошкодувала: даремно не пішла, потанцювала б... Він її більше не помічав, усе йшло як і раніше. Майці здавалося — так вона й засохне за столом реєстратора Будинку моделей. Очі б її цей Будинок не бачили...

Саме в цей час вона зустріла на вулиці свою шкільну вчительку фізики, розговорилася з нею, поскаржилась на свою роботу ("ні уму, ні серцю"), і та запропонувала влаштувати її на посаду лаборантки. Переваг у зарплаті порівняно з Будинком моделей не було, та все-таки щось нове... Майка погодилась: дуже вже їй кортіло поміняти долю. Так

вона опинилася в лабораторії при кафедрі Зава-лішина. І так познайомилася з самим професором, лисим чоловічком у товстелезних окулярах,— і справді змінила свою долю.

Майку Дудорову завжди всі жаліли, такий був у неї дар: викликати до себе жалість. Скоріше весела, ніж сумна, вона викликала її тонким станом, ніжними кольорами обличчя й очей, невизначеністю ледь косуватого погляду... Емем також жалів її і, жаліючи, любив. Недарма в російському народі споконвіку "жаліти" означало "любити".

Життя його тепер стало наповненим — він чекав. Почувши Майчин голос за перегородкою (працюючи, вона завжди наспівувала), він світлішав на виду і йшов на голос, як птах на свист пищика. Вгледівши її, одразу ж поринав у жалість, не болісну, а світлу, солодку.

Ні, він не був закоханий, як жартома говорили на кафедрі (його увага до Майки не пройшла повз увагу і викликала коментарі). Безодня років була така велика, що він і подумки її не переступав. Струмок, квітка, дитина — ось що для нього була Майка. Хвилинна зустріч в лабораторії, кілька прихильних слів — цього йому було досить.

Майку увага старого потішала і трішки дратувала. Ні в якому розумінні він не був "серйозним залицяльником", проте бесідувати з ним було приємно. Мало знайома з добре вихованими людьми, вона почувалася як у театрі (ґречність для неї була умовністю на зразок плаща і шпаги). Але саме надмірність ґречності дратувала.

Він уважно розпитував її про життя, смаки, плани на майбутнє. Тут вона відповідала невизначе-но, проте одного разу, ніжно почервонівши, зізналася, що мріє про консерваторію. Емем зрадів, пожвавився, зарухав обличчям:

— Так у чому ж справа? Це ваша пряма дорога!

— Треба брати уроки, готуватися,— відповіла вона і мовчки, з усмішкою доказала: а гроші?

Ні, боже збав! — вона не просила грошової допомоги. Він сам про те мріяв, та не насмілювався запропонувати. Не знав, як підступитися, щоб не ранити юну гордість. Минуло чимало часу, поки наважився. Затнувшись, смикнувши щокою більш, ніж звичайно, він запропонував оплачувати її уроки співу. Доказав — і сам злякався. Але Майка прийняла пропозицію на диво просто:

— Ой як добре! Можна, я вас поцілую?

Обхопила за шию, клюнула в щоку. Йоію і потішила, і засмутила така простота. Чому засмутила? Хіба він хотів, щоб вона відмовилась? Ні, з соромом зізнався він собі самому, хотів, щоб погодилась, але не так скоро, не так просто. Одне слово, "дівчатка, церемоньтесь!", як напучувала його сестер, виряджаючи їх у гості, стара гувернантка.

Тепер треба було організувати уроки. Емем і в цьому взяв активну участь. Знайшов свою давню приятельку, стару співачку з рештками голосу і чудовою школою. Сам відвіз туди і представив Майку. Варвара Владиславівна прослухала її, відбиваючи такт пухкою рукою, і сказала:

— Спробувати можна. Музикальність, слух — усе це є, а наліт самодіяльності ми швидко знімемо.

Емем одразу домовився про платню (уроки коштували недешево). На прощання Варвара Владиславівна сама сіла за піаніно і проспівала неаполітанську пісеньку — граціозно, перлисто, мистецьки (Майку особливо вразила італійська мова).

Почались уроки. Спочатку Емем хотів підключитися до них упритул, бути безперервно в курсі успіхів своєї підопічної, та Майка вмовила його не робити цього.

— Хіба ви мені не довіряєте?

Він, звичайно, їй довіряв. До того ж у Варвари Владиславівни не було телефону, а їздити до неї спеціально за довідками було б далеко й незручно. "Справді, нехай дівчина вчиться спокійно,— вирішив Емем,— невже я ображу її надокучливою опікою?"

Щомісяця він вручав Майці гроші на уроки — певна річ, у конверті. Так було заведено в його оточенні — не змушувати людей зайвий раз торкатися грошей. Умовність? Звичайно. Майці такі умовності були чужі: вона хапала конверт, перераховувала гроші, пхала їх у сумочку. Побіжне "дякую", ласкавий кивок — і все. Емем і тут ловив сббе на тому, що йому хотілося "церемоній", якоїсь іншої, більш виявленої, розгорнутої вдячності. А власне, за що? Давати гроші ще не значить робити добро. Адже він себе нічого не позбавляв — гроші в нього були: з йбго скромними потребами більш ніж достатньо. Ось зняти з себе останню сорочку, віддати іншому, та ще й забути про неї — оце добро.

Бачилися вони тепер не лише в лабораторії, а й дома. Вперше він запросив її на Перше травня, не без наміру — на свята Одарка Степанівна пекла пироги. Обоє вони були їдці не дуже спритні, і пироги частенько так і пропадали. Інколи Одарка Степанівна навіть дорікала йому:

— Хоч би кого запросили, пироги черствіють. Так він наважився запросити Майку. Взагалі гості в нього бували рідко, а жінки ще рідше.

Майка прийшла з букетом квітів, весняних тюльпанів, поставила їх у вазу, розкинула — одразу запалала вся кімната. Хвилюючись, потираючи руки, Емем запросив її до столу. Одарка Степанівна внесла пироги. На гостю дивилася скоса, міцно стуляючи губи: що, мовляв, за плюгавка? Але почасти була обеззброєна Майчиним захопленням пирогами і всім іншим. "У чому душа,— думала вона,— і їсть, мабуть, не вволю". Одначе сісти за стіл рішуче відмовилась: "Без мене бушуйте,

своєю компанією",— пішла на кухню. Майка наливала чай, високо піднімала фарфоровий чайник, притримуючи покришку рівним вузьким пальцем. Звідки лишень вона набралася такої вишуканості, співучої злагодженості рухів? Всі її побутові рухи були якимись ніби умовними, занадто граціозними для буденної дійсності; дивлячись на них, Емем згадував танок Попелюшки з мітлою в балеті Прокоф'єва...

Після чаю Майка встала з-за столу, обійшла кімнату, все оглянула (для нього скрізь, куди падав її погляд, спалахував ніби сонячний зайчик). Обстановка її вразила — вперше вона бачила старовинні речі, альбоми, червоне дерево.

— Минулого століття? — запитувала вона.

Емем ствердно кивав, а один раз сказав:

— Позаминулого.

Піаніно також було старовинне, кленове, з інкрустацією, з бронзовими підсвічниками, в які за традицією все ще були вставлені свічки. Майка сіла за піаніно, відкинула кришку, запитала:

— Можна?

— Ну звичайно!

Торкнула клавіші, заспівала. Він уже й поворухнутися не міг — увесь слухав, усім своїм старим тілом, що потонуло в кріслі, кожною волосинкою, кожним нігтем... "Ні, не любив він",— співала вона старовинний романс, прославлений колись Комісаржевською в ролі Лариси. Емем його в тому знаменитому виконанні не чув (у рік смерті Комісаржевської він був ще дитиною), він лише читав про те, як вона співала і плакав увесь театр — партер, гальорка і яруси... І зараз, коли Майка співала, в ньому закипали всі ті давні традиційні театральні

сльози. Він слухав і плакав за своїми окулярами, не сміючи дістати з кишені хустку. Навіть Одарка Степанівна вийшла з кухні, стала в дверях з залізним обличчям, прослухала романс до кінця і коротко сказала:

— Гоже.

Коли гостя пішла, Одарка Степанівна влаштувала професору справжній допит: хто, та що, та як звати, скільки одержує, яка житлоплоща. Ім'я "Майка" не схвалила:

— Корова Майка, коза, а не жінка. У нас у селі дві корови Майки, одна коза.

Про спів відгукнулася схвально:

— Діло хороше, не черв'яки. "Черв'яками" називала інтеграли, засуджуючи

їх надмір у книгах Емема: "Люди почитали б, а у вас не по-руському з вудочкою ходити".

Відтоді щоразу, як приходила Майка, Одарка Степанівна вимагала: "Ні, не любив він". Завжди надто категорична і визначена в думках, до Майки вона ставилась подвійно. З одного боку, легковажність, незаклопотаність (в її моделі світу совість і заклопотаність були майже рівнозначні). З другого боку, спів, хоч по телевізору показуй. Тільки навіщо їй учитись, гроші переводити? Пора самій заробляти, співає краще іншої артистки.

А Емем до Майки Дудорової прихилився усім серцем. За віком вона годилася йому в онуки — він її не вдочерив, а "увнучив", якщо не формально, то по суті. Склав заповіт на її ім'я. Навіть не знайшов у собі великодушності приховати це від неї — хотів сам бачити іскру радісної вдячності в її очах. Іскри, між іншим, не вийшло — Майка й оком не

змигнула. Не те щоб вона була байдужа до грошей, матеріальних цінностей,— просто віддалене майбутнє для неї не існувало. Саме слово "заповіт" було їй так само чуже, як, скажімо, "вексель" — звідкись із світу капіталізму. Навіщо писати заповіт? Хочеш порадувати — даруй. І зараз, а не після смерті. Він і дарував — то одне, то друге. Приходила вона часто, проте ненадовго і майже завжди що-небудь виносила з собою. Не випрошувала — просто він їй дарував від душі, побоюючись лише зірких очей Одарки Степанівни.

— Куди бокал? — питала вона голосом богині правосуддя.— Знову Майці-Лайці?

Доводилось признатися — так.

— Ваше добро,— казала Одарка Степанівна,— в землю не забереш, на тому світі з ліхтарями ля-ля-ля.

А сама Майка безвідносно до подарунків прихи* лилася до Емема, по-своєму полюбила. Ніколи не було в неї ні батька, ні діда, а це потрібно людині: батько, дід. Називала його "дядьо-тато" — ця ніжна дитяча пара слів зворушувала його до щему. Ні-ні та й пригорнеться — поцілує, погладить. Відчуття прохолодних губів на своїй щоці Емем зберігав годинами, щоб не злякати. Він був щасливий.

Крах почався нё скоро і відбувся не зразу. Почалося з того, що Емем випадково зустрів на вулиці Варвару Владиславівну. Та йшла, обережно ступаючи розпухлими крихітними ногами, розглядаючи тротуар у лорнет, такий собі чарівний анахронізм. Емем зрадів: сама доля посилала йому випадок дізнатися про успіхи своєї улюблениці. Підійшов, привітався і:

— Ну як у вас вчиться моя протеже? Успіхи є? Варвара Владиславівна здивувалася:

— Ваша протеже? Вона в мене вже не вчиться. Та й приходила лише місяців зо два. Я тоді ж вам послала записочку — невже не пам'ятаєте? Конвертик з фіалочкою.

— Пробачте, забув. Нагадайте, що там було, в записочці.

— Писала цілком відверто: подальшого сенсу в уроках не бачу. Перспектив немає, голосок не тримає, діафрагма жорстка. Про консерваторію й мови бути не може. Я їй усе цілком відверто сказала, вона, здається, не дуже й засмутилася. Просила її передати вам записочку. Невже не передала?

— Тепер пригадую,— збрехав Емем,— так, саме так, передавала вашу записку. Пробачте, зовсім забув.

— Старість не радість,— зітхнула Варвара Владиславівна,— я тепер лікуюсь у гомеопата, чудеса робить, вдихнув у мене нове життя. Хочете, дам адресу?

— Ні, дякую. Пробачте за клопіт, бувайте здорові.

Ледь підняв капелюха, відійшов, дерев'яно переставляючи враз занімілі ноги і лишивши Варвару Владиславівну роздумувати про те, як старить чоловіка вдівство і самотність.

А Емем ішов геть приголомшений і думав: "Бідна дівчинка! Не хотіла завдавати мені прикрості. Можливо, розсердити боялася? Мене? О, я її підтримаю, заспокою".

Чекав зустрічі. Коли забігла Майка — свіжа, повітря весняне,— запитав, ніби мимохідь (серце скажено билося):

— Ну, як твої уроки з Варварою Владиславів-ною?

Запитав, навмисно дивлячись їй прямо в вічі.

— Уроки? Добре.

— Що ж ви зараз проходите?

Знову — прямо в очі. Там усе чисто — прозора правда.

— Арію Лізи з "Пікової дами". Хочете, заспіваю? — І завела:

Ах, як знудилась, стомилась я...

Одарка Степанівна негайно вийшла з кухні і стала в дверях.

Вдень і вночі...—

заходилась Майка.

Сказати їй про зустріч? Ні, він не міг.

— Знаєш що, дівчинко,— сказав Емем,— я сьогодні погано почуваюся. Ти вже мені пробач.

— Зморилися? Стомилися? — піддражнила вона.

— Просто болить голова.

— Бідний дядьо-таточко! Зараз ми вас полікуємо.— Притиснулась прохолодною щокою до його лоба.— Ну як, помагає?

— Поки що ні. Зітасш що, дитинко, я хочу лягти. Іншим разом приход — — ^ро?

— Може, лікаря Бик.!її;(иіи? ~ стривожилася Майка.

— Не треба. Просто положу. Іди, будь ласка. Ніколи ще він її від себе не проганяв. Майка

пішла неохоче. Щось тут було для неї незвичне, і вона тривожилась. І не тільки егоїстичною, а й людською тривогою. Смішний дідок був усе-таки їй дорогий. Знову, як перед смертю матері, горлом —відчула вона самотність, що підступала. Якщо дядьо-тато помре, вона залишиться сама-самі-сінька на землі... Це додає їй честі: про заповіт вона й не згадала.

А Емем ліг і думав цілу ніч. Назавтра встав жовтий, як після важкої хвороби. Спробував ноги — йдуть.

Ну що ж? Нічого нового він, власне, не дізнався. Що Майка, м'яко кажучи, не дуже правдива, він здогадувався давно, але заплющував на це очі. Були за нею дрібні, на перший погляд, невинні вигадки. Розповідала про якісь випадки, свідком яких нібито була. Вулична катастрофа з усіма подробицями аж до закривавленої джинсової куртки водія. Або подруга, що раптово померла від грипу. Або град завбільшки з куряче яйце. Біда в тому, що, люблячи Майку, він усі її розповіді дуже добре запам'ятовував. Коли випадало їй у забудькуватості їх повторити, то якісь подробиці не збігалися: джинсова куртка перетворювалася в светр, ім'я подруги змінювалося. Що стосується граду з куряче яйце, то його приналежність до галузі чистої фантазії була очевидна

з самого початку. Майка брехала, щоб привернути увагу, приголомшити, вирізнитися,— так брешуть діти, розповідаючи небилиці.

Не брешуть — фантазують. І Емем, знаючи цю рису в Майки, не засуджував її, а скоріше зворушувався, милуючись.

Бували рисочки й гірші. Дізнавшись від нього про сина Колю, що рано помер, придумала собі брата, також Колю, який також рано помер. І не страшно, що придумала, а те, що розповідала про нього зі сльозами на очах. Про те, що ніякого брата не було, Емем дізнався потім зі слів самої ж Майки:

— У мами, крім мене, інших дітей ніколи не було.

— А Коля? — запитав Емем.

Вона здивувалася, геть-чисто забувши придуманого брата, а коли зрозуміла це, викрутилась, швидко перевівши Колю в двоюрідні. Взагалі, не утруднювала себе хитромудрощами, навмання нагромаджувала вигадку на вигадку, не турбуючись про їхній внутрішній зв'язок. Це знову-таки була риса дитяча, чимось навіть зворушлива.

Все це про Майку він знав і раніше. Чому ж тепер його так вразила вигадка з уроками співу? Мабуть, тому, що це був обман не раптовий, а тривалий, не епізод, а система. Вважати його дитячою вигадкою було важко.

А зрештою, чому ні? Дитяча легковажність була і в цій системі. Вона не була навіть внутрішньо пов'язана. Адже знала Майка, що він знайомий з Варварою Владиславізною, що в будь-яку хвилину обман буде викрито? Знала, але це її не хвилювало. Вона жила даною хвилиною, без думки про майбутнє. Звиклий завжди обдумувати свої вчинки, подумки будувати всі "дерева" їхніх можли-

вих наслідків, він цього зрозуміти не міг. А чи правий він?

Болісно намагаючись поставити себе на місце Майки, зрозуміти її психологію, він подумки сконструював її безтурботний, метеликовий, нетривкий внутрішній світ і зрозумів, що вона брехала безгрішно — брехала, як співає птах. А його власна фанатична відраза до брехні — чи не забобон це? Чи не результат виховання суворого, традиційного, що з дитинства вбило в його свідомість заповідь "не обманюй"? Життя вчить, що хочеш не хочеш — брехати все одно доводиться. Одним більше, іншим менше. Одні від цього страждають, інші ні — ось і вся різниця.

Є французька приказка: "Все зрозуміти — значить, все пробачити". Здається, він зрозумів Майку. І, безумовно, пробачив. Коли вона забігла на другий день, щиро занепокоєна його хворобою, був розчулений. Питання про уроки співу вирішив не торкатися. Все йшло, як і раніше. Як і раніше, переходив з рук у руки конверт з грішми, звучало побіжне "спасибі". У Майчиному репертуарі з'являлися нові арії — можливо, сама, можливо, з іншим педагогом, але вона, безперечно, працювала, йшла вперед. Врепіті обман з уроками співу був пробачений і майже забутий.

Набагато серйознішим був випадок, коли Емем, увійшовши до свого кабінету, застав Майку в той момент, коли вона похапливо засувала шухляду стола, де він зберігав гроші, звичайно, не раховані. Ніжно спалахнули щоки, невинні очі: "Я шукала..." Він не дослухав, що вона шукала, вийшов, пив воду.

Це вже був не поштовх — удар. Мабуть, заповідь "не вкради" була в нього вбита міцніше, ніж "не обманюй". Але й тут він намагався чи-

мось виправдати Майку. Чому не дослухав? Можливо, не за грішми полізла вона в цю шухляду? Можливо, просто з цікавості? "Я шукала..." Може, шукала якісь папери, цікавлячись його внутрішнім світом? Ні, не

може бути. До його внутрішнього світу їй очевидно не було ніякого діла. А якщо брала гроші, то чому, навіщо? Невже він не дав би їй, коли б вона попросила? Він би їй усе віддав, усе. Чому ж не попросила? Не хотіла принижуватися? Навряд.

Зрозуміти він не міг. Не зрозумів, але пробачив. Він не розлюбив Майку, та між тією частиною душі, де він любив, і тією, де не розумів, виросла немов стіна.

Час ішов. Надійшов строк екзаменів до консерваторії. Про них говорилося заздалегідь. Майка до них готувалася, хвилювалася, схудла, рідше стала до нього заходити. Із загальноосвітніх: історія, твір. Із спеціальних: сольний спів (два тури, російська народна пісня і романс) і найважче — сольфеджіо.

Почались екзамени. Про кожен вона розповідала в усіх подробицях: що питали, що відповідала, що забула, яку оцінку одержала. Він слухав, боявся за неї й радів, з кожним словом вірив їй усе більше й більше. Найстрашніший екзамен — сольфеджіо — склала на четвірку. "Ганяють безбожно! Головний хотів поставити п'ятірку, та відьма не погодилась". Одразу ж було подано досить реалістичний портрет "відьми".

Нарешті прибігла сяюча:

— Дядю-тату, вітайте, мене прийняли!

— Вітаю. Від усієї душі! Поцілував їй руку.

— Дядьо-тато, це все ви. Дякую, дякую!!

Повисла на шиї — пахуча, легка. Був щасливий. Очевидно, все ж брала уроки, хоча й не у Варвари Владиславівни...

Коли Майка пішла, замислився: "Брала уроки. Прийнята. Схоже на правду... Невже принижусь до перевірки?" Принизився. Подзвонив. Почув:

— Дудорова Майя Олексіївна? Немає такої в списках.

— Можливо, екзаменувалася, не прийняли?

— Зараз перевіримо... Ні, не екзаменувалася.

— Дякую,— сказав Емем і поклав трубку. (На кафедрі казали, що він і катові казав би "дякую" за одрубану голову).

Так. Відійшов. Сів, опустив руки, спітнів лисиною. Ну що ж? Врешті, і до цього він був готовий.

Одне його гризло: навіщо? Який сенс був у всій оцій складній вигадці? Його гнітило саме безглуздя. Якби все це було виправдане будь-якою метою — хай навіть ницою! — він не був би так приголомшений. Підло, гидко, але доцільно і, отже, по-своєму пояснимо. Тут було щось містичне, поза розумом. Він же, все життя бувши рабом розуму, не міг його зректися. Підлість гидотна, але збагненна. Безглуздя незбагненне.

Людські стосунки побудовані на можливості вмислити себе в іншого. Подивитися в очі і уявити себе на його місці. Тут такої можливості не було, відчувалася повна різнопородність. Між людиною і собакою такої безодні немає. Між людиною і рибою в.акваріумі — є. Чи може людина ввійти в психологію риби, зазирнувши в її жовте опукле око?

Невдовзі після свого "вступу" до консерваторії Майка звільнилася з роботи. Петро Гаврилович сердився, намагаючись втримати її, обіцяв різні пільги — марно. Пославшись на серйозність майбутнього навчання, розрахувалася.

Що вона робила з того часу? Де валандалася? З ким зналася? Емем і не питав. Грошей вона не просила — він сам давав їй щомісяця не менше, ніж раніше, а то й більше. Вона ховала гроші в сумочку не рахуючи, недбало дякувала, ніби ні для неї, ні для нього це ніякого значення не мало. Заходила не часто, співала й зовсім рідко (казала, треба берегти голосові зв'язки). Одягнута завжди була чудово (втім, щодо одягу він поганий знавець). Бентежило його те, що светри, кофточки, спіднички занадто часто мінялися. А ще прикраси: обручки, кулони, брошки... Він казав обережно:

— Майєчко, цієї речі я на тобі не бачив.

— Ах, це? Мені подруга дала поносити.

Там, у її невідомому колі, певно, було заведено "давати поносити". У його часи, в його середовищі таких звичаїв не було. Люди носили нехай і бідні речі, але свої. Так, часи міняються, пора звикнути.

Одного разу прийшла ділова, звичайна, повідомила новину:

— Дядю-тату, я одружуюсь.

Невже і це вигадка? Виявилося — ні. Привела нареченого знайомитись: високий, стрункий, мовчазний, схожий на індуса (так і уявляєш його в чалмі). За професією інженер. Емем нареченого схвалив.

Гроші на весілля, звичайно, дав він. Церемонія, на його погляд, була жахлива. Палац одруження, в своїй пластмасовій пишноті дуже схожий на крематорій, кубло оптових штучних ритуалів. Поки одна пара одружується, декілька інших із "супроводжуючими особами" чекають черги, товчуться, перешіптуються, хихикають. Білі плаття наре-

чених, чорні костюми женихів (усе куплено в одному й тому самому магазині для молодожонів). Розцяцькована машина з рожевими

стрічками навхрест, з лялькою на радіаторі, з непристойно надутими гумовими кольоровими ковбасами, що звиваються на вітрі... "Боже мій,— із тугою думав Емем,— чи для цього ми свого часу відмовились від церковних обрядів, щоб замінити їх отакою синтетичною дурницею?"

Далі — гірше. Ресторан, багатолюддя, п'яні, дотепи на сучасному жаргоні, всі кочують між столиками (хто чий гість — уже неясно). Галас, регіт. Дівки в штанях, з синіми повіками і сигаретами, хлопці з волоссям до плечей і прищами на підборіддях. Хтось вимагає ще коньяку, махає рожевими десятками. Крики "гірко"!" перекочуються над мокрими скатертинами. Молодий-індус спокійно встає і цілує Майку, вона в фаті, маціpить-ся... І знову "гірко-о-о!".

Молодята в'їхали в кооперативну квартиру, гроші на яку дав знову-таки він. Та що гроші! Місяців через п'ять після весілля Емем, розбираючи свою бібліотеку (став підчищати перед смертю), виявив зникнення багатьох улюблених книг. Книги були відібрані з розумінням: рідкісні видання, примірники з авторськими написами. Випадково з чиєїсь розмови на кафедрі Емем дізнався, що Майчин чоловік не лише інженер, а й відомий на всю Москву книжник, в якого можна за хорошу ціну будь-що дістати...

Він і тут промовчав. Врешті,' він нікого не впіймав на гарячому і, правду кажучи, не хотів ловити. Нехай усе буде, як раніше. Не так уже й довго лишилося.

Нехай, нехай... Розмірковуючи про це, він обвинувачував себе в гріху потурання. Де межа, за

якою воно переходить у безпринципність? Здається, він цю межу вже перейшов. Що Робити — інакше він не міг. Старий, стомився.

Одне лише зробив: пішов до нотаріуса і змінив заповіт. Гроші, речі, як і раніше, Майці. Дещо, не без нерішучості,— Одарці Степанівні. Книжки —т— інститутові.

Майці буде прикро, коли дізнається: книжки тепер у ціні. Що вдієш — нехай.

ЛІДІЯ МИХАЙЛІВНА

Виробнича діяльність кафедри професора Зава-лішина — лекції, групові заняття, лабораторні роботи, консультації, заліки, екзамени — велась якось сама по собі, без особливого керівництва, і йшла, загалом, на високому рівні. Так нерідко буває в давніх, вдало підібраних колективах з гарною початковою закваскою, де традиція органічно протистоїть халтурі. Викладачі, навантажені, як ломовики, тягли справно, підганяти їх не треба було. Ледацюг і окозамилювачів тут практично не було; якщо й з'являвся випадково хто-небудь не дуже охочий як слід працювати, його просто внутрішнім тиском виштовхувало назовні в який-небудь НДІ.

Викладацька робота взагалі важка, а тут вона була воістину каторжною. Кафедра вела дуже багато курсів, більшість з них були нові, необка-тані, без підручників, без задачників, без готової методики — одне слово, наукова цілина. Цю цілину піднімали гуртом, помиляючись, виправляючи помилки і тут-таки припускаючись нових. Навчальні плани мінялися нервово, із швидкістю хамелеона: тільки-но пристосуєшся до одного, а вже інше на підході. Навантаження було неймовірне, на межі фізичної спроможності. А вимагалася ще наукова робота, для якої треба було ходити до бібліотек, знайомитися з періодикою. А звідки час? У хід ішли ночі, вихідні дні, відпустки — і їх не вистачало. Часто якась весела одчайдушність допомагала людям тягти свою лямку. Льова Маркін як емблему кафедри почепив на стіні копію з рєпінських "Бурлаків"...

Крім виробничих, були ще справи організаційні — звітність, розклад, листування, оформлення. Всіма цими справами відала секретар-ді-ловод кафедри Лідія Михайлівна — немолода Худорлява жінка з чорно-бурою стрижкою, горбатим носом і ходою "тієї, що біжить по хвилях".

Вузівське життя, як і будь-яке інше, має два боки: дійсний і уявний, реальний і паперовий. Поруч з кожним реальним фактом росте його паперова тінь. Назад і вперед, вгору і вниз перекочуються хвилі листування: циркуляри, звіти, акти, зведення, розпорядження, запити і відповіді, пояснення з приводу і без приводу. В цьому фіктивному паперовому житті є свої закони, свої звичаї, своя лексика і стилістика, свої скрупульозні вимоги до формату, шрифту, ширини полів, розміру відступів. Свіжій людині душно в паперовому світі; людина звикла і досвідчена знаходить у ньому навіть якусь привабливість.

Таким артистом паперового світу була Лідія Михайлівна. Закони канцелярської кухні вона чудово знала, і завдяки їй кафедра Завалішина по паперовій лінії завжди вважалася передовою: звіти і зведення здані вчасно з дотриманням усіх правил ГОСТу, всі циркуляри пронумеровані й підшиті, всі календарні плани в ажурі. Приходь будь-яка комісія, перевіряй — причепитися нема до чого. Зрозуміло, викладачі охоче передовірили усю паперову частину Лідії Михайлівні і навіть свої індивідуальні плани підписували не читаючи...

Дивне явище, фантом вузівського життя — індивідуальний план викладача! Ніколи й ніхто його не читає, крім того, хто складає, і друкарки, в кількох примірниках припадає він пилюкою у шафах різних інстанцій — кафедри, деканату, навчальної частини... А на його складання витрачається труд, і неабиякий. Для незвичної людини написати індивідуальний план — ціла проблема. Треба знати, що можна писати, а чого не можна, а коли можна, то куди: в першу чи другу половину навантаження? І якщо писати, то в якій кількості? Де треба проставити точні строки виконання, а де можна обмежитись невизначеним "протягом року"? Скільки в годинах "коштує" дипломник, курсовик, аспірант, претендент на здобуття звання? На все це існують

норми, зафіксовані в керівних документах двадцятирічної давності і пізніших поправках до них. Ці норми, добре відомі Лідії Михайлівні, були невідомі, а головне, не потрібні викладачам. У свій індивідуальний план вони ніколи не зазирали. Години аудиторних занять регулювалися розкладом і були святі; решта ж усе робилося не за планом, а з необхідності (хоч трісни, а треба!). Велику кількість часу займала підготовка до занять, проте саме цей вид роботи у план ставити не можна. Ніяк і ніде не враховувалися переекзаменовки, які також з'їдали багато часу. А рецензії на чужі наукові роботи, які звалювалися як сніг на голову і завжди терміново? А участь у конференціях? А індивідуальна робота із студентами? Хіба можна передбачити, скільки часу доведеться провозитися з невстигаючим або (ще гірше!) із встигаючим студентом, у якого чомусь не ладиться наукова тема? Кожен, хто коли-небудь сам займався науковою роботою, знає, яка це вередлива штука і як погано піддається плануванню та обліку.

Загалом, життя викладача — безперервне борсання в купі невідкладних справ, у вічному заторі недороблених... Ні, ніякого відношення до цього борсання індивідуальний план не мав; він був чимось на зразок молитви перед навчанням у дореволюційній гімназії (таке порівняння зробив одного разу на засіданні кафедри сам Емем, чим ду-де збентежив Кравцова).

Від усієї цієї нудної формалістики вивільняла викладачів Лідія Михайлівна. З її тямущістю, енергією і чіпкою пам'яттю вона була більш ніж секретар — діловий стрижень кафедри. Емем звітністю давно не цікавився, на паперах ставив підписи, не читаючи. Кравцов, який за останні роки ввійшов у силу, з усіх ділових питань звертався до Лідії Михайлівни, та й решта викладачів також.

Бувають сім'ї, де нічого не можна чіпати, переставляти або знайти без матері. В ролі такої ма-тері-господині на кафедрі була Лідія Михайлівна. Працюючи, вона завжди була оповита хмарою тютюнового диму (їй єдиній Кравцов дозволяв курити на кафедрі) і здавалася збоку таким собі канцелярським заводом зі своїм обладнанням — теками,

скріпками, діроколами. В неї завжди можна було дістати що треба — клей, ножиці, голку з ниткою, точилку, гумку. На папір вона була скупувата і ганила легковажних викладачів, які знічев'я малювали на ньому чортиків і інші предмети. Вона відала на кафедрі всією матеріальною частиною — меблями, клавішними машинами, засобами наочної агітації, табелем-календарем. Розводила і доглядала на вікнах квіти — найнепокір-ніші кактуси в неї цвіли. Втрата кожного крісла чи стільця була для неї особистою втратою, а надмірна вага Співака — постійною загрозою: "Семене Петровичу, ви б якось бочком сідали, акуратніше!" Приходила раніше за всіх, а йшла з роботи пізніше...

Людина, на яку інші звалюють свою неприємну роботу, часто бере над ними владу. Поневолення — плата за комфорт. Кафедра трохи ремствувала на владність Лідії Михайлівни, проте змушена була з нею миритися. І, як це часто буває стосовно людей першої необхідності, самій Лідії Михайлівні приділялося дуже мало уваги. Мало хто навіть знав про її сімейне становище, зовсім ніхто — про сімейні незгоди.

А проте життя Лідії Михайлівни було складне і не дуже щасливе. Вдова, вона жила з дочкою Ларисою і її чоловіком Борисом ("Лариси-Бори-си",— називала вона їх, коли сердилась). Із зятем вона не ладнала, через це не ладналося в неї і з дочкою. Сама хворобливо акуратна, вона терпіти не могла безладу, а в кімнаті молодят він прямо вирував, час од часу збігаючи через край, як молоко на плиті. З двох суміжних кімнат Лідія Михайлівна, коли видавала дочку заміж, великодушно взяла собі прохідну і тепер гірко жаліла про це. Проходячи через її кімнату, Лариси-Бориси постійно залишали в ній що-небудь: штани, капці, недопалки. Лідія Михайлівна, сама куряща, недопалків терпіти не могла. Особливо її дратувала Борисова манера замочувати свої брудні — шкарпетки прямо в раковині і чекати — а раптом хто-небудь випере. Покійний чоловік Лідії Михайлівни, попри всі свої недоліки (бабник, п'яниця, характер важкий), такого собі не дозволяв, завжди скаже: "Випери".

А що в молодих робилося в кімнаті — розумом не збагнути! Брудний посуд, сухий хліб, одяг, взуття — усе разом, безладно. Книжки на вікнах, на столах, на полицях, прямо на підлозі... Борис, коли був у доброму гуморі, називав усе це "культурним прошарком" і сміявся. "Не смішно! Згноїли кімнату",— буркотіла подумки Лідія Михайлівна. Прибирати в них вона не наважувалася відтоді, як одного разу Борис вилаяв її, а вона лише книжки поскладала й витерла пилюку. У нього, виявляється, на пилюці був записаний важливий телефон.

Коли народився онучок Мишко — пухленький, чорноокий, косенький, — Лідія Михайлівна спалахнула душею, полюбила хлопчика, ладна була навіть роботу заради нього кинути, всю себе присвятити дитині. Але від онука її відсторонили. Носили його в ясла, дитина застуджувалася, кашляла, а Ларисі хоч би що, нібито й не мати. Бути матір'ю в уяві Лідії Михайлівни означало безперервно тривожитись. Молоді не тривожились, були безтолкові, завжди без грошей, часто запрошували гостей, галасували, палили (тут-таки, при Мишуні!). Бренькали на гітарі, горлали туристських пісень, заводили магнітофон (усе разом це називалося "романтика дома"). Мишуня прокидався, хникав, мабуть, мокрий; замість того щоб переповити, заспокоїти, його садовили за стіл, давали пригубити вина (це з такого віку!). Одного разу вночі був регіт: накрутили Мишуні чубчик на бігуді, знайшли іграшку! Віддали б дитину їй, вона б зовсім інакше його виховала: режим, сон, їжа, прогулянки, усе вчасно, ходив би чистенький, чепурний... Та хіба віддадуть? Як собаки на сіні.

Була мрія розмінятись — адже квартира її! Собі окрему однокімнатну, а молодим кімнату в комуналці. Нехай спробують зі своїми звичками серед чужих людей! Ті, либонь, не пробачать: хочеш не хочеш, а в своє чергування мий-прибирай усі місця загального користування. Та ще й якийсь прискіпливий сусід, перевіряючи, чи гарно вимито, мало не в унітаз голову суне (був у неї такий причепа на старій квартирі). Диво дивне, Лідія Михайлівна не стільки мріяла про свою однокімнатну, скільки про те, як важко буде в комуналці без неї Ларисам-Борисам. Мрії поки що так мріями й лишалися: на розміни й

переїзди не було грошей. Ті заощадження, що зібрала за довге життя, ухнули за один день, коли справляли весілля, навіть у борги довелося залізти, щоб показати себе не гірше за людей. Думала тоді — заживем по-хорошому, в повній взаємній повазі, а вийшло ось як. Народила, виростила дочку, а вона чужа, зовсім "обборисилась". Нема гіршої самотності, як у своїй сім'ї.

На роботі Лідія Михайлівна звикла до поваги від усіх і, не маючи поваги вдома, страждала. їй би розвернутися, розпростати плечі, взятися за домашні справи з тією самою вправністю, що й на кафедрі, а не можна. Там хороша, а тут не потрібна. Так, мабуть, і зав'яне марно її напівста-ре життя. Не встигнеш озирнутися — і справжня старість настане. Як подумаєш — і згадати нема чого. Чоловіка не дуже любила, хоча й страждало від його зрад. Дочку Ларису обожнювала, поки та була маленька,— голівка світла, шовкова, бант гойдається на трьох волосинках, ручки-ніжки пухкенькі... Але, стаючи старшою, дочка відходила — убік і вгору. Все нічого, поки не вийшла заміж, а тепер — ну копія Бориса. В того

по

кожне слово з насмішкою, зі шпилькою. Ніби й не грубіянить, а ввічливо знущається. І Лариска туди, за ним. Думають, мати не бачить, як вони між собою поглядами перекидаються. А написано в цих поглядах — застаріла. Коли приходила Лариска з роботи, запитувала: "Мамо, як щодо заправки?" Лідія Михайлівна мовчки гріла їй обід, годувала без радості. Це ж найостанніше діло — свою рідну дитину без радості годувати! Довели. А Борис їсть, читає газету, посвистує, сірником у зубах колупає. Якщо в гуморі, скаже: "Спасибі, товаришу тещо",— а то й так, без подяки, встане з-за столу. Залишить у тарілці розчавлену сигарету й сірника, яким у зубах колупав. Лідія Михайлівна мила посуд по-своєму, сумлінно, в трьох водах, а думала собі з гіркотою: "Єдине, чим потрібна і корисна, так це харчуванням, але й за нього доброго слова не чую".

Примусив її задуматись один випадок — подруга Настя, її ровесниця, що взяла та й вийшла заміж. Познайомилися в кіно, поруч сиділи. Він удівець, пенсіонер, солідний, неп'ющий-некуря-щий, пенсія сто двадцять та її зарплата сто. На ці гроші вдвох, звичайно, можна прожити, навіть у відпустку з'їздити раз на рік. Настя, кажучи об'єктивно, не така вже й видна із себе; вона, Лідія Михайлівна, мабуть, краща. У Насті одна перевага — повнота, але тепер вона не дуже в моді. І як хазяйка Лідія Михайлівна значно вище. І ось треба — одна вийшла, а друга ні.

Відтоді Лідія Михайлівна разом з мрією про розмін квартири почала мріяти ще про одруження. Звичайно, не з палкого кохання (стара вже для цього), а із взаємної поваги. Почала придивлятися до дворових дідків, вічних гравців у "козла" або шахи,— ніхто не підходить. Хто випити любить, у кого коханка (в одного навіть дві!), в кого дорослі діти на шию сіли. А головне, нікого з них не могла вона від душі поважати.

Важко сказати, в якій саме день з'явилася в неї думка, що завідуючий Микола Миколайович також, як і вона, самотній і вдівець, що можна було б у принципі вийти за нього заміж. Спочатку вона цю думку відкинула як нездійсненну, а потім почала думати: а чому б і ні? У неї також освіта середня, закінчена, а одружуються й на простих. Одружуються не для наукових розмов, а для затишку, тиші, догляду. Все частіше поверталася до цієї думки, допускала в свої мрії і врешті-решт до того домріялася, що полюбила Миколу Миколайовича всією душею. Подобалась їй його старомодна ввічливість (вітаючи із святами, завжди цілував їй руку). Сама зовнішність Емема, що аж ніяк не надихала, стала їй з часом подобатись. Зворушувала її біла бахромка навколо лисини, чисто промиті старечі вуха, опуклі рожеві нігті на сухих маленьких руках.

Незбагненними шляхами ходить іноді почуття. Мріяла про щастя для себе, а полюбила — і нема себе, тільки він, усе для нього. Догодити, потурбуватися, полегшити йому життя. Поки що висловлювала вона своє почуття як могла — безліччю дрібних послуг. Передплачувала для

нього газети й журнали, всіма правдами й неправдами відвойовуючи дефіцит. Заточувала йому олівці до найтоншої вишуканості (знала, що любить малювати олівцями). Тримала в порядку його письмовий стіл, до блиску начищала головку витязя. Тільки-но з'являлися на базарі перші проліски, як вони вже прикрашали широке чорне поле ememівського столу. Восени різнокольорове листя, взимку хвойні гілки. Все це ставилося не навмання, віником, а по-японському, зі смаком. Коли Емем, короткозоро нахилившись, шукав щось у шухлядах столу, вона одразу була тут — допомогти, знайти, витягти. Перебільшена ввічливість, з якою він щоразу дякував їй, розчулювала Лідію Михайлівну — що значить старовинне виховання! Саме таким — турботливо-ввічливим — уявляла вона собі ідеальне сімейне життя.

Якось Емем забув на кафедрі окуляри. Лідія Михайлівна занесла їх йому додому, подивилася уважно, як він живе. У квартирі було чисто, але не дуже; деінде зірке око Лідії Михайлівни помітило навіть пилюку. Під тахтою стояли маленькі, майже жіночі капці із зім'ятими задниками, стояли не паралельно один до одного, цю непаралельність вона також ревниво відзначила. Найменше їй сподобалась Одарка Степанівна, яка не удостоїла її поклоном і одразу ж, голосно клацнувши, ввімкнула телевізор.

Після цього візиту туманні мрії Лідії Михайлівни набрали своєрідної конкретності. Саме в цій квартирі з її високими стелями, великими вікнами, що тремтять від вуличного шуму, бачила вона себе з ним. На вікнах розвести квіти, почепити портьєри для приглушення шуму. Меблі полагодити, замінити шпалери, вибрати веселіші малюночки. Багато значить уміла жіноча рука! А головне — ласка, відданість. Прокинутись уран/ ці поруч з ним на широкій тахті (у нього під вухом подушечка з вишитим ріжечком, край вуха загнувся безпорадно, лоб морщиться від думок), встати тихенько, щоб не розбудити, легко, навшпиньки шмигнути на кухню... А він усе-таки прокинувся, тягнеться до неї, бере її руку, ніжно, із заплющеними очима її цілує, а в неї серце заходиться... Боже ти мій, про що тільки не мріє самотня жінка, а смисл один: тепла, ради бога, тепла!

Коли на кафедрі з'явилася Майка Дудорова і всі стали помічати смішний потяг Емема до цієї шелихвістки, Лідія Михайлівна була вжалена в самісіньке серце. Бачити коханого невірним — це ще туди-сюди, бачити його смішним — ось що жахливо! Жарти з приводу Емема і Майки вона вислуховувала з кам'яним обличчям, ніяк себе не виказуючи. Мрія віддалилася, але не загинула. День, коли Лідія Михайлівна довідалася, що Майка звільнилася, був для неї світлим святом. Коханий знову ніби їй належав. Кожну з рідкісних з ним розмов вона зберігала в пам'яті, навіть позначала легким, лише їй одній зрозумілим хрестиком у табелі-календарі. За останні місяці хрестиків ставало густіше. Інколи за товстими окулярами Емема вона помічала ніби іскру взаємного почуття (насправді ж це була просто універсальна увага, жалість до людей, яка так доймала його останнім часом). Але важко було переступити межу самотності — дві межі двох самотностей, які оточували кожного з них як два кола, що не перетинаються. От якби через якийсь щасливий випадок їм поталанило порозумітися...

Випадок такий трапився несподівано. Святкува-лося сімдесятип'ятиріччя від дня заснування інституту. Насправді сімдесят п'ять років тому був заснований не цей інститут, інший, але цей по праву вважався його наступником ("Другий Юрій Милославський",— сміявся з цього приводу Маркін). Так чи інак, ювілей святкувався. Ряд найстаріших співробітників (М. М. Завалішин у тому числі) були нагороджені орденами і почесними званнями. На урочистому засіданні ради читалися адреси, вручалися нагороди. Увечері банкет. Наступного дня ректорат організував розважальну поїздку по річковому маршруту. Було орендовано кілька теплоходів, обладнаних буфетами, гучномовцями і найрізноманітнішими кіосками. Квитки на кафедрі розповсюджувала Лідія Михайлівна, профорг. Майже всі виявили бажання їхати — була весна, рання спека, суцільне цвітіння дерев. Молодь приваблювало купання, можливість засмагнути, танці на палубі; людей старших — просто можливість покататися по воді, яка завжди особливо принадна для городянина. Лідія Михайлівна підійшла, пропонуючи квитки, і до Емема; в тому, що він їхати відмовиться, вона жодної хвилини не сумнівалася. Емем ніколи не брав участі ні в яких

колективних заходах, ні в святкуваннях, ні в екскурсіях, навіть на ювілейний банкет навідріз відмовився піти. Лідія Михайлівна звернулася до нього тільки з чемності і враз замість звичайної ввічливої, але рішучої відмови, якою він відповідав на всі пропозиції, побачила за товстими окулярами якесь вагання...

— А справді, візьміть квиток, поїдемо! — сказала вона, і серце її підскочило до стелі.— Ви собі не уявляєте, прямо-таки казкова поїздка! Окрема каюта, всі вигоди. Стомитесь — приляжете...

— Та ні,— сказав він, але в його "ні" був відтінок "так", і Лідія Михайлівна зраділа:

— Ну поїдьмо, слово честі. Увесь колектив благає.

Ніна Асташова, яка саме нагодилася, підтримала її, щоправда, досить суворо:

— Ай справді, чого б не поїхати раз у житті?

— Ви так вважаєте? — запитав Емем.

— Безумовно,— відповіла за Ніну Лідія Михайлівна.

— Бажання дами — закон,— несподівано сказав Емем, поліз до кишені за гаманцем, вийняв потрібну суму і натомість одержав квиток першого класу, з окремою каютою.

"Він погодився!" — раділа Лідія Михайлівна. Це означало майже "він мій!". Вона не могла знати, що саме в цей день Емем був пригнічений: він тільки-но змінив заповіт, сумнівався в своїй правоті і ладен був їхати куди завгодно, аби не лишатися в своїй квартирі з книжковими полицями, в яких зяяли пусті місця. Саме така порожнеча була зараз у його душевному господарстві — він не дораховувався якихось важливих

елементів. Усього цього Лідія Михайлівна не знала й тому піднеслася духом. Сама доля посилала їй жаданий випадок. Не зумієш ним скористатися — нарікай на себе.

У день екскурсії погода була чудова — в міру жарко, з вітерцем, із золотими одноденками, що танцювали над водою. Емем до каюти йти не захотів, залишився на палубі в плетеному кріслі, на диво зручному, яке красномовно скрипіло з найменшого руху. Він з подивом помічав, що тягар, який лежав у нього на душі, стає легшим, ось-ось випарується, бульбашкою злетить у небо. Причиною, мабуть, було річкове повітря, на диво прозоре, світле й живе,— Емем вдихав його з насолодою. Люди підходили до нього, усміхалися, звертался з привітними словами; багато хто з них був йому незнайомий. Якийсь іноземець з кінокамерою через плече присів поруч з ним, сказав "оу!", усміхнувся. Емем привітав його французькою, англійською, потім німецькою; жодна з цих мов, мабуть, не була іноземцеві зрозуміла. Він наставив на Емема свою камеру; той, закрившись руками, показав, що не хоче зніматись; іноземець знову сказав "оу!" і відійшов до кіоска з сувенірами, став прицінюватися до серії матрьошок. Хтось підходив ще і ще, та врешті-решт Емем лишився сам і з насолодою поринув у якусь подобу щастя. Щастя — це коли в тебе болів зуб і раптом перестав боліти. Його обіймала свіжа і яскрава принада річкових берегів, води, сонця й вітру. Береги пливли, вода сяяла, вітер ляскав, розвіваючи шарфи, хустинки й волосся. Дрібні хвилі брижились, світилися відбитим блиском. По річці мчали нумеровані метеори на підводних крилах; від кожного гострим кутом відділялася головна хвиля, що з плескотом доходила до берегів і гойдала яку-небудь плоскодонку з рибалкою, його вудкою і його відображенням. Усе це рухалося, сяяло, світилось. Емем, роззираючись довкола, не переставав дивуватися легкості, що вливалася в його душу.. Остаточно розчулив його синій овал озера, що виднілося далеко, десь на обрії, та ще великий птах — чи лелека, чи журавель,— який летів упоперек неба, поволі й низько махаючи крилами і мовби обвіваючи ними свої довгі висячі ноги. Грація, спокій і чарівність усього живого були не лише зовні, а й усередині, в ньому самому.

Лідія Михайлівна здалеку спостерігала за Еме-мом, посилаючи йому невидимі любовні сигнали, бачила в нього на обличчі усмішку й казала собі: "Ні, ще не зараз. Увечері, на зворотному шляху". Вона знала, що при вечірньому освітленні має вигляд значно кращий...

Довго стояли в якійсь бухті з рахат-лукумною назвою. Молодь купалася, загоряла. Дехто йшов у ліс по конвалії, але повертався, гнаний комарами, які цієї весни поспішали розплодитися. По трапу, гойдаючи його разом з теплоходом, туди й сюди снували люди. Розпашілі обличчя, величезні букети черемхи, солодкий запах якої був такий густий, що здавався важким, предметним. Розваги йшли повним ходом. Волейбол на березі, шахи в салоні, напої в кіосках. Емем ні в чому цьому участі не брав, випив за весь день одну склянку чаю з тістечком, усе сидів на палубі в своєму балакучому кріслі, дивився з безмежною прихильністю на все навколишнє: як канарочкою виглядала з гілля черемхи, залізши на дерево, Елла Денисова в жовтому купальнику; як стрибали на одній нозі ті, що купалися, витрушуючи воду з вуха; як кістлявий іноземець, роздягайсь, поторкав ногою воду, сказав "оу"! і впустив туди свою кінокамеру. Люди, взагалі-то, залишали його в спокої. Тільки Паша Рубакін, який встиг добряче набратися біля кіосків (за теорією на теплоході продавалися лише безалкогольні напої, та практика завжди випереджає теорію),— Паша Рубакін присів поруч з Ememом і почав своїм підвальним голосом освідчуватися йому в любові, називаючи його то "всесвітнім корифеєм", то "чудовим хлопцем". П'яний Паша Рубакін, як і більшість російських п'яних, особливо полюбляв поцілунки й так обслинив обидві, щоки свого патрона, що той не знав де дітися. На щастя, заряду любові у Паші вистачило ненадовго і він заспокоївся, заснувши сном праведника на лавці біля борту. Емем полегшено зітхнув, витерся хустинкою і знову поринув у незатьмарену любов до світу.

Під вечір, вітально й хрипло прогувши, теплоходи вирушили в зворотний шлях. На кожному з них гриміла своя музика, і, оскільки йшли вони близько один від одного, потрібні були спеціальні зусилля, щоб слухати свій теплохід і не чути інших. Це зусилля, яке за інших обставин

дратувало б його, Емем у своєму розм'якло-блажен-ному стані робив з радістю.

Той теплохід, на якому їхали в повному складі кафедра і лабораторія професора Завалішина, був обладнаний не лише потужним гучномовцем, але й особливо голосним витівником, який по радіо, лишаючись невидимим, ехав і ухав, клацав і присвистував, закликаючи народ розважатися. На кормі під його активним радіокерівництвом організувалися танці. Як завжди у таких випадках, танцюючих жінок було значно більше, ніж чоловіків. Поки йшли бальні танці — фокстрот, танго, лєтка-єнка,— чоловіки ще якось виявляли себе: один-два в полі зору. Та коли витівник з молодецьким свистом Солов'я-розбійника оголосив "російські народні танці" — чоловіків наче вітром здуло. Танцювати лишилися самі жінки, і серед них Лідія Михайлівна — помолоділа, розпашіла, окрилена. Як вона хвацько, як тонко витанцьовувала! Хусточка в руці, плавна грація, а головне, азарт щастя в кожному русі... Емем, що спостерігав танці зі свого балакучого крісла, чудувався — звідки в ній стільки вогню? Бачиш людину з дня на день і не помічаєш вогню, а він горить...

Лідія Михайлівна по-своєму витлумачила зацікавлені погляди Емема і вирішила: пора! Як тільки витівник оголосив перерву ("Дами відпочивають, обмахуючись віялами, кавалери виявляють їм знаки уваги"), вона підійшла до Емема й присіла поруч з ним на триногий табурет граціозно, як метелик сідає на квітку. Емем важко підвівся, щоб поступитися їй місцем, вона відмовилась:

— Сидіть-сидіть, мені так значно прохолодніше.

Відбулася невинна боротьба ґречності. Коли вона закінчилася (на користь Лідії Михайлівни), Емем занурився знову в крісло, ледь захекавшись від зусиль ("Настав час,—думав він,— коли поступитися дамі кріслом уже проблема"), а Лідія Михайлівна вернулася на табурет. Замість віяла вона обмахувалася книжкою.

— Як ви гарно танцюєте, я й не знав! — сказав Емем з тим самим виразом любовної уваги, яка була звернена до рухливого життя, але й здавалася спрямованою на неї особисто.

— Ну що ви, які танці в моєму віці! Ось у молодості я й справді була танцюристка, в Будинку культури виступала. Все в минулому. В мої роки...

— Скільки ж вам років? — простодушно поцікавився Емем.

Лідія Михайлівна збентежилась:

— Хіба таке в жінки питають? Скільки є, всі мої.

— Це я тому,— також збентежившись, пояснив Емем,— що ви говорили про молодість у минулому часі. Я б на вашому місці вживав теперішній.

Хоча й складно висловлений, це безумовно був комплімент.

— По секрету можу сказати, тільки ви мене не видавайте,— сказала вона грайливо.— Сорок шість стукнуло, бабуся! Я не проти. Хоч без молодості, зате з життям.

Вона-таки збавила собі два роки, не втрималася. Він зітхнув і сказав цілком щиро:

— Ви ще дуже молоді. Перед вами, можна сказати, все життя.

Як розцвіла в променях цієї фрази, як засяяла

Лідія Михайлівна! "Ось він, випадок,— подумала вона,— ловити його, поки не пізно".

— Знаєте, Миколо Миколайовичу, я дуже багато про вас думаю і дуже переживаю. Як ви там живете зовсім самі? По собі знаю, яке лихо — самотність. Нікому за вами подивитися, доглянути, просто всміхнутися врешті-решт. Я нічого особливого про себе не скажу, освіта середня, зірок яких-небудь не хапаю, сіле по господарству, безумовно, обдарована. Вдома нічого цього не цінують. Подай, принеси. Раб без права на амністію.

Сказала й сама пустила сльозу.

— Не сумуйте,— мовив Емем,— сподівайтеся на краще.

— Зараз я думаю не про себе, виключно про вас. Знаєте, я б могла з чистої дружби до вас ходити, ну, разів зо два, зо три на тиждень: приготувати їжу, попрати, поприбирати. Все-таки жіноча рука в домі. Я зовсім безкорисливо, пропоную, від душі, від щирого серця.

Микола Миколайович злякався:

— Ні, що ви, велике спасибі, але в мене господарством відає Одарка Степанівна, цілком кваліфікований спеціаліст

Лідія Михайлівна засміялася:

— Ви просто не знаєте, що таке кваліфікація в домашньому господарстві. Чи готує вона вам коли-небудь меренги?

— Ні, але мені й не треба ніяких меренг, запевняю вас.

— Це ви тільки тому кажете, що не пробували. Ну давайте я вам на пробу хоч один раз приготую меренги. Пальчики оближете!

Емем уявив собі на хвилину Лідію Михайлівну в себе на кухні й вжахнувся:

— Ні, дякую, слово честі, не треба. Мені й лікарі забороняють солодке.

— Добре, меренги облишмо. Я ж і дієтичну кухню вмію. Овочеві зрази, парові котлети, суфле...

— Нічого не треба, дякую, дякую.

— Та справа навіть не в харчуванні, а взагалі в способі життя. Ваша Одарка Степанівна, якщо хочете знати, страшна баба! Типовий деспот. Іде й не кланяється. Ні, її треба від вас ізолювати. Або вас від неї.

Емем ще більше злякався:

— Запевняю вас, ви помиляєтесь. Це найдостой-ніша людина.— І одразу, щоб перевести розмову на інше, запитав, дивлячись на книжку, якою вона обмахувалася: — Це що у вас?

— Лев Толстой, "Анна Кареніна". Дуже глибока книжка. Винятково висвітлюються переживання жіночої душі. Ви читали?

— Звичайно.

— І якої думки ви про цю книжку?

— Якнайвищої.

— От і я також. Тільки в одному я не згодна з автором — у його співчутливому ставленні до героїні. Я її категорично засуджую. Любов не

любов, а старого чоловіка треба жаліти. Я на її місці оточила б його увагою. Старий чоловік більш, ніж молодий, вимагає уваги...

З рупорів щось загриміло. Витівник голосно чхнув, відкашлявся і оголосив:

— Перерва закінчена! Дамський вальс! Дами запрошують кавалерів! Дами, не соромтесь, запрошуйте, хто подобається: це ваш вальс!

Загримів вальс, якийсь допотопний, здається, "Дунайські хвилі". Лідія Михайлівна встала й простягла руку Емему:

— Дозвольте вас запросити!

Він зіщулився, весь прикипів до крісла:

— Змилуйтесь, я не танцюю. Застарів.

— Ніскільки не застаріли!

Вона наполегливо тягла його за руку, він болісно опирався. Тільки б залишили його в спокої спостерігати рухливість життя...

Враз ніби з-під землі виник Кравцов. Акуратненький, блакитна теніска, сірі штани, тонкі вусики.

— На правах, так би мовити, заступника завідуючого кафедрою беру цей вальс на себе.

І поплив, і закружляв, і потягнув за собою по білих дошках палубц Лідію Михайлівну. Та спершу опиралася, поривалася назад до Емема (він просто гинув від переляку к нервовості), але потім захопилася танком, відкинула голову, заплющивши очі, й понеслася, полетіла... "Які гарні в

неї ноги,— думав Емем,— яка вона ще, власне кажучи, приваблива жінка, тільки подалі від мене, нехай буде щаслива, але подалі..."

Він підвівся, насилу розігнув занімілі ноги, супроводжуваний складним рипінням крісла і клацанням колінних суглобів, відійшов уперед, на ніс теплохода, і зупинився, тримаючись за металевий стовпчик. Мимо тихо линули береги, повітря було темне й прохолодне, на воді гойдалися вогні. Відображення вогнів роздрібнювалися в струмуючих хвильках. Пахло свіжим листям і квітами. Теплохід ішов, оповитий океаном чудових запахів. Емем тримався за стовпчик і мовби керував цим запливанням у запахи. Він віддалявся в країну запахів від свого дрібного, несправжнього горя...

Віддалік, ще ближче дс^ носа, стояла тонка жіноча постать, також обхопивши рукою стовпчик. Він злякався: "Лідія Михайлівна?" — проте зразу ж зрозумів, що помилився. Це була Ніна Аста-шова. Вона стояла нерухомо, не помічаючи його, спрямована назустріч запахам, думаючи про щось своє.

Екскурсія закінчилась. Автобуси розвозили екскурсантів у різні кінці міста. Запитання, вигуки: "Кому на Південний Захід?", "Ні, мені на Красну Прєсню!", "До інституту кому?" — і нерозуміюче "оу?" кінофікованого іноземця, який забув назву свого готелю. Кравцов напросився його супроводжувати. На якійсь напівматематичній мові з до-мішком міжнародних латинських термінів вгіни сяк-так почали розуміти один одного.

Емем сів у той автобус, який ішов до інституту. Було тісно від людей і черемхи, та для нього зразу знайшлося місце. Він тут-таки переуступив його Лідії Михайлівні, потім йому знову хтось поступився своїм місцем, пішла ланцюгова реакція поступок, і в результаті, на полегкість йому, вони з Лідією Михайлівною були роз'єднані.

Він побоювався її сусідства. В її пропозиції допомога™ йому по господарству він побачив саму лише владність, спробу підкорити його собі не лише на кафедрі, а й удома. А головне, посягання на його складну дружбу з Одаркою Степанівною... А щоб б він подумав, якби дізнався, що йдеться тут про любов, віддану жіночу любов? Хто його знає. Можливо, також злякався б. А може, був би розчулений. Мабуть-таки, був би розчулений.

Лідія Михайлівна повернулася додому пізно. Сіла вона не в свій автобус тільки для того, щоб бути ближче до Миколи Миколайовича, але люди їх роз'єднали.

Може, було помилкою, що вона запросила його на вальс?

Дома був черговий нічний шарварок — молоді приймали гостей, кричали, гітарили, співали (і-все при Мишуні!). Лідія Михайлівна, не вмикаючи світла, дісталася до своєї тахти, сіла на неї і гірко заплакала.

АСЯ УМАНСЬКА

З усіх відмінників факультету АКІ найтвердішою була Ася Уманська: самі круглі п'ятірки, без коливань і зривів. її портрет постійно висів на Дошці передовиків навчання. Ішла прямим курсом на диплом з відзнакою. Один час їй ставили на карб недостатню активність у громадській роботі, і даремно. Робота в неї була, та ще й чимала: викладала у вечірній фізико-математичній школі, де збиралися школярі з усього міста, а кращі студенти читали їм лекції, вчили розв'язувати задачі. Але в комсомольському бюро робота у фізико-математичній школі чомусь не враховувалася, громадською не вважалась. "Адже вони роблять це із задоволенням!"— заперечував комсоргові курсу Сергію Коху секретар інститутського комітету комсомолу, на що Сергій Кох іронічно відповідав:

— Тоді дамо нове визначення: громадською називається робота, що виконується безкоштовно, але з огидою.

— Киньте, Кох,— казав секретар,— іронія — це неросійська риса.

Сергій був з голови до ніг росіянином, а прізвище Кох мав тому, що одному з його предків, кріпосному кухареві, фантазер пан дав його в пориві вишуканості. До вияснення цих обставин Сергій Кох не опускався, проте іронією користувався широко. Був він високий, широкоплечий, білявий, кирпатий. З питання громадської роботи — що вважати нею, а що не вважати — у них із секретарем бюро розгорілася боротьба (вже не іронічна), в яку були втягнені широкі кола студентів і навіть викладачі. Кінчилося це цілковитою перемогою справедливості: секретаря зняли, а новий, який замінив його, проголосив наукову й педагогічну форми громадської роботи найважливішими й найпочеснішими. Це піднесло Асю Уманську на небачену висоту, а Кох зайнявся черговою кампанією — боротьбою за впорядкування домашніх завдань. Ця справа була значно складнішою, і Сергій застряг у ній надовго, якщо не назавжди. Що стосується Асі, то ніякі почесті її не вражали, вона продовжувала бути такою, як завжди,— привітною, працелюбною, скромною. Товариші її любили: завжди допоможе, пояснить, дасть списати. Конспекти вела під копірку, одразу в трьох-чотирьох примірниках (потім за ними ставали в чергу). Професори звикли бачити в передніх рядах Асині уважні очі, усмішливий рот і малень-, кі руки, які вправно перекладали копірками сторінки зошита; інколи навіть зупинялися й чекали, поки вона закінчить цю нехитру процедуру.

Однокурсники дивувалися: чого тільки Аська Уманська не знає! І зі спеціальності і з загального кругозору (література, музика, живопис). Потрібні були віршики в стіннівку — йшли до Асі. Вона брала кулькову ручку, підпирала рукою щоку, ледь-ледь замислювалася — і раз, вірші готові. Люда Величко, сусідка по кімнаті, підозрювала, що Ася пише вірші не тільки на замовлення, а й для себе, хоча нікому їх не показує. Це її не дивувало: Асині здібності до всього на світі вона сприймала як

щось задане. Правда, з точки зору Люди, Асине життя було занадто складне. Вона мовби не жила, а весь час себе навантажувала. А куди ще навантажувати? І так дихнути ніколи.

Громіздка, важкобока, з чудовими чорними очима і маленьким ротом, Ася була і гарна, і поганенька з себе. В давні часи, коли "гарна жінка" означала "жінка з гарним обличчям", Ася безумовно могла б вважатися гарною. В наш час, коли жінку оцінюють повністю, як предмет у просторі, швидше негарна. Чудове личко на громіздкій основі. Хвороблива, надмірна повнота, не повнота, а огрядність. Хлопці інколи зітхали:

— У всім ти хороша, Асько, тільки навіщо ти така товста?

Вона червоніла й відповідала:

— Вуглеводний обмін.

Дівчата-подруги, всі як на підбір, тонкі, стрункі, Асю жаліли: і їсть ніби не більше за інших, а її розносить і розносить...

Ася болісно соромилася своєї повноти, завжди носила спідницю нижче колін. Інші товсті (були в інституті такі, хоч і небагато) — ті не соромилися, сміливо відкривали ноги, ходили по коридору, трясли стегнами. Ася так не могла.

Єдина і пізня дочка, Ася народилася, коли її матері було вже сорок два роки. Щось було негаразд із вагітністю, лікарі радили перервати, вона — нізащо. Довго лежала на збереженні, пологи були важкі, зі щипцями. Деякі лікарі Асину опасистість пов'язували з пологовою травмою. Софія Савеліївна почувалася безмежно винуватою: народила пізно, зіпсувала дівчині життя. "Не муч себе, Соню,— казав її чоловік, Михайло Матвійович.— Що ж тепер робити? Хіба краще було б, якби

нашої Асеньки не існувало?" Про що мова! Навіть подумати про це страшно...

Єдина обожнювана дитина взагалі діло небезпечне. Якщо ж ця дитина до того ще й пізня, небезпека виростає вдвічі. Як її виростити не егоїстом, не пупом землі? Асині батьки про це не задумувалися, просто ростили, безмежно люблячи. Для деяких щасливих натур безмежна любов і є виховання.

Жили вони в українському районному центрі, в невеличкому містечку біля синьої звивистої, зарослої червонокорими лозняками річки. Містечко було затишне зі своїми палісадниками, рожами, соняхами, чепурненькими білими хатками. Підносилися в небо розкошлані, пірамідальні тополі; старий вітряк — самий скелет — порипував неробочими крилами. Рипіння цих крил, скрипіння шпаків. Життя велося також спокійне, із затишним рипом. Ніби все завжди так було і буде, і слава богу, що буде.

Асин батько викладав математику в середній школі. Чудовий педагог, він був поблажливий і не^уворий, двійок майже не ставив, проте якось добивався непоганої успішності. Головне, умів прищепити дітям любов до свого предмета — річ рідкісна, особливо в дівчаток.

Софія Савеліївна була вчителькою музики по класу рояля. Музична школа, єдина в районі, стояла в тінистому завулку, оточена липами; старий дерев'яний будиночок увесь щебетав і пілікав, розливаючи різноголосий спів скрипок, переливи флейт і гобоїв, полум'яні монологи фортепіано, а то й гучний рявкіт труби. Стікалися туди капловухі серйозні хлопчики з косо зав'язаними червоними галстуками, голінасті дівчатка з бантами в косах, усі талановиті, всі обіцяючі (так принаймні думала Софія Савеліївна).

З найраніщого Асиного дитинства між батьками велася любовна мирна суперечка про її майбутнє: математика чи музика? Здібності були до того й до того. Вчили тому й тому: врешті-решт розбереться сама.

З батьком у неї була дружба наукова, ділова. Він з ранніх років навчав її вищої математики; дівчинка вміла інтегрувати в такому віці, коли інші ще й таблицю множення не опановують. З матір'ю був пов'язаний інший світ — світ музики, ноктюрнів Шопена, сонат Бетховена, фуг і прелюдій Баха. У Софії Савеліївни — вродливої, темноокої, розкішно сивої — були дуже маленькі руки, чудове туше. Свого часу вона подавала великі надії, але короткі пальці, кисть, що погано розтягується (насилу брала октаву), завадили їй стати віртуозом. Вона була віртуозом у душі й мріяла про музичну кар'єру для дочки. З цією мрією їй довелося розпрощатися: стало зрозуміло, що і в Асі малі руки. "О, якби ти успадкувала батькові руки!" — зітхала Софія Савеліївна. Ася, розважлива як на свої роки, чудово розуміла, що далеко по шляху артистичної кар'єри вона не пішла б навіть з батьковими руками, але не суперечила. Рано засвоїла те, що іншим дається з роками: не треба чіпати чарівне "якби", яким тішать себе люди.

З математикою не потрібні були ніякі "якби": дівчинка була явно обдарована. Є речі, яких треба навчати рано: математика, мови, плавання. Софія Савеліївна, зовсім не розуміючись на математиці (зі школи тільки й винесла боязку огиду до неї), годинами слухала, не розуміючи, розмови батька з дочкою, ловила вирази їхніх облич, усміхалася, коли вони сміялися. Здавалося, що може бути смішного в математиці? Виявляється, може.

В Асиному коротенькому житті були вже свої перелами, свої епохи. Найважчим переламом, на якому вона мало не зламалася сама, був вступ до школи. З домашнього замкнутого світу, який ніжно обертався навколо неї, вона враз потрапила в інший світ — жорстокий, насмішкуватий, розбійницький, де одразу тавром відмітили її повноту й почали дражнити її "свинтус пузо" (чоловічо-середній рід цього прізвиська робив його особливо образливим).

Бідні товсті діти, скільки мук доводиться терпіти їм у школі! їх дражнять, шпигають, висміюють. Скільки скалічених доль, надламаних душ! Асю Уманську, на щастя, така доля обминула. Після короткого періоду пригніченості вона зуміла випростатись. Коли Асю дражнили, вона не гнівалася, не огризалася, не замикалася в собі — лише тихенько сумувала. До того ж вона одразу почала вчитися краще за всіх у класі, і тверде становище відмінниці (п'ятірки з усіх предметів, крім фізкультури) врятувало її від грубої душевної травми. До фізкультури, яка їй не давалася, вона, сумлінна в усьому, також ставилася відповідально. її навіть ставили за приклад іншим: "Ось Уманська нездібна, а як старається!"

Закінчила вона із Золотою медаллю. Треба було вирішувати свою подальшу долю. Батько з матір'ю були вже на пенсії, жилося їм важкувато, і Ася схилялася до того, щоб лишитися з ними, працювати і вчитися заочно. Батьки й чути про це не хотіли: всі знають, що таке заочне навчання, а Асеньці треба думати не менш ніж про аспі-

рантуру. Обговоривши все на сімейній раді, вирішили — в Москву (колись сімейна рада так само відправила Тетяну Ларіну "в Москву, на ярмарок наречених", нині звичаї були інші, та зробити кар'єру здібній дівчині в Москві було найкраще). Хтось порадив інститут, де, за всіма даними, добре була поставлена математика, чиста і прикладна, і де була знаменита школа кібернетики під керівництвом всесвітньовідомого Завалішина. Його книги з серії "Вступ до сучасної математики", чудово й яскраво написані, Ася вже прочитала, і це дуже вплинуло на її вибір. Вона прийняла рішення (до речі, однією з її улюблених була саме книжка Завалішина "Теорія рішень"), болісно розпрощалася з батьками, поїхала до Москви. Екзамени витримала блискуче, була прийнята.

У гуртожитку їй дісталася чепурненька кімнатка на двох. Зі своєю сусідкою Людою Величко Ася одразу ж подружилася. Допомагала їй у навчанні, давала списувати контрольні роботи, домашні завдання. Нормальна форма студентської взаємодопомоги: усі так роблять. Очевидно, це наслідки непродуманої системи вимог. Кожен предмет,

кожна кафедра бореться за своє місце під сонцем; кожен викладач, незважаючи на інших, дає домашні завдання, висуває вимоги. Усе це робиться "із запасом" і "з попитом", на зразок заявок на матеріальне обладнання, з розрахунком на те, що "все одно зріжуть". І зрізають, та ще й як! Без цього не обійдеться.

Сергій Кох, людина взагалі допитлива й не ледача, не полінувався й підрахував, скільки годин на день треба працювати, щоб: а) сумлінно і самостійно виконати всі домашні завдання; б) опрацювати лекційний матеріал; в) підготуватися до

практичних, лабораторок і контрольних; г) прочитати всю рекомендовану літературу. Виявилося, п'ятнадцять годин як мінімум (це ж не враховуючи шести аудиторних). А семінари, факультативи, збори, громадська робота? З цим виходило загалом усі двадцять шість. Двадцяти шести годин на добу не було ні в кого (на сон, за Сергієвою розкладкою, лишалося мінус дві години, тільки він не знав, як здійснити "від'ємний сон"). Доповідаючи результати своїх підрахунків на курсових комсомольських зборах, Сергій викликав легковажний сміх своїх товаришів і заклик куратора "триматися суті справи й не припускатися перебільшень".

Так, звичайно, все зробити було неможливо, та ніхто й не намагався робити все: важливо було забезпечити "нетонучість", тобто вчасно відзвітувати. Студентське життя перетворювалося в серію дрібних обманів: там списати, там підчистити, там уникнути. Домашні завдання виконувалися по черзі, шпаргалки писалися оптом. Підпільно циркулювали одержані ще від попередніх потоків рішення задач; заношені до дірок, вони переписувалися з помилками, яких ніхто не помічав (хіба випадково) — у викладачів також не було часу.

Нездійсненні вимоги страшні тим, що розбещують людей, привчають їх до симуляції діяльності. Дивним чином виходило, що, незважаючи на всі контрольні, причіпки, перевірки, більшість студентів примудрялися викроювати собі вільний час — його було б менше, якби вимоги були помірніші. Фактично зверх шести аудиторних мало хто працював більше трьох-чотирьох годин. Ці години йшли на залатування найневідкладніших, зяючих дірок; процес навчання був як перманентна "Охрімова свита". Деякі, хто "тріумфує, тиняється", як називав їх Сергій Кох, зверх шести ауди-торних годин, взагалі не працювали, сміливо пливли з розгорнутими вітрилами назустріч сесії (там розберемося). Вони добре розуміли, що відраховувати не в інтересах начальства і що вибути з інституту за неуспішність набагато важче, ніж до нього потрапити.

Дивним було не те, що були "тріумфуючі", а те, що поруч з ними існував, трудився і радів труду нечисленний "клан гинучих". Очевидно, любов до науки не можливо викорінити, вона нерозлучна з молодістю.

В Асиній групі, крім неї самої, був ще один відмінник — Олег Раков, гарний, високий, самовпев-нений, чудово зодягнений (хіпуватості не визнавав). Атласний русявий чуб кінчався елегантним півколом нижче вух (проти Олегової зачіски не заперечувала навіть військова кафедра, яка вела священну війну з патлатими, поки що марно).

Олегові батьки були наукові працівники. Батько — професор, доктор, нещодавно не без зусиль став членом-кореспондентом (проти нього виступали два-три академіки, які казали, що ще рано: насправді ж їх дратувала його манера ліктями пробивати собі дорогу вгору). Мати — кандидат наук, красуня й розумниця, душа конференцій, закордонних поїздок, симпозіумів.

Те, що Олег буде науковим працівником, у сім'ї було зрозуміло само собою, як у сім'ї майстрів арени — циркове майбутнє дітей. Родові наукові клани стійкі, хоча й не плодовиті. Наукова робота для них — природна форма існування. Міцною системою зв'язків Олегове майбутнє

було забезпечене: він змалку був "записаний" у вчені, як колись дворянські недоростки з колиски проходили службу в полках. Вступивши до інституту, він уже твердо орієнтувався на аспірантуру. Дані в нього-були. Здібний, начитаний, з гарною пам'яттю, він звертав на себе увагу викладачів насамперед чудовою правильною мовою. Зараз взагалі мало хто говорить правильно; серед молоді це особливо рідкісне явище. Наприклад, манера відмінювати числівники майже втрачена. Коли Олег Раков у доповіді на студентській конференції чітко карбував яке-небудь "чотирма тисячами восьмистами сімдесятьма п'ятьма", старі професори насторожувалися, кивали лисинами і розцвітали усмішками. І на екзаменах гарна, правильна мова також допомагала Олегові. Будь-який екзаменатор, почувши перші його фрази, уже настроювався на п'ятірку. І справді, правильно і гарно важко верзти дурниці. Олег дурниць не верз. Знання в нього були не завжди глибокі, зате завжди блискучі. Він чудово вникав у психологію кожного педагога, знав, змій-спокусник, чим йому полестити, виявляв цікавість до його, педагога, улюбленої тематики, показуючи, що знайомий з його, педагога, роботами. Уміло користувався додатковою літературою, часто не цілком опанувавши основну. Бувають у вузах такі записні відмінники; з першої ж сесії вони створюють собі репутацію і далі на ній котяться як на колесах. Цих відмінників добре знають викладачі і квапляться ставити їм п'ятірки, не ^опаючи надто глибоко. В товаришів по курсу Олег особливої симпатії і, як кажуть, авторитету не мав. Зовнішній блиск і добре організована мова в цьому ділі мало що значать; студенти (значно краще, ніж викладачі) вміють розпізнати, що і як і хто чого вартий. Франтуватий Олегів одяг, геометричного узору штани, різні ланцюжки, бляшки і запонки мало в кого викликали заздрість, частіше поблажливу іронію. Років десять-п'ятнадцять тому про помітно одягненого хлопця казали "стиляга", а тепер напіванглійською — "центровий мен".

Ася Уманська Олега Ракова знала не близько, хоча й училися вони в одній групі: Олег широко користувався правом відмінника на вільне відвідування, Ася — майже ні. Іноді він брав у неї конспекти лекцій (сам він до їх писання не опускався, вважаючи це участю простих смертних). На викладачів поглядав зверхньо, називав їх роботами, говорильними

машинами. Запевняв, що лекційна система застаріла, був прихильником машинного навчання, але при нагоді був не від того, щоб списати.

В перший раз вони з Асею розговорилися на студентському вечорі в актовому залі. Драмколек-тив розігрував скетч, створений Асею Уманською. П'єска, досить вдало зроблена, з гумором, мала успіх. Режисер, Олег Раков, кілька разів виходив на виклики, і на крики: "Автора, автора!" — силоміць витяг на сцену збентежену Асю, що опиралася. Від незграбності вона зачепилася ногою за провід і впала в оркестрову яму; Олег витяг її звідти, крякнувши:

— Ну й важка ж ти, мати!

Після художньої частини почалися танці. Олег Раков запросив її танцювати.

— Ой, що ти,— сказала вона простодушно.— Я не вмію.

— А що тут уміти? Подумаєш, наука. Тепер кожен танцює по-своєму, правил немає.

Танцювали й справді хто як умів, так і миготіли на різних рівнях лікті, коліна, розпущене волосся. Олег тяг Асю за руку, вона опиралася.

— Теж мені Сікстинська мадонна,— сказав він.— З самої Дрезденської.

Не скутий кайданами викладацького нагляду, Олег одразу залишав свою вишукану мову й переходив на вульгаризми. Так він відпочивав.

Він смикнув Асю за руку, кинув її на середину залу й пішов поруч з нею виламуватися: зігнувся в три погибелі, тряс колінами, стегнами, лікті в нього ходили, як шатуни в старовинного паровоза.

— Ану, ворушися! — крикнув він Асі.— Тільки людям заважаєш, стоїш як козел!

Ася спочатку несміливо, а потім уже швидше почала "ворушитися" — виявилося зовсім неважко. Зі своєю музикальністю вона легко вловила ритм, почала ковзати, присідати, вивертатися, і, диво дивне, в неї це виходило вдало.

— Браво, Анна Кареніна! — гукнув звідкись із натовпу вертлявих пар Сергій Кох.

Ася заусміхалася. Два локони, що природними штопорами впали на щоки, пурхали туди-сюди, верхня губа з чорними вусиками спітніла дрібним бісером...

Коли змовкла музика, Олег взяв Асю за талію і вивів її на знаменитий інститутський балкон. Старовинний, білоколонний, побудований з розмахом — не балкон, а цілий зал! — навислий над самою гущавиною саду, цей балкон був улюбленим притулком парочок. Декілька їх уже цілувалися, притиснувшись до колон, і все ж через просторість балкона кожна була ніби відокремлена. Тут-таки, зразу за балюстрадою, ріс сад, який гостро й щедро пахнув весняною зеленню; товсте гілля дерев тяглося ззовні прямо на балкон. Десь у глибині саду навіть тьохкав соловей, що несміливо починав і переривав свою руладу...

Мармурова колона була холодна й кругла. Притиснувши Асю до цієї колони, Олег Раков її поцілував. У Асі навіть в очах потемніло. Перший раз у житті її поцілував хлопець.

— А ти нічого гирла,— сказав він недбало. Ася була вражена і одразу покращала вдвічі.

— Я ж товста,— сказала вона, ніби напоумлю-ючи його.

— Це нічого, навіть оригінально. Всі акселерати в довжину, а ти в ширину.

І зареготав. І ще раз поцілував її в губи. Соловей нарешті розпробував голос і розсвистівся щосили. Ася з Олегом стояли й цілувалися, і старий сад обіймав їх гіллям, вітав солов'єм...

Кілька днів вона ходила очманіла. Навіть стала гірше записувати лекції — у найвідповідальнішому місці раптом заплющувала очі і занурювалася в спогад про гострий запах зелені, свіжої землі, про Олегові губи, про його тривожні руки... Зі стипендії купила собі туфлі на високому каблуку і на цілу долоню вкоротила спідницю. Олег не з'являвся, користувався правом на вільне відвідування.

Якось вона побачила його на великій перерві. Олег стояв біля розкладу екзаменів і щось звідти виписував. Ася скромненько стала поруч.

— Не виникай,— спокійно сказав він.

Вона відійшла. "От і все... "Не виникай". Будь спокійний, я не виникну. Сама винна. Піддалася, пішла на принаду..."

Асине душевне здоров'я, добра рівновага допомогли їй і тут не зломитися. Важко, але воля є воля. Писала листи батькам — веселі, смішні,— і самій ставало легше. Іноді йшла в клуб, грала там на роялі. Музика також допомагала — спасибі мамі. І дивно — чим сумніші речі вона грала, тим легше їй ставало. Одне слово, оволоділа собою, випросталася.

Виробничу практику Ася пройшла в обчислювальному центрі (легко виконала і своє завдання, й Людине). На канікули, звичайно, до своїх. Запрошувала Люду з собою — та відмовилась: пообіцяла, мовляв, мамі.

Дома було чудово: цвіли рожі, пахучий горошок дряпався по тину, гули бджоли, і все це плавало в солодкому густому запаху лип. Батьки були безмежно раді їй; Ася з сумом відзначила, як вони постаріли. Михайло Матвійович став погано чути, розмовляючи з дочкою, дивився на її губи, ловлячи на них обриси слів. Софія Саве-ліївна, хоча й молодша від нього, також змарніла, похитнулася. Обоє вони сумували від самотності. "Перевестися на заочний?" — думала Ася, а сказати про це не наважувалася, щоб не вгадали її тривогу про них.

Відбиток невічності, вперше помічений нею на обличчях батьків, робив цю їхню зустріч особливо душевною. Знаючи, що їм не вистачає вражень, Ася говорила й говорила, розповідала про інститутські справи, про завдання, практику, викладачів, про навчальний план, спеціалізацію... Батько слухав тривожно й жадібно. В математиці дівчина явно його перегнала: в його часи вони й не чули про ті предмети, які читалися в Асі на факультеті. А вона відвідувала ще й семінари... Мови програмування, системний аналіз, ергодична теорія — він і уявлення про них не мав! Він слухав дочку з побожністю. Час від часу казав що-небудь на зразок: "Якими ж велетенськими кроками йде в наші дні наука!"

На навчальний процес в інституті Ася дивилася тверезо, не випинаючи його недоліків, але й не приховуючи. Багато розповідала про викладачів. Курс аналізу читав у них Терновський.

— Знаєте, він такий лощений-лощений, чисто стиляга з минулого століття. Хлопці кажуть, що йому пасував би монокль. Спеціаліст, між іншим, досвідчений. Лекції читає чудово, легко записувати. Але дуже вже якось правильно, наче по книзі. Я особисто думаю, що з книги читати не треба, краще просто дати студентові підручник. Та інші зі мною не згодні, вони більше полюбляють конспект: усе, що треба, є, чого не треба — викинуте. Мені Терновський подобається, проте не в усьому. Одного разу його підміняв Семен Петрович Співак — такий величезний, штани падають, регоче, жартує. Не лекція — самі відступи. Мені сподобалось, а багатьом ні. Я б узагалі на місці викладачів читала

самі відступи, а студентам давала б вільний час: нехай вчать по книзі. А то багато хто з викладачів виписують буквально те, що є в книжці, на класну дошку. Ніби те, що написане крейдою, краще від того, що надруковане в книзі. Білим по чорному краще, ніж чорним по білому. Я не згодна. А по відступах найголовніший майстер у нас Маркін. Він якось умудряється і весь матеріал вкласти і відступи. Людина дотепна, ми його жарти навіть записуємо, але неприємна. Дуже вже високо себе ставить — десь на сто п'ятнадцятому поверсі.

З викладачів Ася найчастіше згадувала Ніну Гнатівну Асташову:

— Оце жінка! Такою б я хотіла бути.

— Що ж у ній такого особливого?— ревниво запитувала мати.

— Чудовий педагог. Сувора, але справедлива. І видно одразу, що людина гаряча. Як би це пояснити? Сухувата, але запальна. Сухуватості їй би зменшити, а запалу залишити як є.

— Якого віку? — запитувала Софія Савеліївна.

— Немолода. Років сорок. Але така підтягнута, фігура — як струнка. В неї, між іншим, Маркін закоханий, тому взагалі років сорок п'ять. І хочеться ото йому робити себе смішним у такому віці? Не розумію.

— Сімейна? — продовжувала допитуватися Софія Савеліївна. Ідеал доччиного майбутнього її цікавив.

— Як сказати. Чоловіка немає; троє синів, і всі, здається, від різних батьків. У нас сміються: "Тричі мати-одиначка". А по-моєму, нічого смішного. Кожна жінка має право захотіти — і народити.

— Ну звичайно,— відповідала мати.— Я, як ти знаєш, не консерватор, але все-таки троє дітей від різних чоловіків — це, по-моєму, занадто...

— А що? Справляється, і права.

— А як наша знаменитість Завалішин? — запитував Михайло Матвійович.

— Кінчився.

— Як? Помер?

— Ні. Кінчився в науковому розумінні. Лекції, кажуть, читає добре. Не знаю, нашому потокові він не читав.

Розповідала Ася і про товаришів-студентів, про всіх, крім Олега Ракова. Найбільше про Люду Величко:

— Така сердечна, добра. Нічого не шкодує, все віддасть. По-моєму, доброта — найважливіше в людині. Важливіше, ніж здібності, ерудиція. Знання можна завжди набути, а доброту ні.

— А що, вона погано вчиться? — питав Михайло Матвійович.

— Посередньо. У нас взагалі важко вчитися, на кібернетиці, а в неї прогалини в підготовці. Плаче, як одержить двійку. Головне, через стипендію. Я її сюди хотіла привезти, підхарчувати. Худюща...

— Чого ж не привезла?

— Вона відмовилась. У неї також мама в провінції. І квиток дорого коштує.

— Наступного разу привозь. На квиток ми їй як-небудь нашкребемо...

Розповідала Ася і про Сергія Коха, повторювала його жарти, батьки сміялися.

— Він мене називає Анна Кареніна. Каже, що в тієї також була хода, яка на диво легко носила її повне тіло. Між іншим, тоді повнота не вважалася недоліком, мені б тоді й народитися...

— Подобається він тобі? — з особливою цікавістю питала Софія Савеліївна.

— Звичайно, подобається. Хороший товариш.

— А зовнішність?

— Нормальна.

— Наша дівчинка ще не прокинулась,— казала вона чоловікові наодинці.

Він мовчав, маючи сумнів, чи вдасться їхній дівчинці взагалі прокинутись і чи буде добре, якщо прокинеться... Дефіцит женихів дається взнаки в усіх поколіннях.

Канікули минули швидко. Восени Ася Уманська повернулася до Москви, відіспавшися, засмагнувши, врівноважившись. Люда Величко, навпаки, мала вигляд поганий — бліда, жовта. До матері чомусь не їздила, всі канікули просиділи в Москві. Обійнялися, розцілувалися. Люда — ось тобі й маєш! — заплакала.

— Що з тобою, Людашенько?

— Нічого, просто скучила. Ти мені, Асько, як мати. Не віриш?

Вночі Ася почула: плаче. Підійшла, присіла до неї на ліжко, погладила. Людині щоки, вуха, навіть плечі були мокрі від сліз.

— Ну що з тобою? Скажи!

— Асько, я попалася,— крізь ридання відповіла Люда.

Он воно що... Не зрозуміти не можна було. Всі знали, що значить "попалася".

— Ну й дурна ж ти,— сказала Ася.— Тобі радіти треба, а не плакати.

Люда тупо на неї витріщилась.

— Звичайно, радіти! — повторила Ася.— Мати дитину — велике щастя!

Люді і в голову не приходив цей варіант — мати дитину. Аби тільки звільнитися від неї якнайпростіше і якнайдешевше! Вона вже довідалася про все у бувалих дівчат. Найдосвідченіший факультет — статистичний. Біль, кажуть, терпіти можна, тільки в консультацію не йди — там тебе одразу візьмуть на замітку, почнуть умовляти: народжуй, перший раз треба народжувати. До того дотягнуть, що буде пізно.

— Я не тому плачу, що боюся, чи що, а тому...

І ще гіркіше заридала.

— А він, чоловік той, він на тобі не одружиться? — запитала Ася.

— Ні,— захитала головою Люда, і так розпачливо, що зразу стало ясно: не одружиться.

— Ну то й що? — мовила Ася.— Невже ми вдвох дитини не виховаємо? Усе-таки третій курс. У мене вільне відвідування, підвищена стипендія. Тобі також дадуть стипендію, ти тільки Сергію скажи все, як є, він людяний, зрозуміє. Підеш у декрет, потім дадуть академічну відпустку. Будемо сидіти по черзі — ти і я. Невже ми його не піднімемо? Асташова он трьох підняла.

— А хіба в гуртожитку з дітьми дозволяють? — сумнівалася Люда.

— А ми й питати не будемо. Народимо — і все. Не виселять же з міліціонером! Кімната на двох, поставимо ліжечко, тут, під стінкою, чудово поміститься. Сусіди заперечувати не будуть: з одного боку титан, з другого — душова. Отже, домовились?

— Домовились.

— А тепер чому ж плачеш?

— Тому.

Всю решту ночі Люда з Асею пробалакали. Лягли обидві на Асине ліжко, ширше, і все говорили, говорили, говорили як заведені. Лише одного Люда нізащо не хотіла сказати — від кого трапилась біда.

— Я його знаю?

— Знаєш, але я однаково не скажу. Все це кінчено, кінчено, ні в чому він не винен. Нічого він мені не обіцяв, нічим не заманював. Я, можна сказати, сама йому нав'язалась. Якщо хлопці взнають, що від нього, почнуть до нього приставати, пришиють персональну справу... Мені тоді не жити, прямо під метро.

Лише під самий ранок шепнула ім'я:

— Олег Раков.

— Ну що ж,— трохи помовчавши, сказала Ася.— Принаймні хоч дитинка буде гарна.

ВЕСНЯНА СЕСІЯ

Яке розбійницьке, яке передчасне літо!

Наприкінці травня вдарила тридцятиградусна спека. Вже почалася весняна сесія. Поспішно дочитувалися пропущені лекції, доскладалися заліки, змінювали один одного екзамени.

Зовні все йшло, як звичайно в сесію. Студенти юрмилися в коридорах, біля дверей аудиторій, де йшли екзамени. Хтось із цих дверей виходив, показуючи на пальцях одержану оцінку. Замість нього заходив той, хто ждав своєї черги, і боязко йшов до столу екзаменатора, вологими пальцями брав білет. Дехто в останньому приступі старанності хапався за конспект; інші лише рукою махали. Одне слово, все як звичайно, але в цю сесію все було задушливе, млосне, знемагаюче від спеки.

Тільки-но закінчилася запізніла холоднеча, ще недавно падав сніг, лежав лід; студенти хвацько ковзалися по накатаних доріжках, а професори боязко переставляли занімілі ноги. Спека, що раптово наступила, навалилася грізною карою. Стомлені за зиму організми не встигли перебудуватися. Деякі слабенькі дівчата непритомніли, з цього стану їх виводили серією легеньких ляпасів (таку рекомендацію студенти видобули з якогось фільму, де для боротьби з непритомністю застосовували саме цей засіб). Усім було важко — і тим, хто давав ляпаси, і тим, хто їх діставав.

Головний корпус інституту — старовинна споруда із— стінами півтораметрової товщини — ще сяк-так'тримав прохолоду; в нових

корпусах було просто нестерпно. Розпечені підвіконня пашіли жаром, як печі. Екзаменаційні відомості на чорних гарячих столах згорталися в трубки. До всього цього божевілля в деяких приміщеннях ще й палили...

Мабуть, через спеку ця сесія була як ніколи рясна на двійки. Студенти відповідали, витираючи піт хустинкою, хто рукавом, а хто й просто долонею, скаржилися на "розрідження мозку". У дівчат пливли вії і синьо-зелена облямівка очей.

Розплавлені, змокрілі викладачі були не кращі: по тричі повторювали одне й те саме запитання, час від часу бігали до кранів обливати голову водою. їм було ще важче, ніж студентам, хоча б тому, що вони довше сиділи в аудиторії.

Екзаменаційна сесія взагалі жахлива. Двічі на рік студенти, які увесь семестр майже не вчилися (писання конспектів і домашніх завдань не береться до уваги — це праця фізична, а не розумова), хапаються за науку і великими непрожованими шматками ковтають її. На виробництві це називається штурмівщиною і всіляко переслідується; у вузівському побуті штурмівщина узаконена, затверджена, піднесена в ранг ритуалу. Гріш ціна знанням, хапливо запхнутим у голову,— швидко набуті, вони ще швидше вивітрюються..."

І для викладача екзамен — найважчий, найви-снажливіший вид праці. Треба вмить переключатися з одного питання на інше, з одного студента на іншого, спостерігаючи одночасно за цілою групою. Особливо важко екзаменувати з математичних (взагалі точних) наук. Розмова ведеться на рівні не слів, а формул. Кожну з них треба уважно перевірити. Витримати це більше двох-трьох годин підряд майже неможливо, а доводиться ж і по десять, і по дванадцять!

Тепер, у цю весняну сесію, всім було як ніколи важко.

З викладачів кафедри Завалішина один лише сивий, підтягнутий Терновський, як завжди в строгому чорному костюмі, екзаменував сцокій-но, розмірено, сповнений доброзичливої суворості. Коли знеможений студент сам випрошував двійку, Дмитро Сергійович не хапався за відомість, як інші, а казав: "Не поспішайте, дайте відповідь ще на одне питання". І лише переконавшись, що студент справді нічого не знає, вдоволено казав: "Ну, тепер нам усе ясно". Спека на нього не діяла ("Людина з внутрішнім кондиціонером",— сказав про нього Маркін).

Бачачи, як знемагають його колеги, совісний Емем приходив на екзамени частіше звичайного. Як завжди, він вступав у довготривалі, далекі від предмета бесіди зі студентами, плутав їх, і без того очманілих, остаточно і навіть один раз — усім на диво! — поставив четвірку. Одержати четвірку в професора Завалішина було нечуваною справою (він ставив, як відомо, самі п'ятірки); на того, хто одержав четвірку, показували пальцями, і він навіть сам подумував перездати кому-небудь іншому, щоб не бути для курсу посміховиськом, але потім відхилив цю ідею як неконструктивну.

Емем, повільний і абстрагований, розтікався мислію де завгодно, приймав не більше двох-трьох студентів за зміну, і жалюгідний струмочок п'ятірок, який точився з цього джерела, не міг змінити загального розгромного рахунку: близько тридцяти відсотків двійок! Від цих відсотків уже почали згущатися хмари на обрії: ждали грози.

І справді, гроза довго чекати себе не примусила. Одного ранку Емем, прийшовши на кафедру, виявив на своєму столі папір. У вкрай безцеремонних висловах деканат пропонував завідуючому кафедрою професору Завалішину негайно відзвітувати про хід сесії і подати доповідну записку про причини низької успішності. "У противному разі,— закінчувався папір,— буде вжито заходів". Емем прочитав документ і зблід так, що Лідія Михайлівна кинулася до нього зі склянкою води:

— Що з вами, Миколо Миколайовичу?

Він ловив губами вінця склянки, вода лилася на груди.

— Нічого-нічого, зараз минеться.

Хтось уже телефонував у медчастину — там було зайнято,— стукав телефонною трубкою і лаявся. У Лідії Михайлівни знайшовся валокордин; тремтячими руками вона відрахувала каплі, налила забагато і виплеснула. Емем пожував губами і сказав:

— Не треба. Від хамства валокордин не допомагає.

Елла Денисова вигукнула:

— Це ви через той папірець? Киньте! Звичайно, неприємно, та не можна ж так переживати!

— В давні часи...— поволі, над силу вимовив Емем,— у давні часи...

Ніяк не міг закінчити. Зациклився.

— У давні часи,— підказав йому Паша Рубакін,— люди, очевидно, були краще виховані?

Емем заперечливо замотав головою і сказав зовсім чітко:

— В давні часи такий суб'єкт наказав би відшмагати мене на стайні.

— Заспокойтеся, Миколо Миколайовичу,— примирливо сказала Стелла,— їй-богу, нічого такого страшного не сталося. Ви перебільшуєте.

— Нічого страшного? — гаркнув Співак.— Дивіться, товариші, вже молодь не бачить у цьому махровому нахабстві нічого страшного! "Буде

вжито заходів"! І це пишуть великій людині, вченому зі світовим ім'ям! І хто пише? Сопля, не гідна дихати з ним одним повітрям!

Швидкими кроками ввійшла Ніна Асташова. Схопила зі столу папір, швидко перебігла очима і, не розділяючи слів, сказала:

— Хам, сучий син, ідіот.

— Оце правильна реакція,— схвалив Співак.

Хтось устиг уже збігати за таксі. Миколу Миколайовича взяли попід руки, звели сходами, посадили в машину. Він опирався, бурмотів:

— Слово честі, дорогі мої, зі мною абсолютно нічого немає. Слово честі!

Маленький хлопчик дивився з очей старої людини.

— Ми вас відвеземо додому. І не смійте завтра приходити на роботу, чуєте? — сказала Ніна.

Емем покірливо заплющив очі. Він був якось не по-звичайному блідий, з жовтизною, і якось не по-звичайному старий. Ніна Асташова з Пашею Рубакіним довезли його додому, підняли на ліфті і здали з рук на руки Одарці Степанівні. Загальними зусиллями поклали його в постіль. Він усе жалібно, по-хлопчачому примовляв:

— Слово честі, нічого немає. Справді нічого немає. Ну, я перебільшив. І не треба зі мною морочитись. Ну, будь ласка, мої дорогі.

Все ж Ніна викликала невідкладну допомогу. Лікар приїхав через півгодини — молодий, бородатий, непроникний. При загальній переважній більшості жінок у медицині лікарі-чоловіки, особливо молоді,

• здаються винятком і поводяться якось підкреслено поважно. Він оглянув хворого, зміряв тиск і сказав:

— Нічого особливого. Серце працює непогано. Звичайно, є вікові зміни, проте підстав для хвилювання немає. Треба полежати днів зо два, зо три, і все налагодиться.

— Він дуже блідий,— сказала Ніна.

— Це від спеки. До речі, метео обіцяє похолодання.

Зробив про всяк випадок укол кордіаміну, сказав, що завтра прийде лікар з поліклініки, і пішов, ще раз повторивши:

— Підстав для хвилювання немає.

— Ну от, ви чули,— сказав Емем, остаточно опам'ятавшись,— нічого серйозного! Мені так соромно за цей переполох. Всіх потривожив... Пробачте великодушно.

— Дайте спокій людині,— сказала Одарка Степанівна,— йому спати, а не ляпякати. Старому-бо все щось.

Асташова з Рубакіним повернулися на кафедру, заспокоїли співробітників, які там зібралися: нічого серйозного, серце працює непогано. Лідія Михайлівна поривалася посидіти, доглянути Миколу Миколайовича, але її відмовили: вдача Одар-ки Степанівни була досить відома.

— Та не побивайтеся ви так, лікар каже: ніякої небезпеки,— сказала Ніна.

Хтось заходив, виходив, усі були стурбовані, навіть Кравцов. Кілька разів телефонували на квартиру, довідувалися про здоров'я. Одарка Степанівна була невдоволена, що дзвонять:

— Дрімає. А ви тарарам. Коли що, сама подзвоню.

Сиділи довго, ніяк не розходилися. Вже закінчився останній екзамен, заповнена остання відомість. Двійок виявилося менше, ніж в інші дні.

— Зуб притупився,— сказала Стелла, проте якось замислено.

Дехто пішов, стомившись за каторжний день. На кафедрі лишилися кілька чоловік, вони також стомилися, настільки стомилися, що вже втратили лік часу: все вже байдуже. Інколи після надмірної втоми людина впадає в такий анабіоз.

Усі були пригнічені, розмовляли тихими голосами, в стані якоїсь незлобивої образи один на одного. Чекали дзвінка — його не було. Здригалися від найменшого шуму. Вечір був задушливий і важкий, десь далеко гримів грім, блимали блискавиці.

— Якби хоч похолоднішало!— благально сказала Елла.

— Нам-то_що,— заперечила Стелла з м'якою сварливістю,— на нас можна і воду возити. А йому як?

— Ні, все-таки, товариші жінки,— тихо сказав Співак,— нічого ви не розумієте.

Тихий Співак — у цьому було навіть щось таке, що лякає.

Знову змигнули блискавиці, тихо рокотнув грім.

На кафедрі було темно. Світлоока, задушлива ніч стояла за вікнами в інститутському саду. Ні шереху, ні вітерця. На тлі цієї напруженої тиші несподівано заспівав Паша Рубакін. Він співав без слів якусь журливу мелодію, можливо, власний витвір.

У коридорі почулися кроки командора. Виявилося — не командора, а коменданта.

— Громадяни, прошу очистити приміщення,— сказав він гранітним басом.— Будинок закривається.

Вийшли на вулицю. Задуха пахла сіном і пилюкою. Ніжний запах сіна змішувався з шерхлим, грубим запахом пилюки, потривоженої, піднятої в повітря землі. Гроза віддалялася, не принісши полегкості. Вгорі в просвітах між хмарами поблискували невиразні зірки. Завтра, мабуть, знову буде спека...

Розходитись не хотілось, але розійшлися.

...А назавтра вранці на кафедру подзвонила Одарка Степанівна і приголомшеним, але твердим голосом повідомила:

— Микола Миколайович помер.

— Як, що?? Не може бути!

Всі, хто був на кафедрі, стрімголов помчали на квартиру. Попереду бігла Елла Денисова і бурмотіла:

— Я казала, я казала...

Що вона казала, було неясно, та ніхто їй не заперечував.

Двері з квартири на сходи були навстіж відчинені, дзеркало в передпокої завішано чорним.

Микола^Миколайович лежав на своєму ліжку попелясто-блідий, але впізнанний. На його щоці коливалася, ніби від дихання, тополина пушинка. Обличчя було спокійне, уважне, очі заплющені. Люди з'юрмилися біля небіжчика, а він ворушив пушинкою, дихав, і ніхто не посмів зняти з нього цю пушинку.

— Вночі ходила-ходила, слухаю: дрімає,— казала Одарка Степанівна. — Дрімає, і слава богу. Думаю, не будити. Вранці прийшла, а він помер. Раніше таких бог, казали, любить. Послав йому смерть легку. Кожному б так, гріх жалітися.

Вона не плакала, тільки частіше, ніж треба, поправляла чорну хустинку, якою, незважаючи на спеку, запнулася. Хустинка сповзала, відкриваючи горду перламутрову сивину.

Люди стояли біля ліжка, схиливши голови, опустивши руки. Смерть завжди приголомшує, раптова смерть — удвічі. Всі ще вчора бачили небіжчика, чули його голос, і розум відмовлявся прийняти факт.

Дихнуло вітром, двері хряпнули. Враз не тихо, як усі, а рвучко вбігла Майка Дудорова, впала на коліна поруч з ліжком і почала цілувати-ці-лувати мертве обличчя. В цих шалених безслізних поцілунках було щось божевільне. Час од часу вона підводила голову, оглядала всіх диким поглядом і знову припадала до померлого.

— Встань, артистка,— сказала, підійшовши до неї, Одарка Степанівна.

Майка злякано встала, вийняла хустку, заховала в неї лице.

— Нічого хусткою, відкрийся, яка є,— гримнула Одарка Степанівна.— Твого тут також докладено.

Майка кинула хустку, вчепилася собі в волосся і почала кричати. Кричала вона без слів, на одній ноті. Це було по-справжньому страшно.

— Майє, ану, замовкни! — наказав її колишній начальник Петро Гаврилович, узяв її під руку і вивів з квартири.

Вона впиралася, хапалася за кожен одвірок. Після крику Майки заплакали жінки — Елла, Стелла, Лідія Михайлівна. Ніна Асташова стояла збоку, із злим обличчям, яке посмикувалося.

Почувся шум, грюкнули двері, зайшли лікар і двоє кремезних санітарів з ношами. Ноші зі стукотом поставили на підлогу. Обличчя й тіло Емема закрили простирадлом.

— Ану, розступіться! — голосно говорили санітари, йдучи коридором.

Квартира спорожніла... Пушинки тополі блукали по паркету.

Похорон був урочистий: помер відомий учений, найстаріший співробітник інституту. Домовина, оббита червоним, стояла в приміщенні клубу. Все було як належить: почесна варта, червоно-чорні пов'язки на рукавах, тихий і чіткий ритуал зміни (змінюючий стає за плечем змінюваного). Зімкнуті губи, серйозні обличчя. Оркестр, гори квітів, вінки із стрічками — червоними, білими, чорними... З-за квітів ледь виднілося обличчя покійного, яке вже змінилося, стало червоно-синім біля вух...

Почався траурний мітинг. Виголошувалися, як належить, промови про величезний внесок покійного в світову науку; всі вони починалися однаково: "Смерть вирвала з наших лав..."

Майка Дудорова, вся в чорному, заплакана, розпухла, сиділа на стільці біля самої домовини: її чоловік, стрункий, смаглявий, з незворушним лицем, час від часу підносив їй склянку з водою; з якоюсь дивною ненавистю вона ту склянку відштовхувала. Тонкими пальцями, побілілими на кінцях, вона судорожно трималася за кумачевий край домовини. Лідія Михайлівна, страшна в своєму горі, тремтіла й кусала пальці, ховаючись за портьєрою. Одарка Степанівна у великій чорній хустці з бахромою стояла струнко і після кожної промови хрестилася.

Останнім від колективу кафедри виступав Кравцов, у міру сумно, в міру врівноважено, в міру оптимістично. Наприкінці своєї промови він обіцяв "високо піднести прапор, що випав з рук покійного Миколи Миколайовича".

Ніна Асташова підняла руку:

— Дозвольте мені сказати кілька слів. Розпорядник відповів:

— Але ж від кафедри уже був виступ.

— Я не від кафедри, я від себе.

— Дайте їй слово,— занепокоїлися в залі.

Ніна вийшла на трибуну дуже бліда (не смаглява, а жовта), поторкала мізинцем мікрофон і нетвердо сказала:

— Тут багато говорили про наукові заслуги професора Завалішина. Безумовно, вони були великі. Та, по-моєму, найголовніше те, що він був людиною. Більше того: він був хорошою людиною, сердечною, уважною, доброю, совісною. Ми ще не усвідомили до кінця, ми ще усвідомимо, чим він для нас був. Зле слово, вимовлене навіть без наміру, може вбити. Добре слово — це добра справа. Скільки добрих слів чули ми від Миколи Миколайовича! Давайте цс згадаємо.

Ніна замовкла. Мовчали всі в залі. Мовчання тривало з хвилину, але, як завжди в таких випадках, здавалося довгим. Ніна зійшла з кафедри. Одарка Степанівна заплакала. Розпорядник подав знак. Почалося винесення тіла. В інститутському дворі люди вантажили вінки, розсідалися по машинах.

НАУКОВА СПАДЩИНА М. М. ЗАВАЛІШИНА

Після смерті Миколи Миколайовича наша кафедра мовби осиротіла. Хоч як мало останнім часом займався він справами, а помер — і вийшло: без нього як без рук. Вірніше, без душі. Якимсь чином він настроював на високу духовність, чи що. І ще обачність. Думати над кожним питанням, перш ніж висловитися. Уникати категоричності. Перед тим як судити інших, спитати себе: чи правий я сам? Мені особисто цієї обачності завжди не вистачало. Втім, можливо, це мені тепер так здавалося. За життя Емема мені ця його манера видавалася нудною.

Місце завідуючого поки що було вакантне. Виконуючим обов'язки (ВО), звичайно, призначили Кравцова. Спочатку ніхто не сумнівався, що саме він буде завідуючим, та потім поповзли чутки, що його кандидатуру не хочуть затверджувати (не має, мовляв, докторського ступеня) і нібито ректорат схиляється на користь іншого варіанта.

Якийсь професор, доктор зі сторони. Прізвище флягін нікому нічого не говорило; Співак побіжно бачив його статейку в журналі "Проблеми кібернетики" і відгукувався про неї зневажливо: "Звичайний виріб на мікротему". Та у нас в інституті, як і в багатьох інших закладах, був хронічний дефіцит докторів — помирали швидше, ніж розмножувалися. Про Флягіна розповідали, буцімто в своєму колишньому інституті він не зжився через склочність свого характеру, проте поінформованість тих, хто про це казав, була під знаком запитання — відомості вони одержали з третіх рук. Одне слово, Флягін був "темною конячкою", як сказав Маркін. Кравцов був принаймні звичний, і, мабуть, краще б він лишався завідуючим. Сам він якось по-дитячому надувся,, образився на начальство, став рідше бувати на кафедрі, справам оголосив бойкот.

Фактично завідувати кафедрою стала Лідія Михайлівна, яка намагалася ні в чому не міняти традицій, які склалися, з тією лише різницею, що засідання кафедри проходили тепер діловито, сухо й коротко. Головував коли хто. Здавалося б, чого краще? А ось засумували ми за тягучими засіданнями зі сплячим Ememом за богатирським столом, за його пробудженнями й репліками, за його туманними, загадковими промовами.

Загалом, неладно було на кафедрі. Все ще справно читалися лекції, велися практичні заняття. Петро Гаврилович воював зі студентами в лабораторії, але якийсь живий дух вивітрився. Ми висихали, як труп комахи,— обриси ті самі, а життя немає.

А втім, можливо, мені це так здавалося, тому що перший час по смерті Емема я опинилася в більш тісному спілкуванні з ним, ніж усі попередні роки. Справа в тому, що Кравцов запропонував мені, як найближчій учениці покійного, очолити комісію по науковій спадщині М. М. Завалішина, і я погодилася. Скільки разів я потім шкодувала, що погодилась!

Почалося з того, що тижнів через два після похорону до мене з'явився Паша Рубакін (другий і, як потім виявилося, останній член комісії). Він, крекнувши, скинув з плечей по рюкзаку. Йшов дощ, рюкзаки були мокрі, і від кожного з них натекла на підлогу маленька калюжка.

— Приніс,— сказав Паша ніби з глибини незримого колодязя.

— Що це?

— Наукова спадщина професора Завалішина. Щось на зразок рукописів майя. Я дивився — нічого не зрозумів. Ножі, ножі... Можливо, це вид ідеографічного письма? В цих ножах, безперечно, є ідея, тільки яка? До речі, рукописи майя були прочитані за допомогою машини. Якщо треба скласти програму — я готовий.

— Дякую, Пашо,— сказала я.— Подивлюсь, постараюсь розібратися поки що без машини.

Він трусонув мокрим волоссям, бризкаючи кругом себе, як пес, що обтрушується. Тут би йому й піти, а він усе стояв, ніби чекав когось. Моє ставлення до Паші складне: суміш антипатії і жалості. Зараз переважала жалість.

— Сідайте, Пашо,— запропонувала я. Розмовляти з ним не входило в мої плани, та що вдієш. Людина принесла рюкзаки, трудилася.

Він з готовністю сів, витяг ноги у величезних кедах. Одразу було видно, що короткою розмовою не обійдеться: він явно настроївся на спілкування. Я зі страхом помітила, які чіткі рубчасті сліди залишив він на паркеті — прямо для детективного роману. Страх був перед Сайкіним. Натирання підлоги — його добровільний обов'язок; він же присвоїв собі прерогативу влаштовувати мені прочухани за кожне порушення чистоти...

Тут я подумки збунтувалася проти влади Олександра Григоровича. Всі жінки заздрять мені: "Ах, він звільнив вас від господарства! Яка щаслива!" Ніхто не знає, що разом з турботами я віддала своє право бути хазяйкою в своєму домі. Запрошувати гостей з ногами будь-якого розміру...

Ці бунтарські думки долали мене, поки я оглядала величезні кеди Паші Рубакіна і шкоду, якої вони завдали. Та одразу опам'яталася. Старшенький мій, радість моя! Нехай командує скільки захоче! Повинен же він щось мати замість безтурботної юності, яку ми з хлопчиками в нього відібрали...

— Ну як справи? — запитала я Пашу Рубакіна. Він тільки й чекав цього.

— Власне кажучи, в даний час я буквально перебуваю в стадії перелому. Я цілком зайнятий питанням про стосунки науки і мистецтва. Мені важливо з'ясувати, чи є вони стосунками мирного співробітництва, суперництва, конфлікту чи підпорядкування. Це питання категоріальне. Поки я його не вирішу, я не можу перейти до наступного.

— А яке наступне? — запитала я, симулюючи інтерес.

— Питання про пріоритет моралі. Мої особисто попередні міркування зводяться до того, що гегемоном у науково-технічній революції повинна бути мораль. Не етика, як вважають деякі ду-мофіли (я також думофіл), а саме мораль.

— Пробачте, не бачу різниці.

— Різниця величезна і очевидна. Аморальний вчинок і аетичний — хіба ви не чуєте різниці? До речі, такого слова "аетичний" немає, я вже перевіряв у словниках. Вважайте, що я його винайшов.

Я мовчала явно несхвально, а йому явно не хотілося йти. Потреба виговоритися просто лізла назовні з його непрозорих очей.

— Ніно Гнатівно, ви не повірите, але смерть Миколи Миколайовича була для мене особистою трагедією. На кафедрі стало пусто, буквально немає з ким поговорити на загальні теми. Всі схибнулися на спеціальних. Я в цьому плані сподівався на вас.

— А які загальні теми вас цікавлять? Паша пожвавішав:

— Багато які. Можу запропонувати на вибір цілу сукупність тем. Приміром, останнім часом я впритул працюю над новою теорією відчуттів. Розумієте, ідея в тому, що ми відчуваємо не одним якимсь органом, а всіма одразу і, крім того, ще й історією свого організму. В його клітинах фіксуються сприйняті образи, формується пам'ять тіла, на

зразок пам'яті ЕОМ, на магнітному барабані, або фотопам'яті, яку ще треба розробити. Все це разом заведено вважати душею. Душа резонує у відповідь на сигнали зовнішнього світу, виникає думка-почуття, що циркулює по комірках чи регістрах пам'яті. Виходить дуже цілісно. Розумієте, в моїй трактовці тіло стає духовним, а душа — матеріальною. Усі суперечки щодо первинності того чи іншого відпадають — адже вони виходили з їхнього протиставлення. Що було раніше: курка чи яйце? В моїй концепції такого питання виникнути не може: яйце є курка, а курка є яйце...

Я мовчала. Все це було на зразок вінегрету з шматочків чогось уже читаного, приправленого майонезом власного Пашиного мутнодумства...

— Ну, що ви на це скажете? — з надією запитав він.

— На "це" я нічого не скажу, "цього" просто немає. Ви чогось там начиталися, як слід не перетравили...

Паша образився:

— Я ніколи нічого не читаю, намагаюся мислити сам. Ну, я бачу, мою надію на вас доведеться відкинути.

— А ви розповідали ці свої ідеї Миколі Миколайовичу? — запитала я.

— Розповідав серед багатьох інших.

— І що він сказав?

— Дуже цікаво. Треба розвинути.

— Боюся, даремно він подав вам надію. Пробачте, Пашо, але ваша філософія стоїть на рівні найжалюгіднішого дилетантизму. Справжня філософія — це наука, не менш складна і розгалужена, ніж наша з вами математика. Щоб сказати щось нове в галузі філософії, треба насамперед знати, що робили люди до вас, над чим вони думали, яких висновків доходили...

І таке інше, і таке інше. Я сама розуміла, що говорю занадто загально, лекційно і, загалом, непереконливо. Мені здавалося, що моїми вустами говорить Радій Юр'єв... Пристрасть до самодіяльної думки, якщо вона вже є в людині, вмовляннями не перебивається. їй треба дати википіти або перебити чимось рівнозначним. Хоч би він закохався, чи що...

Він дивився на мене із скептичним осудом. Я не вгамовувалася:

— Давайте міркувати за аналогією. Уявіть, що якийсь неук, який ні бельмеса не тямить у математиці, прийде до нас на кафедру і запропонує нам свою теорію оптимального управління. Що ми йому скажемо? Іди, голубчику, спершу повчись, почитай книжки...

Тьмяні Пашині очі загорілися червонястим вогнем:

— Це ви так скажете! А я йому скажу: молодець! Тільки свіжий розум, не зіпсований освітою, може народити щось воістину нове...

Слівце "воістину" мене покоробило. Пророк! Можливо, тому я сказала сердитіше, ніж хотіла б:

— Ви похваляєтесь, що ніколи нічого не читаєте, але "Батьки і діти" у школі ви мимоволі прочитали і тепер невдало наслідуєте Базарова. Ви крихітний Базаров наших днів, який абияк навчився програмувати. І якщо ви справді проти будь-якої науки...

— Проти! — охоче підтвердив Паша.

— ...то навіщо ви нею займаєтесь? Навіщо псуєте свіжі голови студентів освітою?

— Виключно через слабохарактерність! — радісно сказав Паша.— Я давно кажу, що мене треба мітлою гнати з інституту!

— Почекайте до конкурсу,— сказала я нелюб'язно,— у вас будуть усі можливості виступити проти своєї кандидатури.

— Я вже про це думав. Лихо в тому, що я, як молодий спеціаліст, переобранню за конкурсом не підлягаю.

Він мені набрид зі своїми кедами, сплутаним волоссям і каламутними думками, яким гріш ціна. Я в принципі нічого не маю проти довгого волосся у чоловіків, проте тільки тоді, коли воно чисто вимите, а Паша миттям голови не зловживає. Пахло від нього, як від мокрого собаки. А головне, сенсу від нашої розмови не було ніякого. Для Паші характерне відчуття абсолютної розумової переваги над будь-яким співрозмовником: лише той ціниться, який йому підтакує. Я замовкла, чекаючи, коли він піде. Разом із роздратуванням дивним чином зростала жалість...

Стукнули вхідні двері — прийшов Сайкін. "Дістанеться мені за брудний паркет",— подумала я. Всупереч сподіванню Сайкін зайшов веселий, люб'язний, мило привітався з Пашею Рубакіним і зупинився з виразом дитячої відвертості, рідкісної тепер на його дорослому обличчі.

— Пашо, познайомтесь, це мій старший син.

— Олександр Григорович,— відрекомендувався Сайкін, подаючи йому руку.

— Павло Васильович.

— Дуже приємно.

— Взаємно. До речі, Олександре Григоровичу, ви не в курсі справи щодо успіхів нашої збірної з шахів?

— Певна річ, у курсі.

І завів. У всіх подробицях: хто, коли, з ким, дебют, цейтнот...

У шахах я, як більшість жінок, нічого не тямлю.

— Ну добре, бесідуйте, а я тим часом приготую вам чай.

"Дивна ситуація,— думала я, надіваючи фартуха на кухні,— я готую Сайкіну чай". Як правило, не я його, а він мене годує. Навіть тепер, коли хлопчики в таборі, я відносно вільна, а в нього екзамени. Міркуючи по-ememівськи, чи права я?

Готуючи чай і роблячи бутерброди (вони, звичайно, падали маслом донизу), я остаточно переконалася, що не права і взагалі мерзотниця.

Я зайшла до хлопців, штовхаючи перед собою псевдоелегантний столик на колесах для одного-двох гостей (потуга на "гарне життя", нещодавно опанована нашою меблевою промисловістю, ціна сорок п'ять карбованців): Столик був кульгавий і перекошений, і, поки я його везла, чай випліскувався з чашок. Сайкін сидів, перекинувши довгу ногу через бильце крісла. Розмова у них велась дуже жвава, на цей раз про квазари і пульсари. Я поставила перед ними столик і зовсім невишука-но стала зливати чай з блюдечок назад у чашки.

— Спасибі, мамо,— недбало мовив Сайкін. "Ого!" — подумала я, залишила їх розмовляти й

пішла на кухню, почуваючи себе жінкою і знаючи своє місце. Вперше я відчула не розумом, а почуттям, що Сайкін чоловік і, можливо, скоро піде від мене в своє чоловіче життя, одружиться, заведе сім'ю... Добре буде його дружині, але мені без нього буде погано...

Паша Рубакін пішов близько одинадцятої, цілковито зачарувавши Сайкіна (чим?) і пообіцявши заходити ще, очевидно, вже до нього, не до мене.

— Маленький, лягай спати,— сказала я Сай-кіну,— завтра у тебе важкий день.

І справді, день передбачався для нього важкий: екзамен з фізики. Ставши навшпиньки, я поцілувала свого "маленького". Він поблажливо відповів мені поцілунком:

— На добраніч, мамо.

Лишившись сама, я взялася за рюкзаки. Вони були ледь вологі і такі важкі, ніби набиті цеглою чи залізом (цікаво, що найлегше, папір, стає найважчим, коли його багато). З хвилюванням я почала проглядати їхній зміст. Папери, папери, папери — різних форматів, різного кольору і якості. Одні були зібрані в папки, інші скріплені, треті просто купою. Ні нумерації, ні дат. Траплялися серед них і зошити — шкільні, цератові, канцелярські. Усе це пахло пилом і тліном,

і все це мені треба було розібрати, привести до ладу. У мене навіть серце занило. Найнеприєм-нішим видалася мені велика кількість малюнків, зокрема ножів, чудрво виконаних. Подумати лишень, лагідний Емем, мухи не скривдить — і раптом наодинці з собою ножі...

Було пізно. Я згадала, що ранок мудріший від вечора, відкрила шафу для одягу і висипала вміст рюкзаків на нижню полицю. Лягла я спати з відчуттям чужої присутності в кімнаті. Уві сні я бачила Емема, який стояв біля шафи, відкривши дверцята й нахилившись над своєю спадщиною. Я йому сказала: "Слава богу, тепер ви самі займетеся своїми ножами". Він випростався, похитав головою і пішов крізь стіну.

На другий день я почала розбирати папери. Наступні кілька місяців я продовжувала їх розбирати. Робота, відверто кажучи, не з легких. Інколи в мене просто руки опускалися. Почерк у Емема завжди був нерозбірливий і дрібний, а за останні роки іще здрібнів і ніби всох. Судячи з почерку, всі папери, які дісталися мені, належали саме до останніх років. Та справа не в почерку.

Природно, найперше я взялася за матеріали наукового змісту. У спадщині було багато аркушів, геть укритих формулами, із скупими вставками на зразок "але враховуючи (27)", "таким чином", "звідки" і т. ін. Читати такі тексти ми, професіонали, зЬикли, та, відверто кажучи, це завжди неприємно через інтенсивність розумових зусиль, що потребуються для їх подолання. Кожен перехід як перевал. Можливо, для мене читання математичних текстів тому так неприємне, що я бездарна? Але я говорила з багатьма товаришами, і всі вони чесно признаються: важко. чТут треба не просто читати, а робити слідом за автором

усі його перетворення, перевіряти їх на папері, відтворюючи опущені подробиці. Особливо мене дратує, коли який-небудь мудрований фортель супроводжується словами: "...легко побачити, що..."; саме тут і просидиш інколи цілих півдня, намагаючись "легко побачити". Нелегко буває пояснити каторжність нашої роботи гуманітарію. Читати науковий

текст у будь-якій галузі нелегко, потребуються зусилля, але в нас треба, так би мовити, друге зусилля...

Одне слово, взялася я за читання ememівських матеріалів із зрозумілим небажанням, переборюючи себе. На мій подив, виявилося, що читати їх зовсім не важко — справді, все було "легко побачити". Надто легко... Читаючи ті аркуші, я, на жаль, не змогла знайти в них майже нічого нового. Автор, мабуть, лише переспівував, повторював самого себе. Суцільно йшли одна за одною занадто детальні нудні викладки. Старомодна манера писати не в компактній матричній, а в скалярній, розгорнутій формі надавала їм подобу обсягу за майже повною відсутністю змісту. Все це було схоже на мильну бульбашку, але без її блиску. Інколи на полях траплялися вигуки типу "боже, яка нісенітниця!" або "сором і ганьба!" — з чого було видно, що й сам автор не дуже-то тішився своїми працями...

Минали дні за днями, але нічого хоч трохи цікавого мені знайти не щастило. Це були, по суті, його давні роботи, інколи з незначними, до речі зовсім не потрібними, узагальненнями. Формули, очевидно, писалися з тією самою автоматичністю, з якою малювалися ножі...

Пам'ятаю, Льоля розповідала мені про відоме в медицині явище фантомних болів, коли в люд'ини гостро, нестерпно болить ампутована кінцівка.

Вона це розповідала у зв'язку із своїм ставленням до колишнього чоловіка.

Тепер за якоюсь (можливо, зворотною?) асоціацією я згадала про фантомні болі, розбираючись у спробах Емема творити. Відчуття творчості не забуте, але основа, де воно зароджується, відсутня.

Врешті-решт, прочитавши уважно всі уривки, замітки і проби, які складають "наукову спадщину професора Завалішина", я занепала духом. Публікувати тут, власне, нічого.

А який же був талант! Феномен, раритет. Місце йому було б у якійсь науковій кунсткамері. Ні в кого не зустрічала я такого миттєвого сприйняття, такого своєрідного, яскравого ходу думки. "Науковий ферзь,— казав про нього Льова Маркін,— ми всі перед ним пішаки". Треба було самому поламати голову над якою-небудь упертою проблемою, щоб належним чином оцінити несподіваний блиск і грацію, з якою її вирішував Емем.

Найбільше мене в ньому вражала повна відсутність інерції, постійна готовність включити думку. Ми, звичайні люди, зволікаємо перед розумовим зусиллям, як купальник вагається перед тим, як увійти в холодну воду. Емем стрибав у думку сторч головою.

Всі ми, його співробітники, звикли думати, що ми — це одне, а він — зовсім інше. Він, як казав той-таки Маркін, "походив від іншої мавпи".

Свого часу він дав мені тему кандидатської дисертації. Я зробила що змогла, принесла йому. Він прочитав, похвалив, але сказав: "Тут можна було б обійтися простішим апаратом". Узяв ручку і за чверть години, ніби граючись, накидав на трьох сторінках те, що в мене було на ста двадцяти...

Пам'ятаю відчуття розчавленості, з яким я від нього пішла. Звичайно, свої сто двадцять сторінок я знищила. А його дорогоцінні три зберегла. Виявилося, що тут він несподівано винайшов зовсім новий метод, який був застосований далеко за межами моєї вузької теми. Від неї, остогидлої, я звернулася до іншої і, користуючись методом Емема, за рік написала роботу, яка, мабуть, тягла на дисертацію. Треба було принести її на суд наукового керівника. Але тут саме померла Ніна Пилипівна; Микола Миколайович, спалений горем, став для мене

недосяжним, як і для всіх інших. Він почав затинатися, дивився крізь людей. На мої несміливі прохання подивитися дисертацію він відповідав: "Так-так, коли-небудь займемось",— і навіть нібито став мене уникати.

Тим часом на факультеті мене підганяли із захистом (займаючи посаду доцента, я не мала вченого ступеня). Я зробила, очевидно, правильно (хоча в якійсь мірі і безпринципно), залишивши Емема в спокої. Без нього підібрали опонентів, розіслали автореферат, одержали відгуки (всі позитивні). Звичайно, в тексті я посилалася на те, що метод був запропонований моїм науковим керівником, але всі дружно хвалили мене саме за метод! Захистила я вдало, пройшла одностайно, але почуття незадоволення і невиразної вини мене не полишало. На моєму захисті Емем був присутній, виступив і також мене підніс, 'особливо за самостійність. З його виступу було ясно, що дисертації він так і не читав, а про свою ідею, покладену в її основу, геть забув. У мене на все життя залишилося відчуття, що я в якійсь мірі його обікрала, а він навіть не помітив — такий безмірно багатий був!

Не тільки я, всі ми, його співробітники, були впевнені, що його внутрішні запаси невичерпні. Те, що за останні роки в нього майже не було публікацій, ми пояснювали тим, що він працює над якоюсь дуже важливою проблемою і не поспішає обнародувати результати, які, безперечно, складуть епоху в науці. Ми — це старожили кафедри, які знали Емема в епоху його розквіту. Молоді схильні були піджартовувати з нього, але, дивлячись на нас, проймалися повагою.

Що ж виявилося? Спадщини наукової немає, як кажуть, пуста множина. Я терпляче продовжувала пошуки, не втрачаючи надії набрати хоча б на скромний посмертний збірник.

Якось мою увагу привернули ніби знайомі формули; в іншому вираженні я не зразу їх упізнала. Вчиталася, вдумалася і переконалась, що Емем (звичайно, без наміру) відбив у своїх спробах творити деякі фрагменти моєї дисертації. Мене він тоді не слухав, відгук написав, не читаючи роботи, під час захисту спав... Можливо, тут було щось на

зразок гіпнопедії (навчання під час сну)? Ні, найімовірніше, до цього він дійшов самостійно, незалежно від мене. Раніше від мене чи пізніше? Це дослідити було вже неможливо. Якщо раніше, то я здійснила мимовільний плагіат.

Одна з найсумніших речей, які зустрічаються в науковій роботі,— мимовільне перехрещення результатів. Людина працює над проблемою інколи роками, а тоді виявляється, що її результати вже хтось одержав. У нас це називається "потоптали пасовисько". Той, чиє пасовисько потоптали, намагається триматися браво, береться за нову тему. В моєму випадку неясно було, хто чиє пасовисько потоптав (до того ж, лише діляночку, а не все пасовисько), проте мені було тяжко й гірко...

Головним чином тому, що Емем, який завжди стояв наді мною в недосяжності, тут виявився нарівні зі мною... Признаватися, в моєму відкритті не мало сенсу (це було б схоже на те, як інколи студент приходить до екзаменатора з проханням знизити оцінку; такі дивацькі акції хоча й рідко, але бувають). Так чи інак, публікувати знайдене не було сенсу.

Отже, на посмертний збірник, хоч як крути, матеріалу не набиралося. Слава богу, на кафедрі мене не підганяли. Крарцову було не до мене з моєю комісією: він уже тріщав крилами, підшукуючи собі іншу роботу. А я довгими годинами сиділа й сиділа над паперами професора Завалішина...

Річ у тому, що в цих паперах поруч з науковими замітками я знайшла записи зовсім іншого плану. Розрізнені, не датовані, невизначені за жанром — щось середнє між щоденником і мемуарами,— вони привернули мою увагу гостро і якось хворобливо. У цих записах Емем бесідував сам з собою, роздумував, дивувався, звертався до минулого — особливо настійливо до дитинства. Записи були різні за обсягом, тематикою, інтонацією. Траплялися більш чи менш цільні, на кілька сторінок; були й зовсім невеличкі уривки, два-три рядки, що тонули в ножах; їх важко було датувати навіть приблизно. Була серія записів на

теми педагогіки вищої школи, освіти й виховання. Можливо, дещо з цієї серії можна буде включити в збірник?

Читати чужі інтимні записи (особливо близької людини, а Емем був мені все-таки близький!) цікаво, але й соромно, ніби підглядаєш у замкову щілину. Весь час, поки я розбирала записи (інколи з лупою — так невиразно це було написано!), мене мучило почуття незручності й вини.

Хоча за своїм становищем я не тільки мала право, але й зобов'язана читати все. Паша Рубакін неодноразово пропонував мені свою допомогу, та я з самого початку відмовилася від неї, і добре зробила.

З ОСОБИСТИХ ЗАПИСІВ М. М. ЗАВАЛІШИНА

Буває, людині здається, що її душа зароговіла, а насправді виявляється — ні.

Знову приходила Майя. Співала під гітару "Ні, не любив він..." Я був розчулений, мало не розплакався.

— Що з вами, дядю-тату?

Обіймає, поруч щока, сама плаче.

Чи маю я право засуджувати її?

Сказано: "Не судіть, то й судимі не будете". Неправильно. Всі ми судимо, і всі судимі.

Добре, що наші думки і стіни будинків непрозорі і люди не знають, що про них думають і говорять позаочі.

Старечі мрії: як би хотілося покласти комусь голову на коліна і щоб мені її гладили. Проте згадую, що лисий, і з жахом цю думку відкидаю.

Хтось сказав: трагедія старості не в тому, що старієш, а в тому, що лишаєшся молодим.

Інститут. Іду вниз по сходах, сходинки слизькі, кудись пливуть. Повз біжать-миготять молоді, їх багата. Відступають, пропускають мене вперед або ввічливо переганяють. Сам.

Стіна ввічливості навколо людини посилює її самотність. Якби мене штовхнули чи облаяли, мені було б легше.

Вся моя біда — немає співлюдини (Mitmensch німецькою "близький", буквально "співлюдина"). Адже ж були в мене співлюди. Як і коли я їх розгубив?

Де б я не був, моє становище почесне, але одиничне. Я не буваю рядовим членом жодного колективу. На кафедрі мене поважають, навіть, мабуть, люблять (по-своєму, буркотливо, насмішкувато). Та я сам, існую в єдиному екземплярі.

Колеги-професори? Всі вони з дружинами, із сім'ями, впорядкованими квартирами. Майже у всіх машини, багато хто з них мріє про гаражі. І серед них я один, відокремлений .

Якось їхав в автобусі. Передмістя, невисокі будинки з телевізійними хрестами. Всі хрести стоять паралельно один до одного, і лише один, мов п'яний, стирчить навмання, під кутом до решти. Я — такий хрест.

Ніколи я не беру участі в кафедральних або інститутських збіговиськах. Один-єдиний раз як виняток поїхав на екскурсію теплоходом. Сидів сам у кріслі. Злиття з іншими не вийшло, але був

радий, що поїхав. Незабутнє відчуття душевної відради. Щось мене відпустило.

На кормі танці. Танцюють самі жінки, серед них Лідія Михайлівна. Як вона хвацько танцювала, з яким вогнем!

Я з дитинства дикунською любов'ю любив вогонь — багаття. Збереш палички, бадилля, суху траву, підпалиш газету. Полум'я на сонці спочатку невидиме, блідо-синюватe, з димком, лише газета скручується, чорніє по краях. Якщо кинути у вогнище гілочку хвої, вона задимиться, затліє, потім починає тріскотіти, сипати іскрами.

Як я жадав зберегти вогонь, не дати йому погас нути! Як я дмухав у вогнище всіма силами своїх маленьких легенів! Як, врешті, воно спалахувало переможно і яскраво!

Тіро це палахкотіння роздмуханого вогнища я згадував, дивлячись на Лідію Михайлівну, яка танцювала. Я милувався нею, поки вона до мене не підійшла.

Жахливо, що моя самотність супроводжується відштовхуванням від людей. Реакція відторгнення (з Майєю було не так).

Знову про теплохід. Я, що ніколи нікуди не виїжджав, набрався вражень у цій поїздці, як дитина, яку повели до театру. Береги були чудові. Якесь особливо прозоре повітря струмувало над ними. Увечері не без задоволення слухав танцювальну музику. Бувають якісь дні, коли ти відкритий для вражень і дивуєшся, як це ти раніше жив без них.

Вальс линув з радіорупорів — сріблястих, кожен ніби з великим яблуком усередині. Срібні яблука.

Часто кажуть про золоті яблука. Такі, мабуть, росли в раю — розкішному, ошатному, нахабному раю.

Я бачу скромну країну, де на тонких чорних деревах ростуть срібні яблука. Не дуже важкі, вони висять, не обтяжуючи, майже не згинаючи гілок. Увесь пейзаж тонкий, строгий і графічний. Якісь чорні конвалії ростуть під деревами. Я все це бачу, і я щасливий.

Я не люблю кольорового кіно. Не терплю кричущої яскравості так званих художніх листівок. Скупа чорно-біла гамма значно більше мені до душі. Поезія бідності.

Колись ми вміли бути бідними і не соромилися бідності. У нашій юності вона була нормою існування. Коли ми з Ніною одружилися, у неї була лише одна сукня. Я мріяв би зараз зустріти жінку, в якої була б лише одна сукня і яка б цього не соромилася. Та єдина сукня була сіро-зелена, у вузеньку смужечку. Потім вона витерлася, і ми пошили іншу — чорну.

Кажуть, блондинкам личить чорне. Заплющую очі і намагаюсь уявити собі Ніну в чорному. Нічого не виходить, образ розсипається на скалки. Напружую пам'ять, і на хвилину мені вдається побачити Ніну зі спини. Вузька струнка спина, що ховається в чомусь широкому, траурному. Вузенька щиколотка над мотузяною туфлею (тоді такі носили, самі робили) — от і вся Ніна перших років нашого спільного життя. Я силкуюся повернути до себе обличчям тонку фігуру в чорному — не вдається. "Ніно, огляньсь, подивись на мене!" Не обертається, зникає.

Ще напружую пам'ять, і виникають її очі після смерті Колі. Очі не голубі, а чорні, поспіль залиті самими розширеними зіницями. їх я не можу знести, їх я гашу.

Ще бачу Ніну якихось середніх, не найпізніших літ, чомусь завжди нахилену, з совком і віником у руках, підбирає з підлоги сміття. Але й цю Ніну я не можу розігнути, випростати, зазирнути їй в обличчя.

Фотографії нічого не дають, уява відмовляє.

Чоловік, котрий забув, яка його дружина, що з нею прожив майже сорок років! Ні, час мені вже помирати.

Сьогодні розмова з Павлом Васильовичем Ру-бакіним (язик не повертається назвати його Пашею, як у нас заведено).

На кафедрі з нього підсміюються. Його дивакувата зовнішність, його складносурядна, плутана мова, його манера з будь-якого приводу вдаватися до філософії примушує людей звичайних, нормальних цуратися його. За всіма ознаками я від-, чуваю себе його братом. Він також самотній, як і я. У ньому також нуртує вимоглива, але безсила думка. І, однак, він не співлюдина; наше спілкування не скасовує самотності: він сам, і я сам.

Думки його збагнути важко; навряд чи вони особливо змістовні. Мова в нього загалом правильна, та мене чомусь тішить, коли ця правильність порушується. Сьогодні він сказав: "Яз дитинства боготворю перед Енштейном",— і я був зворушений.

Розмірковую про вищу освіту, про її долі і перспективи. Власне, про вищу технічну освіту (лише в ній я відносно компетентний).

Мені здається, що, ганяючись за масовістю, ми щось тут втратили. Намітилася інфляція вищої освіти. Щось на зразок грошової реформи тут необхідне.

Мені важко про це судити, не маючи фактів, але, по-моєму, такої кількості спеціалістів, яку щорічно випускають втузи по всій країні, народному господарству не потрібно. Диплом інженера у нас знецінений. Кваліфікований робітник одержує більше, ніж інженер, це тривожна ознака.

Той набір знань, який ми даємо студенту, для більшості наших учнів надмірний, для меншості, навпаки, малий. Інженер на виробництві, як правило, обходиться без високої науки. Йому потрібні зовсім інші знання й навички (організатора, постачальника). З наших поганих студентів нерідко виходять ділові інженери.

Меншість наших випускників потрапляють на наукову роботу, і для них обсяг наукових знань, одержаний в інституті, вкрай недостатній.

Тих і інших ми стрижемо під один гребінець, готуємо за одною програмою однакову кількість років. Ні тих, ні інших ми не вчимо самостійно набувати знань із книжок, а це найважливіше в наш час, коли будь-який запас готових знань через п'ять-десять років стає застарілим.

Усе це наводить на думку (десь вона вже висловлювалася), що вищу освіту треба було робити дво-ступінчатою. Підвищену наукову підготовку давати лише тим, хто має (і ділом зумів довести) здібності, покликання і старанність до наукової роботи. Таких фахівців треба готувати не валовим, а штучним методом. Для цього потрібно різко зменшити число студентів у групі і навантаження викладача. Там, де йдеться про твори мистецтва, масова штамповка безглузда. Фахівець високої кваліфікації — такий самий твір мистецтва.

Спілкування викладача зі студентом повинне бути індивідуальним, а не знеособленим. Ніщо так не формує особу учня, як щедрі, не обмежені часом бесіди з наставником. Для цього той і другий повинні мати час.

Процес навчання треба зробити привільним і радісним. Як цього досягти? Не зовсім ясно. Риси цього привілля інколи помічаються. Хороша лекція — завжди свято. Число лекцій слід обмежити, давати студентам можливість самостійно вивчати предмет за книжками.

Наша сучасна система контролю (екзамени) з жорстокими вимогами до пам'яті студентів найбільше страшна тим, що вона придушує природну допитливість юної особи. Згадаймо павлов-ський рефлекс "що таке?". Собака, особливо молода, зустрічаючись з незнайомим предметом, намагається його обнюхати, обстежити. У більшості наших студентів цей рефлекс знищено. Вони не тільки не допитливі — вони люто відштовхують від себе будь-яку інформацію. Викладач, який подає їм додаткові відомості, стає їхнім особистим ворогом. Ще б пак — він збільшує обсяг того, що треба завчити і відтарабанити на екзамені. Зовсім неправильним я вважаю звичай (заведений майже скрізь) вимагати від студента, аби він відповідав на екзамені увесь матеріал напам'ять, без довідників, конспектів. Такий екзамен перетворюється в безглузду процедуру, принизливу для обох сторін.

Особливо ненависна мені манера деяких викладачів читати лекції, не відриваючись од конспекту, а на екзамені вимагати від студента все напам'ять. Слава богу, у нас на кафедрі такої огидної практики немає. Наші лектори (вид франтуватості!) виходять до дошки, не маючи в руках не лише конспекту, а й узагалі нічого ("Кругом живіт та ноги",— каже Маркін словами Зощенка).

Що стосується екзамену, то мою вільну позицію поділяють не всі.

На мою думку, ідеально було б, якби студент на екзамені, користуючись будь-якими посібниками, продемонстрував своє вміння прикласти дану науку до вирішення реального завдання. Адже саме цього вимагатиме в нього життя!

Мені заперечують: на такий екзамен піде занадто багато часу. Мабуть, у цьому вони мають рацію. Але що значить "занадто багато часу"? Чи можна сказати, що письменник витратив на свій роман занадто багато часу? Або художник на картину?

Мені самому, коли я від вільних мрій переходжу до реальної дійсності, незрозуміло тут багато питань.

Можливо, не можна поєднати масовість навчання з його індивідуальністю? Але ж усе наше життя — ланцюг спроб поєднати те, що не поєднується. Цілком нам це не вдається, проте частково — так. Дивовижно, що навіть за вкрай недосконалої системи навчання ми все ж вирощуємо якусь кількість повноцінних фахівців. Очевидно, це саме ті, яких би ми відібрали у групи підвищеної підготовки, якби такі групи існували. Але тоді ми змогли б приділити кожному з них більше уваги.

Кілька слів про процедуру прийому до вузу: у своєму теперішньому вигляді вона негодяща і своєї функції відбору найдостойніших не виконує. Перевіряється не розвиток, не здібності, а (в кращому випадку) ступінь нахапаності. В результаті — фіктивний відбір, випадковий прийом. Потрапити до вузу досить важко, але це останнє зусилля. Будучи прийнятим, студент незалежно від своїх якостей (обдарованості, сумлінності, покликання), як правило, вуз закінчує. Звідси квіти блату. Батьки із шкури вилізуть, аби лиш їхнє чадо було прийняте.

У нашому інституті, як і в переважній більшості інших, немає ні хабарів, ні прямого підкупу, зате досить часто "підкуп знайомства". Потрапляють не найдостойніші (їх однаково відібрати неможливо), а ті, в кого вдалі зв'язки.

Знову напрошується неоригінальна думка про "прийом з запасом", коли прийняті вважаються лише кандидатами в студенти і повинні на ділі довести своє право навчатися у вузі. Доцільність такого заходу очевидна, але заперечення традиційне: дорого! Та чи не дорожче коштує випуск неповноцінних спеціалістів, які п'ять років училися з примусу і мали глибоку відразу до будь-яких знань, будь-якої праці?

А втім, цілком імовірно, що у всіх цих міркуваннях я й не маю рації. Завжди легше критикувати, ніж робити.

Одне незаперечне: треба шукати нові форми вищої освіти, експериментувати, пробувати. Та все це вже без мене. Я старий.

Говорив з Ніною по телефону. Далекий дорогий голос із легким надломом на голосних, з чіткими закінченнями слів. Був тимчасово щасливий. Добре, що по телефону не видно облич. Моє було б найвищою мірою не надихаючим.

Читаю Коран. Яка це приголомщуюча, жорстока й чудова книга! Магомет (правильніше Мухам-мад), виявляється, не писав її, а диктував. Одержимий якимись припадками (мабуть, епілепсії), він впадав у священний транс і вигукував слова, які йшли ніби від самого Аллаха. Слова записувалися і згодом склали Коран.

Кожна сура (уривок, вірш) починається словами "в ім'я Аллаха милостивого, милосердного". Проте яка в них різноманітність! Чого варті самі лише назви сур: "Той, що загорнувся", "Насупився", "Той, що обважує", "Хіба ми не розкрили..." Одна сура яскравіша за іншу, шаленіша, виразніша.

Це насамперед чудова поезія. Випишу, наприклад, повністю мою улюблену дев'яносто сьому суру "Могутність":

В ім'я Аллаха милостивого, милосердного! Воістину Ми дарували його в ніч могутності!

А що дасть тобі знати, що таке ніч могутності? Ніч могутності краща від тисячі місяців. Зіходять ангели і дух у неї з дозволу Господа їх

для різних повелінь.

Вона — світ до сходу зорі!

Читаю — і підкорений шаленством натхненного повчання. Яка величність у цьому риторичному питанні: "А що дасть тобі знати?.." До речі, таке питання раз у раз зустрічається на сторінках Корану.

(Висновок для себе: урок, щоб справити враження, повинен бути насамперед натхненним. Емоційність тут важливіша за ясність. Не біда, коли щось залишиться ніби в тумані: це створює відчуття неосяжності всього, що не сказане).

А ось початок сотої сури, "Ті, що мчать":

Клянусь тими, що мчать, задихаючись,

І викрешують іскри,

І нападають на світанні...

Здавалося б, "ті, що мчать" повинні бути вершниками на конях — наша європейська свідомість одразу підказує нам цей образ. А ось деякі дослідники схиляються до думки, що "ті, що мчать" — не що інше, як верблюжий загін Мухаммада! Які повинні бути ці верблюди і як вони повинні мчати, щоб викрешувати іскри? І чи потрібен тут реалізм?

П'ятдесят четверта сура ("Місяць") починається нищівним своєю силою рядком:

Настала година, і розколовся місяць...

Читав це вчора увечері. З острахом подивився у вікно. Місяць був на місці, й це мене трохи втішило.

Цікаво, що сказало б моє начальство, якби знало, що я захопився Кораном? Боюся, що воно прислало б до мене психіатра...

Я взагалі часто собі уявляю, хто і що про мене говорить позаочі. Інколи виголошую за них цілі монологи. Очевидно, таки я помиляюся. Балакають про мене і гірше і краще, ніж я собі це уявив.

Бувають слова містичні, не слова, а зв'язки асоціацій. Наприклад, "кібернетика".

Я сам, завідуючий кафедрою кібернетики, не знаю, що це слово означає.

Свого часу — більш як двадцять років тому — слово "кібернетика" було лайливим. "Наскрізь хибна, буржуазна лженаука". Пам'ятаю, як мене в свій час ганили за одну з моїх статей, де я спробував описати за допомогою диференційних рівнянь спільну роботу людини й машини. Головний доказ проти мене був: "Це якась кібернетика!" Я був упевнений у своїй правоті, але цей доказ якось на мене подіяв, примусив виправдуватися. В тому, що кібернетика погана, я не сумнівався, думав лише, що моя робота до неї не має відношення...

Відтоді багато чого змінилося, і слово "кібернетика" змінило свій колір на діаметрально протилежний. Кібернетикою клянуться й божаться, відмінюють її за всіма відмінками (між іншим, найохочіше саме ті, які її свого часу викорінювали), і вже нав'язло це слово в зубах, і соромно його вимовляти. На моїй кафедрі займаються пристосуванням математики до різних завдань управління, проте саме слово "кібернетика" вживати уникають. Мені навіть здається, що твердо знають, що таке кібернетика, лише профани і журналісти, які захлинаються од захоплення від одного звуку цього слова.

Однак існування нашої кафедри осмислене. Під модним прапором тріскучого слова виявилося можливим створити хороший колектив, переконати начальство, що студентам потрібна висока математична культура, ввести в навчальний план низку нових дисциплін, тримаючи

рівень викладання врівні з переднім краєм науки. Для тих студентів, які здібні й хочуть вчитися, це корисно, для інших байдуже.

Кафедра клекоче. Тісне, хоча й високе приміщення, поламані меблі, скупченість. На великій перерві ґвалт, як на пташиному базарі. Ведуться розмови на методичні теми: лектори дають вказівки асистентам. Тут-таки штовхаються дипломники з паперовими стрічками — результатами машинних розрахунків, цими стрічками вони обмотані з ніг до голови. Тут-таки двієчники — перездають свої хвости. Тут-таки: "Що дають? Де купили?" В буфеті вобла — ажіотаж, біжать туди, вже закінчилася...

Після години, проведеної в цьому бедламі, голова болить, як від чаду. До речі, сучасні люди не знають, що таке чад. Багато з них ніколи не бачили гасової лампи. Діти на вулиці збігаються дивитися на коня, як ми колись збігалися дивитись на перші автомобілі...

Уривки розмов:

— Геть вимотаєшся на цих заняттях. Шкідливе виробництво. Уявіть собі актора, якому треба грати по шість вистав на день. Та він не витримає, збожеволіє.

— А ми хронічно божеволіємо, але ніяк остаточно не збожеволіємо. Скоро нас усіх оптом відправлять у божевільню. Палата кібернетики.

— І якого біса ми тут стирчимо? У будь-якому НДІ в сто разів легше. Тиша, бібліотечні дні...

— Зате там стояча вода, а в нас проточна. Студенти — наш порятунок.

— Думаю, наша любов до студентів аж ніяк не взаємна.

— Вічна історія. Батьки і діти.

Подумати лише: ця молодь — батьки! Мені вже треба вважати себе не інакше як прадідом.

Сьогодні закінчилися лекції.

Ніна в хмарі квітів. Щасливе піднесене обличчя.

І знову, вже вкотре, розпушуються тополі. Тополиний пух завжди порівнюють зі снігом. Сьогодні я вперше помітив, що це "зворотний сніг". Більшість пушинок летять не вниз, а вгору; решта майорить у повітрі. Як же вони, врешті-решт, приземляються?

Уві сні я бачив Ніну. Здійснивши свою мрію, поклав їй голову на коліна. Ніна гладила мене по голові. Я відчував ці сухі, тонкі, улюблені руки на своїй голові і був безмежно щасливий. Вві сні я не був лисий: ці руки не ковзали, а, ледь затинаючись, рухались по моєму волоссі, нібито їм щось заважало, можливо, кучері? Так, уві сні я був навіть кучерявий, чого ніколи не було в житті...

Згадав епізод: зустріч у поліклініці з професором К., старим, колишнім генералом, нині глибоким відставником. Він ніс своє тіло на огляд до терапевта, скуто пересуваючись, ніби стриножений. На прийом, його записувала сестра, маленька й ладненька, як райське яблучко, в коробчастій шапочці на стоячих кучерях. Записуючись, К. не зміг згадати свого прізвища. Вона дивилася на нього ввічливо, але насмішкувато великими вологими сірими очима. Я, стоячи позаду в черзі, підказав йому його прізвище. Він подякував мені. Те, що він сказав услід за тим, мене вразило. Він сказав: "За життя я був іще нічого..."

І як тут не згадаєш Гоголя:

"Грізна, страшна грядуща попереду старість, і нічого не віддає назад, і навпаки! Могила милосердніша від неї, на могилі напишеться:

"Тут похована людина",— але нічого не прочитаєш у холодних, нечутливих рисах нелюдської старості".

Боже! Чи варто мені продовжувати моє життя, що так затяглося?

Поки що іще читаю лекції. Поки що радію цвіриньканню горобців. Поки що іще пам'ятаю своє прізвище. Поки що люблю Ніну — хочу жити. Коли всього цього не буде — жити не хочу.

Але як знайти межу, за якою життя вже безглузде? Як через неї не перемахнути?

Тягар прожитих років висить на мені не лише фізично, а й морально.

Відходять реалії минулого. Відходять люди, які ці реалії знали.

Читаєш книжку — в ній текст пісеньки, популярної в роки моєї юності. Для мене вона співає, для інших мовчить, читається лише очима.

Моє минуле співає для мене одного. Немає нікого в живих, хто знав мене хлопчиком.

Час не йде — слово "йде" натякає на якийсь горизонтальний рух. Час падає, провалюється, безперервно пришвидшуючи своє падіння. Від цього пришвидшення в мене голова йде обертом.

Куди я падаю? Мабуть, у смерть.

Смерть ми самі собі уявляємо як щось урочисте, якусь межу, рубіж. Можливо, це не так. Можливо, смерть — це стан, який продовжується, щось перманентне.

Раніше не було людини, яка б пережила свою смерть (привиди не беруться до уваги). Тепер реаніматори просто й буденно виводять людей із стану клінічної смерті. І сама смерть втратила урочистість, побуденнішала.

Мені, як кажуть газетярі, довелося побесідувати зі старим, який уже один раз помер. Тобто був у стані клінічної смерті і був виведений з неї бригадою реаніматорів. Старий, наш інститутський столяр, п'яниця й халтурник, після клінічної смерті був таким самим, як і до неї. Його давно збиралися звільнити за пияцтво, але тепер якось соромилися: все-таки померла людина. Після смерті він став практично невразливим і працювати перестав остаточно. Днями він прийшов до нас у лабораторію і почав вимагати, щоб йому дали "фільтор".

— Навіщо вам фільтр, Іване Трохимовичу? — поцікавився я.

— Проганяти політуру. Я її, вважай, за все життя три цистерни випив, а тепер, після клінічної, побоююсь.

— А як ви після того почуваєтесь? — запитав я з природною цікавістю.

— Добре почуваюся,— сказав він упевнено.— Якщо помирав, та не помер, вік житиму. Так я невістці й заявив. Не звільниться вам після мене кімната, я вічний житель.

— І як воно вмирати? Не страшно? — запитав я.

'— Ніскілечки не страшно. Бульк — і все. Як муху проковтнув.

Поки я розмірковував над почутим свідченням з того світу, він швидко зорієнтувався і попросив у мене на пляшку. Я, певна річ, дав. Про фільтр він одразу забув. Через півгодини чи через годину я його зустрів у коридорі вже п'яного. Він ішов, урочисто похитуючись, і співав:

"Христосе воскресе із мйортвих..." Чомусь мене дратувало це "йо" в слові "мертвих". Стара людина, він повинен був би пам'ятати, як це слово вимовляється.

— Мертвих, а не мйортвих,— сказав я йому.

— Що? — не зрозумів він.

Дитинство моє. Заутреня.

Одною з головних радощів мого дитинства були свята з їхніми традиціями: різдво з ялинкою, зелені свята з берізками і найбільше, найперше з усіх — Великдень. Нас, дітей, будили серед ночі, ошатно вдягали і вели в гімназичну домову церкву. У мене ошатними були косоворотки, шовкові, блискучі, червона, синя, голуба, і оксамитові шаровари, заправлені в сап'янові чобітки. До косоворотки був шовковий кручений пасок з китицями, з якого суворо заборонялося висотувати нитки (я все-таки їх висотував). Сест'ри-близ-нюки Надя і Люба в білих серпанкових платтячках з кольоровими атласними бантами, в білих тупоносих черевичках, у білих панчішках. Волосся розпущене, збоку бант. Нинішні дівчатка носять бант ззаду чи вгорі, збоку ніколи.

Сестри були старші від мене на два роки. Вони називали мене Кока, а коли сердилися — Кокса. Писали на стіні: "Кокса дурень".

Старшою за них була ще одна сестра, Віра. Тієї я не пам'ятаю, вона ще маленькою померла від дифтериту.

Страшна тоді була ця хвороба — дифтерит. Саме слово звучало смертю. Розповідали, що коли знаменитого лікаря Раухфуса запитували: "Чим ви лікуєте дифтерит?"— він відповідав: "Домовинами"...

Тепер дифтериту немає, а дифтерія — рідкісна хвороба, майже виключена завдяки щепленням, і вона виліковна. Коли я роздумую про

марність науки (а таке буває, і нерідко), я згадую про "домовини" лікаря Раухфуса і змушений стати на коліна перед цією самою наукою.

Як трансформувалися за мій довгий вік реалії побуту, зникли одні, з'явилися інші. Теперішні діти не цілком розуміють, скажімо, "Мийдодіра" Чуковського: "Я за свічку — свічка в пічку!", "Хочу я напитись чаю, але що це? Сам не знаю! Самовар мій, повний вщерть, утікає шкереберть!", "Враз із маминої спальні, кривоногий і кульгавий, вибігає умивальник..." Відійшли в небуття не лише самовар і умивальник, але й спальня (та ще й мамина). Невже через півстоліття діти так само не розумітимуть, що таке телевізор?

Пам'ятаю, як хлопчиком, років десяти-дванад-цяти, я вперше побачив автомобіль (тоді казали "мотор"). Хлопчики вибігали з підворіть, кричали: "Мотор іде!" Я також біг, кричав і вдихав п'янкий запах бензину (тепер сказали б "вихлопних газів"). Але той запах зовсім не був схожий на нинішній. Можливо, тоді, в перших двигунах внутрішнього згорання, застосовувався не сьогоднішній погано очищений бензин, а інший, близький за формулою до нашого авіаційного. Одного разу на аеродромі я потрапив у струмінь цього запаху і просто очманів: з такою п'янкою силою накинулося на мене дитинство!

Відомо, що саме запахи найсильніше пробуджують пам'ять. Поки я не прочитав про це в книжках, я думав, що сам відкрив цей психологічний закон. Запахи зворушують мене, приголомшують, збивають з ніг.

У ранній юності я був закоханий в одну дівчину, Зіну, яка потім покінчила життя самогубством. Я не був винен у її смерті. Я її любив, а вона любила іншого. Високий, дужий, як кажуть, сажневі плечі. Звали його, як і мене, Миколою (Коля-ве-ликий і Коля-маленький). Щось між ними сталося трагічне. Потім казали, нібито Зіна розповіла Колі-великому щось таке про своїх друзів, чого не треба було розповідати, і друзі постраждали, а вона отруїлася. Записку вона лишила одну: "Сам

знаєш". На похороні всі трималися осторонь Колі-великого, і він стояв окремо, величезний, з похиленою головою, як заїжджений кінь.

Зінина мати, на диво спокійна, підтягнута, стояла біля домовини і весь час витирала мертвій дочці щоки і лоб якимсь особливим, пахучим одеколоном. Цей запах — благородний, глибокий, трагічний — запам'ятався мені на все життя. Тоді я зрозумів, що запах може бути трагічним...

А в свята великодня, був цілий букет чудових веселих запахів. Запах пасок і мазурків. Запах гіацинтів — ніжних і тугих, ніби виліплених з воску,— ними завжди прибирали великодній стіл. Запах крашанок, які ми, граючись, качали в лакованих червоних лоточках; перемогти означало розбити своїм яйцем чуже. Розбите яйце з'їдалося: переможець і переможений по черзі від нього відкушували. Яйце було дуже круте, посинілий жовток просвічував крізь білок небесною синявою. З'їдалося воно без солі, і його запах, ледь сірководневий, солодко змішувався із запахом яєчної фарби, лакованого лоточка, паркетної мастики, яка лишала жовтуваті сліди на наших білих панчохах.

Білі панчохи означали свято. Звичайно ми ходили в чорних або коричневих, заштопаних на колінах (тоді панчохи штопали). Мої сестри На-дя і Люба також повинні були штопати панчохи, це вміння входило до програми виховання дівчаток..У них були спеціальні грибочки — червоний у Наді, синій у Люби. Я, як хлопчик, до штопки панчіх не залучався. Я б охоче штопав, але, боячись принизити свою чоловічу гідність, спостерігав за їхньою роботою збоку. Спочатку нитки натягалися тісними паралельними рядами в одному напрямку, потім треба було, перебираючи голкою, сплести ряди поперечною ниткою. Виходила справжня, тільки ручної роботи, тканина. Тепер цього звичаю немає: чи то люди стали багатші, , чи то панчохи міцніші. Коли я на лекції мимохідь порівнюю процес числового вирішення диферен-ційного рівняння зі штопанням панчіх, студенти мене не розуміють.

Тоді, в дитинстві, я лише заздрив Наді й Любі; тепер, на старості, я інколи, потай, щтопаю собі шкарпетки, для чого купив сувенірний гриб з порожньою ніжкою, яскраво і строкато розмальований. Одарка Степанівна, коли помічає в пранні заштопані шкарпетки, сердиться, докоряє мені скупістю: "Шпана не люди, робочий як-не-як, а ви професор, тищі одержуєте". Щоб не гнівити даремно Одарку Степанівну, я інколи заштопані шкарпетки з душевним болем викидаю в сміттє-збірник.

Як приємно когось боятися — ніби поринаєш у дитинство. Смішний дитячий страх, який я відчуваю перед Одаркою Степанівнохо, дивним чином прикрашає мені життя, так само як і її дивовижна мова, що складається з суцільних ребусів, головоломок. Наприклад, сьогодні, стоячи біля вікна і дивлячись у двір, вона авторитетно каже: "Нуль-три приїхала, кого повезуть,, сестра із вени". Спочатку я спантеличений. Потім догадуюсь. Смисл висловлювання такий: приїхала за кимсь, невідомо за ким, машина "швидкої допомоги", з неї вийшли люди з ношами, з ними медична сестра, та, що в поліклініці бере на аналіз кров з вени. Я радію із своєї догадливості, я пишаюся.

Сьогодні знову розмовляв з Ніною. Завжди мене зворушувало, розривало душу це довге "і" в слові "Ніна".

Я знаю, я смішний. Коли дивлюся в дзеркало, бачу якусь подобу бога Саваофа з альбому Ж. Еф-феля "Створення світу". Біла бахрома навколо лисини успішно заміняє сяєво. Так і бачиш поруч з собою грубуватого, невинно-голого Адама і потішних ангелів-асистентів.

Я старий, мені вже за сімдесят. Але в старому живе юнак, який усе ще чогось чекає від життя. Йому, цьому юнакові, треба любити, і він любить, сидячи всередині старого.

Сьогодні на кафедрі розмова про навчальні плани. Завзято, з серйозними обличчями сперечаються через якісь години. Особливо лютує Співак.

Мене дивує, як ці люди можуть таку увагу приділяти розподілу годин між дисциплінами. За довгі роки викладання я дійшов до дивного переконання: більш чи менш однаково, чого вчити.

Важливо, я к учити і х т о вчить. Захопленість, любов викладача до свого предмета виховують більше, ніж будь-яка повідомлена ним інформація. Слухаючи ентузіаста, учні набувають більше, ніж із спілкування з будь-яким ерудитом: високий приклад безкорисливої любові.

Користолюбство несумісне з особою справжнього педагога. Педагог повинен бути щедрим, повністю витрачати себе, час, душу. Цей труд — завжди подвижництво.

Процес навчання сам по собі з усіма своїми недоліками високоморальний. "Сіяти розумне, добре, вічне" можна, викладаючи будь-який предмет: автоматику, хімію, теорію механізмів.

Свого часу, ще до мого народження, було поламано багато списів з питання про так звану класичну освіту. її противники твердили, що давнім мовам у гімназіях приділяється занадто багато часу; його, мовляв, можна було б використати, щоб набути інших, реальніших знань. Можливо, це й так.

Я сам навчався в класичній гімназії (щоправда, в одній з кращих), зубрив латину і грецьку. Чи дало це мені щось реальне? Безумовно. Насамперед звичку до праці, хай і не зовсім правильно організованої. Крім того, знання латини полегшило мені потім опанування інших мов.

А найголовніше: мені пощастило вчитися в чудового латиніста. Звали його смішно: Іван Іванович Тріпак (можливо, за співзвуччям мені таке приємне прізвище Співак?). Тріпак був кришталевим ентузіастом, представником цього племені в хімічно чистому вигляді. Латинські вірші, які Тріпак скандував гучним, високим голосом, досі звучать у моїй пам'яті і викликають блаженні мурахи по шкірі:

Exegi monument'

Так само, очевидно, Співак запалює студентів словами: "Яким би не було довільно мале позитивне число епсілон, завжди знайдеться таке позитивне число дельта, що..." Важливо бути впевненим у красі й величі того, що викладаєш. У його незаперечній важливості.

Моя невизначена позиція, що вічно вагається, моє самокатування, пошуки справедливості педагогу протипоказані. Така людина, як я, не може нікого нікуди за собою повести.

Якби я був порядною людиною й не був боягузом, я давно пішов би на пенсію. Але я цього боюся. З багатьох причин.

По-перше, я боюся розстатися із своєю роботою — єдиним для мене зв'язком з рухомим життям. Боюся не бачити більше цих молодих, життєрадісних, жвавих, що поспішають і переганяють, не чути більше на перервах особливого студентського галасу — суміші сміху, спеціальних термінів і погано вимовлених англійських слів. Студенти обтікають мене. Бачу себе їхніми очима: невелике чудовисько. Однаково щасливий, що вони мене обтікають. *

По-друге, що я робитиму вдома, коли вийду на пенсію? Дивитимуся телевізор? Е, ні. Гомонітиму з Одаркою Степанівною? Вона хороша як приправа — сіль або перець. Не можна харчуватися лише сіллю й перцем.

Нещодавно зустрів у дворі свого колишнього колегу, також професора, який нещодавно вийшов на пенсію. Його шановне товстогубе обличчя було сповнене власної гідності. "Раджу вам наслідувати-мій приклад. Тепер я одержав простір для наукової роботи. В інституті мене заїдала текучка". Я слухав його і думав досить нелюб'язно: "Чорта з два одержав ти простір. У тебе розвиток кролика". Під час нашої розмови була присутня десь коло наших колін його онука, маленька дівчинка років трьох у червоних черевичках і синьому береті, вона тягла його за палець і примовляла: "Діду, ходімо". З усіх нас трьох вона єдина не кривила душею.

Наукова робота... Після того як я зрозумів, що для цього вже непридатний, і припинив усі спроби, мені стало значно легше. Так, мабуть, стає легше потопаючому, коли він перестає борсатися і йде на дно.

І остання, найдрібніша причина, через яку я боюсь іти на пенсію: я не хочу, щоб моє місце зайняв Кравцов. Це катастрофа у формі огірка.

Видовища із знаменитої формули "хліба й видовищ". Обличчя людей, що юрмляться навколо вуличної катастрофи. Жадібне лице якоїсь старої, що питає: "А жертви є?" Я не відповідаю, проходжу мимо, роблю вигляд, що мене це не цікавить. Але я обманюю. Пристрасна зацікавленість нещастям живе і в мені.

У нещасті є дивна притягальна сила. Я не раз про неї думав. Як люди поспішають повідомити одне одному про чиюсь смерть, катастрофу, тяжку хворобу. Бояться, щоб хтось не випередив, не розповів раніше за них.

Колись я думав, що корінь цього в егоїстичній радості: трапилось не зі мною, з іншим. Тепер я краще думаю про людей. У цій рисі, як не дивно, є щось дитяче.

Уявляю собі, як після моєї смерті люди повідомлятимуть одне одному: "А ви знаєте, Микола Миколайович помер",— і будуть розчаровані, почувши у відповідь: "Так, я вже знаю".

Я органічно непослідовний. Я не можу навіть тимчасово розглядати річ з однієї і тієї ж точки зору. Мій зір двоїться, предмети розшаровуються.

Інколи від цього я впадаю у відчай. Мені починає здаватися, що я втілена безпринципність.

Але приступи такої "шельмівської самокритики" (вислів Маркіна) не можуть продовжуватися дуже довго. їх змінюють оптимістичні періоди, коли я тішу себе ілюзіями.

Мені починає здаватися, що коли річ розглядати одразу з кількох точок зору, вона набуває об'ємності, яка недосяжна за одностороннього погляду (аналогія: кругла скульптура, котру можна обійти навколо і яка тому багатша від барельєфа).

Інколи я навіть заношусь настільки, що свої вагання ставлю собі в заслугу. Хаотичність бомбардування якоїсь проблеми невдалими спробами її вирішити здається мені тоді пліднішою, ніж чітка, послідовно розвинута теорія. Важливо у всьому цьому не втратити цілеспрямованості. Я часто її гублю і навряд чи можу для кого-небудь бути зразком.

Йдеться не про саму науку. Життя обступає нас безліччю завдань. У кожній ситуації треба сформувати рішення. Точок зору може бути багато, але рішення приймається одне.

Звичайно, добре, якщо майбутнє рішення попередньо обговорюється з самим собою не однобічно, а з урахуванням усіх можливих точок зору, навіть найсуперечливіших. Це повинно бути схоже на ідеальний судовий

процес, коли на рівних правах вислуховуються показання сторін. Але після закінчення розгляду неминуче повинно прозвучати "суд іде" і повинен бути оголошений один-єдиний вирок.

Моя біда в тому, що я безнадійно заплутуюся в показаннях свідків. Я поперемінно стаю на різні точки зору і від цього захворюю чимсь на зразок морської хвороби.

Я болісно шукаю справедливості. Де вона? І де межа, за якою, знайдена, здавалося б, вона обертається безпринципністю? І як цю межу не переступити?

Десь, не пам'ятаю де, я читав (а можливо, сам вигадав?) про камертон. Важливо, щоб ніколи, ні за яких обставин у душі не вмовкав камертон.

Настроювач, настроюючи фортепіано, час од часу виймає з кишені камертон, щоб звірити свої відносні відчуття за абсолютною шкалою. Ось такий самий камертон повинен бути у людини в душі, допомагаючи їй у пошуках справедливості. Ознака правильного рішення — повна згода з камертоном.

Нещодавно я після довгих вагань прийняв рішення. Гроші й речі — Майї. Телевізор і посуд — Одарці Степанівні. Книги — інститутові. Камертон погодився.

Як би мені хотілося лишити що-небудь Ніні. Та камертон сказав "ні".

Сьогодні вночі я не спав і слухав годинник. Його цокання було надзвичайно голосне. Він не йшов, а крокував, як сам Час — дерев'яний, невблаганний. Годинник мені подарували недавно на мій так званий ювілей — сімдесят п'ять.

Я ховався, я тікав від цього безглуздого ювілею. Я взагалі не люблю ювілеїв, урочистих дат. Чому збіг (чи кругле значення різниці) якихось чисел повинен взагалі привертати увагу розумної людини? Це щось на зразок магії, релікт первісної свідомості в наш нібито й не забобонний час.

Особливо жахає мене становище ювіляра, змушеного вислуховувати хвалебні промови. Воно гірше від становища мерця. Латинська приказка говорить: "De moritus aut bene, aut nihil" (про мертвих або добре, або нічого). З ювіляром іще гірше: тут уже й вибору nihil не лишається.

На цей раз я зробив усе, щоб уникнути вшановування. Зателефонував до ректорату, до парткому, просив відмінити ювілей, посилаючись на погане самопочуття. Мені пішли назустріч. Але співробітники кафедри — чорт забери! — застали мене зненацька. Прийшли додому, і подітися мені було нікуди. Кравцов виголошував промову, а Ніна тримала під рукою великий картонний футляр. Я ще не знав, що в тому футлярі годинник, що мені привели компаньйона і співрозмовника на багато ночей, на весь залишок життя...

Футляр весь час зсувався набік, і Ніна його поправляла. А Кравцов говорив, говорив... На диво автоматизована мова. Так, мабуть, будуть говорити машини, коли навчаться,— штампами, як на роликах: "Ви — великий учений, талановитий педагог, турботливий керівник, якому кожен з нас так багато зобов'язаний (і атата, і атата, і атата)..." Я слухав і почувався гірше за покійника.

Кравцов говорив, а футляр на боці в Ніни все вислизав, вона з досадою поправляла його, прикусивши нижню губу білою полоскою зубів, з яких один, що стирчав, був до того ж темніший за інші (ця нерівність зубів чомусь мене зворушує).

А Кравцов усе говорив... Раптом вона сказала: "Як хочете, я більше не можу його тримати. Закінчуйте урочисту частину, давайте ми його повісимо".

Всі засміялися, Кравцов забулькав, як раковина, з якої виходить вода. З футляра вийняли годинник і стали його вішати на стінку. Рубакін приніс табурет, став на нього і насамперед упустив годинник. Він упав зі смертельним стогоном, але, на диво, лишився цілий. У стіну забили костиль, закріпили на ньому годинник, перевірили хід, бій. Ніна сказала: "Слава богу, йде". Терновський пожартував: "Тепер ви не будете спізнюватися на лекції",— і викликав сміх (усі знають, що я ніколи не запізнююсь). Лідія Михайлівна, яка мало не знепритомніла, коли впав годинник, дивилася на мене гарними сумними очима ("Раб без права на амністію",— згадав я). Елла Денисова поцілувала мене "від комсомольської організації". І тут я, старий дурень, заплакав.

Пили вино, ними ж принесене. Стільців не вистачило — молодь розсілася на підлозі. Одарка Степанівна суворо стояла в дверях і всього, що відбувалося, не схвалювала: "Сказали б за два, прийдете люди як люди, я б пирогів, страм, а то як на паперті жебраки". Ніну вона взагалі не любить, називає її "ця ваша, з гончих". Засуджує: "Трьох народила, а пуза не нажила. Хоч маленьке, а треба".

"З гончих..." Досить влучно. Ніна й справді нагадує гончу — сухорлявістю, стрімкою поставою голови, гарячою збудженістю (вся на нервах).

Цього дня, незважаючи на мою нелюбов до ювілеїв, я вперше в житті був розчулений у зв'язку із збігом дат...

Вони пішли, а годинник лишився — цокає, клацає, відмірює мені час, якого лишилося небагато.

Вночі, коли починає боліти серце, це схоже на тяжкий політ у невідомість. Кожен удар серця — помах крил. Летить, припадаючи, підранок.

Я приймаю валідол, лягаю і слухаю годинник. Звук у такі ночі ніби посилюється, розбухає.

Ось і сьогодні вночі я слухав годинник (він особливо голосно, навіть агресивно клацав, у його клацанні був ритм, майже слова). Слухав-слухав і придумав вірш, який запишу тут не тому, що вважаю його хорошим (він старомодний навіть для мене, дуже старомодного), а просто так, щоб не забути.

Ритм, звичайно, навіяний годинником.

І як це я придумав таке? Не збагну. Віршів я ніколи після ранньої юності не писав. Тоді це було звичайне молоде бродіння духу: через вінця посудини. А тепер?

Не про вірші мені треба думати на порозі смерті. Про справедливість.

Чи був я справедливий? Чи навчився цього за довге життя? І як звести кінці з кінцями, шукаючи справедливості?

1 Переклав Юрій Каверін.

ГОДИННИК

Вічність тече, Хронос мовчить. Душу пече Дум ненасить. Пам'яті птах Висвище звук: Страх попервах, Юності гук. Диво із снів — Діви тюльпан, Всмучений стан, Матері спів... Благослови Нині і прісно

Легкі сакви, Ніжності пісню. Вивітривсь сон, Вічність тече, Тисне закон, Душу пече. Тягнуть на кон Часу голоблі, Строгий закон, Прискіпливий облік. Кров стугонить, Б'ють дзиґарі, Йдуть гробарі, Хронос мовчить 1.

РОЗМІРКОВУЮЧИ...

Особисті записи Миколи Миколайовича я читала не тільки уважно, але й із стиснутим серцем, і що далі, то більше. Одна дивна обставина сприяла цьому. В записах часто зустрічалося ім'я Ніна — природно: так було звати його покійну дружину, смерть якої жорстоко його змінила.

її я бачила всього разів зо два, зо три і не дуже їй, симпатизувала. Попелясто-сива блідоока жінка, з манерою тривожно ворушити пальцями. Дуже мовчазна, дуже вихована. Якось я занесла Емему кілька книжок. Його не було вдома. Ніна Пилипівна відчинила мені двері, взяла книжки, люб'язно подякувала, слабенько всміхнулася, і я пішла, відчуваючи себе безмежно непотрібною їй. Та непотрібна була і вона мені. Я взагалі, грішним ділом, не дуже-то люблю дружин своїх співробітників, особливо не працюючих,— щось класове.

Іншого разу ми (кафедра) допомагали Завалі-шиним у їхньому переїзді на дачу. Ніна Пилипівна була вже тяжкохвора. Вона спускалася сходами під руку з Одаркою Степанівною, обережно ставлячи одну ногу за другою. Підскочив Співак, підняв її, як пір'їнку, посадив у машину. Вона йому навіть не подякувала — витала десь поверх усього. Саме по цьому випаданню звичної, автоматичної ввічливості було видно, як вона безнадійно хвора. Вона сиділа попереду, поруч із шофером. Микола Миколайович сидів позаду. "Ну, їхати, чи що? — спитав шофер.— Бо змарнували цілісіньких дві години". Ніна Пилипівна якось затривожилась: "Ні, зачекайте ще одну хвилинку". Вона підкликала мене жестом руки. Я підійшла. "Ні, нижче нахиліться, нижче". Я нахилилася. "Не забувайте його,— сказала вона пошепки,— він дуже самотній". Я, не знаючи, що відповісти, кивнула. Більше я її живою не бачила — лише в домовині.

Читаючи особисті записи Емема і постійно зустрічаючи в них ім'я Ніна, я спочатку не сумнівалася, що мова йде саме про Ніну Пилипівну. Розмова з Ніною по телефону мене збентежила. Або Емем галюціонував, або це була якась інша жінка... Поступово з якимось млосним тягарем у душі я почала здогадуватися — йдеться про мене... Яке безглуздя!

Я перечитувала записи — так, найімовірніше саме так. Бідний чудовий старий, який втратив усіх, саме "а мені спинив свою душу. Чому на мені? Невже через ім'я? Це довге "і" в слові "Ніна"...

А ніколи ж нічим жодного разу не дав він мені зрозуміти, що я означаю для нього більше за інших. Ні поглядом, ні словом. Його почуття (якщо я права в своїй догадці) було таке таємне, таке невиявлене, що його ніби й зовсім не було. Якби не випадок, що поставив мене на чолі комісії, про нього просто ніхто б не знав...

Так чи інак — я була винна. "Не забувайте його",— просила Ніна Пилипівна. Цього прохання я не виконала. Взагалі різка з людьми я й з ним була інколи різка, роздратована. Думала про нього тільки тоді, коли він був у полі зору, і то не завжди. А в його відсутність і зовсім не думала. Він якось сам собою розумівся, сидів у своєму образі, як у фортеці...

Зате тепер, після його смерті, я думала про нього майже безперервно. З одного боку, на мені була відповідальність за спадщину. Крім того, якийсь моральний обов'язок. Я не знала, як правильніше зробити. За складом характеру мало схильна до вагань (як правило, рубаю з плеча), я стала нерішуча, обачлива, ніби успадкувала від Емема його основну рису.

Ну добре. Особисті записи, не призначені, як він сам писав, "для чужого погляду", я зібрала в одну папку й вирішила нікому не показувати. Адже реєстрового опису паперів ніхто не робив. А як бути з іншими матеріалами?

З "наукових аркушів" я сяк-так склала невелику статтю. Зміню позначки, і вона цілком зійде за щось нове: посмертні збірники мало хто читає.

Ще я відібрала пачку аркушів з розмірковуваннями про вищу освіту, про навчальний процес; вони в якійсь мірі могли становити загальний інтерес, хоча багато думок у них були суперечливі.

От і все... Невже так і обмежитись кількома сторінками, які вдалося зібрати? Чи, може...

Уже давно в мене щодо цього почала ворушитися думка. Спочатку я відкинула її, та вона все лізла й лізла. Справа в тому, що в мене здавна лежала одна незакінчена робота (або, користуючись кафедральним жаргоном, "виріб"), довести яку до кондиції в мене"не було ні часу, ні бажання. До моєї теперішньої тематики вона не примикала, а до колишньої я сама збайдужіла, переконавшись у її міщанській обмеженості. До того ж мені цілком вистачало поточних справ (два нових курси, плюс курсові роботи, плюс дипломники, це не беручи до уваги аспіранта, який невідомо як, сам по собі до мене прибився). Отже, "виріб" так і лежав кілька років без руху.

А що, коли взяти його, доопрацювати, переписати в старомодному стилі та й видати за працю Миколи Миколайовича? Все-таки краще, ніж нічого.

Роздумуючи про це, я ніби роздвоювалася. Так чи ні?

Якби запитати самого Миколу Миколайовича — звичайно, ні! Він би розгнівано підскочив на своїх коротких ніжках, якби про це дізнався. Він гребував навіть співавторством, ніколи не ставив свого імені на роботах, виконаних за його ідеями, під його керівництвом. Рідкісна в наші дні манера. Більшість керівників, ганяючись за кількістю публікацій, не схильні дарувати своїх ідей. Емем — не так, він відмовлявся навідріз, як

би його не вмовляли поставити своє ім'я на роботі поруч з іменем виконавця. А втім, він не вів рахунку своїм ідеям і часто їх забував (як я переконалася на прикладі моєї власної дисертації). Хтось мені розповідав, що Петро Ілліч Чайков-ський також не пам'ятав своїх творінь і інколи, прослухавши свій власний романс, казав: "Як чудово! Хто це створив?" От саме таким був Емем.

Отже, він був би різко проти моєї ідеї. Чому ж тоді вона мене так невідчепно переслідувала? Ніяким лицарством чи самопожертвою тут і не пахло — простий егоїзм і марнославство. Мені нестерпно було уявити собі, як я, голова комісії (і, власне, єдиний її член), буду доповідати на кафедрі про результати своїх розшуків. Кілька жалюгідних сторінок, нічого нового... Я так і бачила іронічні посмішки молоді, яка прийшла на кафедру недавно і не знала, що таке Емем. Мій "виріб" не бозна-що, а все-таки щось нове...

І ще одне міркування: все-таки в мене не було спокійно на душі з приводу перетинання наших з Ememом результатів. Можливо, він одержав. їх раніше за мене. Моя диявольська гордість не хотіла з цим миритися. А тут мені траплявся випадок якось поквитуватися за цим рахунком... Найменше це схоже було на великодушність.

Все ще перебуваючи в нерішучості, я про всяк випадок розшукала й прочитала ту мою давню роботу. Враження гидке: якою ж я була ідіоткою! Так ломитися у відчинені двері! Тепер, читаючи, зметикувала, як можна було б це зробити зовсім інакше, в загальнішому плані, і захопилася. Все-таки недаремно прожиті роки: по-новому все виходило досить доладно і мені самій сподобалося...

Цікаво виходить із своїми працями, принаймні у мене. Найостаннішу, як правило, любиш. До передостанньої ставишся критично. Давні читаєш з ненавистю і соромом. Не те щоб там були помилки — це було б іще півбіди! — жахлива бідність концепції. По суті, я малоздібний науковий працівник, треба відверто в цьому зізнатися. Втім, усі ми на

кафедрі пігмеї в порівнянні з Ememом у період розквіту. Цікаво, що він відчував, перечитуючи свої давні роботи? Боюся, що заздрість.

Не дай боже заздрити самому собі в минулому...

Тим часом на кафедрі сталися події. Майже одночасно пішов Кравцов (на посаду завкафедрою в іншому інституті) і з'явився наш новий завідуючий.

Ректор інституту привів до нас на кафедру і відрекомендував:

— Товариші, знайомтеся: ваш новий завідуючий професор Флягін Віктор Андрійович. Прошу любити й шанувати.

Флягін віддав нам загальний уклін, ледь нахиливши голову, ніби від запотиличника. Був він високий, худий, в окулярах, з єзуїтською посмішкою і одразу ж нам не сподобався. Пірчасті рештки волосся стирчали на його вузькій голові, створюючи враження не до кінця обпатраної птиці. Ще не старий, років сорока п'яти — сорока семи...

— Професор Флягін,— вів далі ректор,— відомий спеціаліст у вашій галузі. Я впевнений, всі ви читали його праці, наприклад... Вікторе Андрійовичу, як називається ваша основна праця?

— Основної праці в мене ще немає,— усміхаючись, відповів Флягін,— і взагалі відомим спеціалістом мене назвати не можна.

— Ну-ну, не прибіднюйтесь,— зі сміхом сказав ректор,— самокритика хороша річ, але в міру.

На цьому процедура знайомства закінчилася. Ректор з Флягіним пішли, а ми лишилися обговорювати нове начальство.

— Схожий на севільського цирульника,— сказала Елла.

— Що ти маєш на увазі? — в'їдливо запитала Стелла.

— Ну, такий довготелесий у рясі. "Гине, гине — всі це знають,— на смерть вражений брехнею".

— Так це Дон Базіліо, а не цирульник.

— Не присікуйся, всі мене зрозуміли.

— Ну, дасть він нам прочуханки,— сказав Співак.— Одразу видно, що за фрукт.

— Так,— підтримав його Маркін,— ще згадаємо ми добрим словом незабутнього Володимира Івановича...

І справді, в порівнянні з Флягіним круглий, невеличкий, обкатаний Кравцов дуже вигравав. У ньому принаймні все було ясно. А тут? Сама скромність нового завідуючого була неприємна: щось зловісне.

— Поживемо — побачимо,— сказав Радій Юр'єв,— може, й нічого.

На другий день Флягін прийняв кермо влади. Лідія Михайлівна обдзвонила всіх викладачів, повідомляючи їм про термінове, позачергове засідання кафедри.

Зібралися. Флягін вийняв з нагрудної кишені старовинного срібного годинника, відстебнув його з ланцюжка і поклав на стіл з легким стуком, який повідомив для нас початок нової ери. Тронна промова, яку він після цього виголосив, справила на нас гнітюче враження. Насамперед сама техніка мови. На відміну від усіх нас (на кафедрі культивувалася мова неквапліва, карбована, з особливо підкресленими

закінченнями слів), Флягін говорив швидко, невиразно, з якоюсь рідкою кашею в роті. Ось приблизний зміст того, що він сказав:

— Товариші, не будемо гаяти час. Нас чекає велика робота. Попереджаю: працюватиму сам, вимагатиму від вас. Розхлябаності тут не місце. Я не вимагаю таланту, я сам не талановитий, але кожен повинен старатися. Наступне засідання кафедри призначаю через тиждень. До цього терміну кожен викладач повинен подати індивідуальний план.

По кафедрі пройшов гул.

— Ми вже здавали індивідуальні плани,— підвівшися, сказав Терновський.

— Я їх вивчив, і вони мене не влаштовують. Не досить конкретні. В новому плані треба буде вказати точні терміни початку й кінця кожного етапу, обсяги статей, передбачених для публікації, а також назви книжок, журналів і дисертацій, які будуть опрацьовані.

Гул посилився.

— Планування з точністю до дня в науковій роботі неможливе,— сказав Терновський.

— Сидітимете ночами. Твердий план дисциплінує, а дисципліни нам усім не вистачає. Я не схильний задарма одержувати зарплату і від вас також вимагатиму максимальної віддачі. Підвівся Семен Петрович Співак:

— Я вас не розумію, товаришу професор. Ви гадаєте, що ми тут працюємо не з повною віддачею?

— З повною, але недостатньою,— відповів Фля-гін.

Співак сів, обурений, на свій "електричний стілець". Різні форми обурення відбилися на обличчях присутніх.

— Я бачу, ви незадоволені,— сказав Флягін, усміхнувшись (крізь його єзуїтську посмішку раптом проглянуло щось людське).— Я сам на вашому місці був би незадоволений, але виходу у вас немає. На наступному засіданні кафедри ми поговоримо про все детально, а поки що мені треба з вами познайомитись. Будь ласка, в порядку природної черги, від дверей сюди, називайте ім'я, по батькові, прізвище, вчений ступінь і звання, конкретну галузь, у якій працюєте. Я це все запишу і до наступного разу постараюся запам'ятати.

Викладачі по черзі вставали й повідомляли про себе відомості. Всі були серйозні і якісь скорботні (навіть Льова Маркін). Флягін ретельно записував, низько схилившись над столом, майже торкаючись паперу дзьобоподібним носом. Паша Рубакін, звичайно, вирішив зоригінальничати, побудував свій виступ у формі театралізованої анкети. Запитання промовлялося одним замогильним голосом, відповідь іншим, ще замогильнішим:

— Ім'я? Павло. По батькові? Васильович. Прізвище? Рубакін. Вчений ступінь? Немає. Звання? Без звання. Посада? Асистент. Конкретна галузь? Теорія пізнання.

Флягін глянув на Пашу, відірвав ніс від паперу і поставив додаткове запитання:

— Освіта?

— Мехмат,— відповів Паша.

— Теорію пізнання відставити,— спокійно мовив Флягін.— До індивідуального плану внести тему, що відповідає спеціальності.

Дійшла черга й до мене. Я встала й відтарабанила:

— Асташова Ніна Гнатівна, кандидат технічних наук, доцент, доцент, стохастичне програмування.

Флягін знову підвів очі й запитав:

— Навіщо двічі доцент?

— Перший раз — звання, другий раз — посада, яку займаю.

— Дуже правильно,— схвалив Флягін і знову пірнув у записування.— Раджу й іншим товаришам бути такими ж лаконічними.

Я сіла й кипіла від досади: мене похвалив Флягін!

У заключній промові наш новий завідуючий виклав своє кредо:

— Товариші, я зрозумів, що спрацюватися нам буде нелегко. Ви звикли до традиційної викладацької вільності — знати лише свої обов'язкові аудиторні години, а решту часу витрачати як заманеться. Дозвольте вам нагадати, що робочий день викладача за існуючими нормами складає шість годин аудиторного та іншого навчального навантаження плюс час, потрібний на підготовку до занять, наукову роботу й інші види діяльності. Все це в теорії збільшує робочий день до восьми годин, але фактично не можна все це зробити менш ніж за десять. Від вас я вимагатиму десяти-годинного робочого дня. Формально я на це не маю права, я це висловлюю як тверде побажання.

Але шість обов'язкових годин ви повинні проводити тут, в інституті, в аудиторіях або на своїх робочих місцях.

Встала Елла Денисова:

— Що значить на своїх робочих місцях? Робочих місць як таких у нас немає. Приміщення тісне, столів менше, ніж людей.

Флягін замислився й, помовчавши, сказав:

— Це ми уточнимо. Можливо, я не наполягатиму на буквальному розумінні терміна "робоче місце". Важливо, щоб викладач був тут, в інституті, в межах досяжності, і в будь-яку хвилину міг бути викликаний. Вам, Лідіє Михайлівно, треба забезпечити, щоб на кожного викладача був складений графік присутності і заведена персональна табличка. Кожен повинен завести зошит обліку робочого часу, якщо хочете, щоденник. Я сам уже багато років веду такий щоденник, і, запевняю вас, це дуже корисно. Кожен лектор повинен, крім того, вести зошит відвідувань занять у своїх асистентів, детально протоколювати свої спостереження... І нарешті останнє: я виявив, що викладачі нерідко запізнюються на заняття на дві, три, навіть на п'ять хвилин. Це абсолютно неприпустимо, особливо враховуючи втрати часу, пов'язані з відомими вам обставинами. Картопля — справа державна, а розхлябаність викладачів — аж ніяк ні. За дві хвилини до дзвінка кожний викладач повинен стояти коло дверей аудиторії і заходити в них у ту саму секунду, коли пролунає дзвоник. А тепер засідання кафедри закінчене. Прошу пробачити мені — йду до ректорату.

Флягін вийшов. Що тут почалося! Загули, забурчали, закричали.

— Нечувано! — сказав Терновський, струшуючи крейду зі свого рукава.— Жандарм, та й годі!

— Товариші, а він, часом, не псих? — запитала Стелла Полякова.

— Тварюка він, а не псих! — загорлав Співак.

— Так, мабуть, ви маєте рацію. Тварюка,— погодився Радій Юр'єв.

Всі засміялися, так це було на нього не схоже.

— Я людина м'яка,— вів далі Радій.— У дитинстві я був вундеркіндом. Коли потрапив в армію і мене лаяли матом, я не розумів, що це значить. Але, знаєте, в даному випадку...

— Охоче б вилаялись? — підказала Елла.

— Саме так.

Льова Маркін продекламував співуче:

— "Витерпів стільки російський народ,— витерпів ще і дорогу залізну, витерпить все, що господь не пошле..."

— Досить цитат! — крикнула я і одразу пошкодувала за свою різкість: Льова хворобливо скривився (тисячу разів даю собі слово бути з ним м'якшою і не витримую).

Паша Рубакін сказав:

— Ні, знаєте, він не такий уже й поганий. Мені подобається його фанатизм. Історію взагалі роблять фанатики: Жанна д'Арк, Савонарола...

— Нехай би він робив історію де-небудь в іншому місці,— буркотливо сказав Терновський.

— Якщо цей Савонарола прив'яже мене мотузкою до робочого місця, — мовила Елла Денисова,— я на зло йому погано працюватиму. Рабовласницький лад занепав через низьку продуктивність праці.

— Цьому типу рішуче однаково, яка в нас буде продуктивність праці, — сказав Співак.— Аби сиділи задом на своїй точці.

Одне слово, новий завідуючий був прийнятий кафедрою в штики (особиста думка Паші Руба-кіна не береться до уваги, та він і сам на ній не дуже наполягав).

Конкретні заходи почалися другого дня. Лідія Михайлівна вивісила наказ (дацзибао — назвав його Маркін), яким наказувалося кожному викладачеві завести зошит обліку часу (за пропонованою формою). На столах були встановлені таблички (на зразок ресторанних "стіл зайнятий") з прізвищами викладачів і позначенням годин присутності. Оглядали ми ці таблички з острахом, як дика тварина оглядає пастку. На колишній стіл Емема також була поставлена табличка "Флягін Віктор Андрійович" з більш широкими, ніж у інших, годинами присутності. Особливо нас обурило зникнення голови витязя, яка стала за довгі роки ніби емблемою кафедри...

— Наказали викинути,— виправдувалася Лідія Михайлівна,— я занесла додому як пам'ять...

Отак і почалося наше нове життя "столозо-бов'язаних". Шуміти на кафедрі було заборонено, сміятися нам і самим не хотілося. Методичні розмови виносилися в коридор (з обов'язковим записом у щоденнику, скільки часу на них витрачено). Двієчники й дипломники більше на кафедру не допускалися, їх також приймали в коридорі на випадкових лавках, викинутих з аудиторій як непотріб. Мигтіли й галасували студенти, і тут-таки на рівні їхніх ліктів і стегон ішла переекзаменовка, консультація... Інколи вдавалося зайняти порожню аудиторію, звідки будь-якої хвилини могли вигнати (в інституті з аудиторіями було погано). Зате на кафедрі панувала священна тиша, яка порушувалася лише тоді, коли Флягін куди-небудь виходив (тут ми вже давали собі волю!): Відкрито проти нових порядків ("Аракчеєвські казарми!") виступив Семен Петрович Співак із притаманним йому темпераментом. Йому Флягін незворушно відповів:

— Не будемо гаяти часу. На черговому засіданні вам буде надане слово.

Одне слово, на кафедрі стало тихо, мертво й безплідно. Геть зник сміх. Раніше, коли ми жартували, галасували, так би мовити, базікали, і жити було легше, й працювати. Все частіше я згадувала міркування Емема про творчу силу сміху...

Треба віддати Флягіну належне: він не тільки з інших вимагав, але і з себе. Довгими годинами сидів за своїм столом з розгорнутими книжкою і конспектом, низько схилившись, ніби викльовуючи зі сторінок знання,— читав і строчив, читав і строчив. Очевидно, великих здібностей він не мав, але працелюбність його була нечувана ("працездатність", як сказав Льова Маркін). Будь-яка книга, за яку брався наш шеф, вивчалася ним завжди досконало, всі докази перевірялися до знака і відтворювалися в конспекті. Читав він дуже повільно, сторінок по вісім-десять на день, але читав доскіпливо. Святом для нього було знайти в книжці помилку...

— Науковий трупоїд,— відгукувався про нього Радій Юр'єв.

Жінки ремствували більше, ніж інші. Бувало, вони встигали в перервах між заняттями забігти до магазину, до перукарні; тепер це було виключено: відсиджуй.

Чергового засідання кафедри чекали з нетерпінням: усім хотілося виговоритися. Почалося воно з обговорення щоденників. Флягін знову поклав перед собою годинника й сказав:

— Часу на те, щоб прочитати всі щоденники, у нас не вистачить. Я вивчатиму їх поступово. А зараз ми застосуємо метод вибіркового контролю. Леве Михайловичу,— звернувся він до Мар-кіна,— вам надається слово для зачитання щоденника.

Маркін встав, смертельно серйозний, і почав:

— "10 лютого.

9.00—10.50— заняття згідно розкладу. 11.00 — 12.15 —думав над доведенням теореми 1.

12.15—14.00 — вивчав § 10 глави III книги В. Бол-тянського "Математичні методи оптимального управління". В доведенні леми заплутався.

14.00—14.10 — ішов у їдальню.

14.10—14.50 — Обідав. Водночас розмірковував про незрозуміле доведення..."

— Зупиніться,— сказав Флягін.— Якщо ви поставили собі за мету висміяти моє розпорядження, то цієї мети ви не досягли. Я знав, що зустріну тут опозицію. Люди взагалі чинять опір будь-якій спробі їх дисциплінувати. Ваш прийом — доведення до абсурду — тут недоречний. Кожному зрозуміло, що записувати в таких подробицях щоденно ви не будете, та я від вас цього й не вимагаю.

— А що ж ви вимагаєте? — кинулась Елла.

— Звіту про витрачений робочий час, саме робочий. Умивання, їжа і відвідування місць загального користування сюди не входять. Леве Михайловичу, замість того, щоб висміювати мої розпорядження, краще спробуйте знайти в них здорове зерно.

Він знову підвів необскубану голову і всміхнувся. І знову в цій усмішці промайнуло щось людське... "Біс його знає, що таке,— подумала я,— нема чого придивлятися до його посмішки".

В тому, що ми з Флягіним вороги, я ні на хвилину не сумнівалася. Волосся на мені ставало сторч, як на кішці під час зустрічі з собакою.

Були прочитані ще два-три уривки з щоденників. Флягін уважно слухав, вносив поправки, робив зауваження. Цікаво, що кожного з викладачів він уже твердо знав на ім'я, по батькові і, звертаючись до них, жодного разу не помилився.

— А тепер перейдемо до поточних справ. Хто хоче висловитися?

Пускаючи пару з ніздрів, підвівся Співак:

— Будемо говорити відверто. Я обурений тими методами адміністрування, які намагається запровадити професор Флягін. Наша кафедра — сформований, зі своїми традиціями організм. Загалом ми непогані спеціалісти, свою викладацьку справу знаємо. Погроза й окрик не кращий засіб виховання. Лекцій професора Флягіна я поки що не слухав, але переконаний, що вони погані. Лектор перш за все повинен захопити студентів, повести аудиторію за собою. А кого й куди може повести за собою професор Флягін? Тягти й не пускати — ось його девіз. А навіщо — він і сам не знає.

Флягін зблід.

— Навіщо, я знаю,— тихо відповів він.— А лектор я справді поганий, ви вгадали.

— Неважко було вгадати! Перш за все у вас каша в роті. Якийсь стародавній оратор, щоб поліпшити дикцію, клав до рота камінчики. Ви, мабуть, собі їх переклали. Якщо ми, що сидимо поруч, вас погано чуємо й розуміємо, то як же студенти? Чи ви навмисне з нас знущаєтесь?

— Ні з кого я не знущаюся,— ще тихіше мовив Флягін (у його блідості з'явилося щось мертвотне).— Семене Петровичу, мені ясно одне: нам з вами спрацюватися буде важко. Може, ви подасте заяву про звільнення?

Всі заніміли. Співак на секунду сторопів, але одразу ж опам'ятався й закричав:

— Подам із задоволенням! Сьогодні ж подам! Викладачі зашуміли. Встав наш завлаб Петро

Гаврилович, схожий на великого, добродушного, але розгніваного пса:

— Як парторг заперечую! Ви тут, Вікторе Андрійовичу, занадто вже розійшлися! Кадрами, кадрами розкидаєтесь, і якими! Семен Петрович — один з найкращих лекторів, гордість інституту! Ви студентів запитайте, що таке Співак!

— Та я що,— сказав Флягін,— я на своєму не наполягаю. Якщо хочете, я ладен вибачитися.

Якась дивна простодушність була в його манері. Цілковита відсутність самолюбства.

— Не треба мені ваших вибачень! — загорлав Співак.

— Нехай вибачиться! — сказав Петро Гаврилович.

— До дідька! — крикнув Співак, вийшов і хряпнув дверима.

Кафедра ще деякий час гула. Коли шум затих, Флягін подивився на годинника й запитав:

— Хто ще хоче висловитися?

— З таким самим результатом? — в'їдливо спитав Маркін.— Боюся, що ви залишитесь без співробітників.

— Адже я сказав, що ладен вибачитися. У випадку з Семеном Петровичем я був не правий.

Я піднесла руку.

— Можна мені?

— Прошу, Ніно Гнатівно.

— Я також належу до тих, хто проти дріб'язкового опікування. Безумовно, дисципліна важлива, та важливіше від дисципліни дух колективу. Це добре розумів Антон Семенович Макаренко, виховуючи малолітніх злочинців. Цього не розуміє професор Флягін, який береться виховувати педагогів. Кожен вихователь повинен враховувати, з яким колективом він має справу. І ні в якому випадку не можна ображати людей. Якщо ви сподіваєтеся, що я також подам заяву про звільнення, то марно. Вам доведеться самому мене звільнити.

Я сіла. Флягін сидів, опустивши голову. Раптом він нею струснув, ніби проганяючи сумніви, й запитав:

— Хто ще хоче висловитися? Ніхто не хотів.

— Якщо бажаючих немає, засідання кафедри вважаю закритим,— сказав Флягін і вийшов.

Отже, війна була оголошена. Залишалося чекати подальших подій.

Семен Петрович того дня написав заяву про звільнення, але ми вмовили його не подавати. Хто зна, як може обернутися справа. Піде Флягін, або його не затвердять. Поки що конкурсу він не проходив (якісь формальності цьому заважали). І що, врешті-решт, важливіше: один самодур чи колектив, у якому ти працював багато років? Семен Петрович незадоволено погодився, що колектив важливіший, і заяву порвав.

Настало тимчасове затишшя. Флягін зменшив прудкість у своїх починаннях, ніби щось обмірковував, нижче схиляв голову над столом, рідше подавав голос. На кафедрі було невесело...

У мене з ним з першого дня склалися стосунки найогидніші. Ні я, ні він цього не приховували. Буває антипатія фізіологічна — саме таку я відчувала до Віктора Андрійовича. Навіть просто перебувати з ним в одній кімнаті мені вже було нестерпно.

Особливо це посилилося після того, як Флягін добрався до моєї "комісії по спадщині". Вивчаючи зі старанністю, гідною кращого застосування, протоколи засідань кафедри, він вичитав там, що я очолюю цю комісію, і одразу почав вимагати від мене звіт. Я стояла біля його столу.

— Сідайте,— з ґречністю упиря сказав Флягін.

— Нічого, я постою. Тоді він також підвівся.

— Доповідайте про стан справ з науковою спадщиною,— сказав він ніби з кашею в роті.

Коротко і навмисне повільно я повідомила про стан справ: рукописи майже всі прочитані, приведені до ладу.

— Скільки треба часу на те, щоб закінчити цю роботу?

— Тижнів зо два.

— Тижнів зо два — це не термін.

— Два тижні.

— Добре. Через два тижні ми вас заслухаємо на кафедрі.

Він щось заніс до записника, який близько й сліпо підніс до очей.

Отже, настав час звітувати... Але ж не могла я на засіданні кафедри під головуванням Флягіна, з його бридкою посмішкою, сказати гправду — що ніякої наукової спадщини не виявилося] Е, ні. Довелося мені поквапом закінчувати свій "виріб".

Я просиділа над ним кілька ночей і два-три вихідні. Вийшло не так уже й погано. Нормальна наукова робота, може, навіть з ідеєю. Можна повірити, що його. Я переписала її в старомодній манері Емема (це ще й тому було зручно, що сторінок виявилося приблизно в чотири рази більше), передрукувала на машинці, вписала формули. Приєднала до цього раніше відібрані і підготовлені матеріали. Ну що ж, з цим врешті-решт можна було й виступити...

Хвилювалася я перед доповіддю надмірно. Втім, це не завадило мені побешкетувати — зняти з руки годинник, зі стуком покласти його на стіл і сказати: "Не будемо гаяти час". Почулося хихикання. Я доповідала коротко, по можливості чітко.

Мене здивував Флягін. Виявляється, готуючись до цього засідання, він не полінувався вивчити всі (принаймні головні) завалішинські праці. Це видно було з його запитань. Якщо взяти до уваги його черепашачий темп, це був один з гераклових подвигів.

— Дайте-но сюди,— сказав він мені, коли я закінчила.

Я подала йому всі три рукописи. Перший — справжній ememівський, який я спробувала освіжити, перейшовши до нових позначок. Другий — підредаговані записи Миколи Миколайовича про вищу освіту. Нарешті третій — мій "виріб"...

Флягін поринув у них старанно й низько. Згорб-леність постави підкреслювала старанність. Дивно, але іншими позначками обдурити його не пощастило. Він сказав:

— Нічого нового. Опубліковано в такому-то році, в такому-то журналі. Інтересу не являє.

— Але ж у цьому новому варіанті розглянуто більш загальний випадок, не за таких жорстких обмежень...

— Інтересу не становить,— повторив він. Власне, він мав рацію, але був ненависний мені

до того, що це мене засліплювало.

— Пропоную включити статтю до посмертного збірника,— вперто сказала я.— Всі ми смертні,— додала я з дурнуватою багатозначністю.

Він підвів на мене невиразні сіро-блакитні очі й посміхнувся:

— Не заперечую. Можете включити під цим приводом.

Нотатки про вищу освіту він читав, мабуть, з півгодини, а я тим часом шаленіла. Лице в нього було як у людини, яка жує лимон.

— Не піде,— сказав він, закінчивши читання. Чи треба було наполягати? Адже, врешті-решт,

Емем і сам не вважав ці записи до кінця продуманими...

Флягін узявся за третій рукопис. Я так і чула загодя його кислий голос: "Не піде"... Дивно, але він цього не сказав.

— Ви не будете заперечувати,— спитав він,— якщо я візьму цю роботу додому й детально з нею ознайомлюся?

— Звичайно, ні.

За тиждень він приніс роботу й коротко повідомив:

— Усе гаразд. Можна публікувати. Звичайно, треба переписати все це в сучасній, матричній формі.

Оце так так! А я стільки сил витратила саме на протилежне! Я розгнівалася й сказала:

— Мені здається, праці покійного Миколи Миколайовича Завалішина не потребують редагування. Вони широко відомі як у нас, так і за кордоном. Жодна з них не написана в матричній формі.

— Так, мабуть, ви маєте рацію,— погодився Флягін, почухуючи мізинцем свого гострого носа.

І мізинець, і ніс були мені особливо гидкі. Але, так чи інак, справа закінчилася на мою користь. Я одержала маленьку, але все-таки перемогу. Це мене підбадьорило, і я почала грубіянити. Сумно зізнатися, але в нашій хронічній сварці з флягіним справедливість далеко не завжди була на моєму боці. Він також терпіти мене не міг, як і я його, але виявляв це стриманіше.

Якось він прийшов до мене на екзамен. Відповідав мені студент, якого я добре знала по вправах протягом року. Не блискучий, але старанний, тугодум, до того ж з легким дефектом мови. Флягін підсів за мій стіл. Повільність студента його дратувала і моє терпіння також. Раптом він поставив студентові якесь запитання — швидко, неприємно й незрозуміло. Студент нічого не зрозумів, дивився на нього, як миша на удава.

— Будьте ласкаві, Вікторе Андрійовичу,— сказала я,— повторіть запитання, і якомога чіткіше. Мої студенти звикли до чіткої мови, тим паче на екзамені.

Флягін подивився на мене з відразою і повторив своє запитання мало не по складах. Студент, приголомшений, барився з відповіддю. Запитання було якесь не по-людському хитромудре. Якби його задали мені, мені б також важко було відповісти...

— Двійка,— швидко сказав Флягін.

— Кому? — запитала я.

— Звичайно, йому.

— Давайте вийдемо в коридор,— запропонувала я.

Ми вийшли. У мене стукотіло у вухах.

— Чи думаєте ви, Вікторе Андрійовичу, що я свого предмета не знаю?

— Ні, не думаю. Ви знаєте, а цей студент, звичайно, не знає.

— Так ось я також не можу відповісти на те питання, яке ви йому поставили. Крім того, що складне, це питання було ще й погано сформульоване, навмисне щоб заплутати. Можете ставити мені двійку, можете взагалі мене звільнити, та поки я читаю цей курс, на екзамені господарюю я, а не ви. А вас я прошу не втручатися в хід екзамену, не ставити запитань. Можете бути присутні, але не більше.

Рішуче ця людина — загадка. Він нічого не сказав, повернувся й пішов. Я повернулася до аудиторії, поставила студенту четвірку і далі продовжувала екзамен. Елла Денисова, яка допомагала мені, була здивована моїм виглядом:

— Що з вами, Ніно Гнатівно? Ви бліді, як сама смерть.

(Елла інколи полюбляє пишномовні вислови).

— Нічого,— сказала я,— просто полаялася з Флягіним.

— Так я й знала! От паразит!

"Паразит" і "сама смерть" у такій безпосередній близькості мене потішили...

А з Флягіним у нас якось усе пішло шкереберть, інколи навіть за межі пристойності. Розмовляти одне з одним ми перестали. Якщо йому треба було передати мені якесь доручення, він звертався до мене не прямо, а через Лідію Михайлівну. Кликав її до себе й казав:

— Будь ласка, скажіть Ніні Гнатівні, що їй треба зробити те і те.

Він сидів від мене за якихось два метри. Не дивлячись на нього, звертаючись тільки до Лідії Михайлівни, я відповідала що-небудь на зразок:

— Лідіє Михайлівно, я чудово чула те, що сказав Віктор Андрійович. Прошу, передайте йому, що те і те я виконати відмовляюся з такої й такої причини.

Або ж (варіант):

— ...що його розпорядження буде виконане. І сміх і гріх. Щось ніби з дитячого садка. Навіть

Льова Маркін, який завжди мене підтримував, у такій ситуації звинувачував не Флягіна, а мене:

— Вам, як кажуть, попала віжка під хвіст. Добром це не закінчиться.

Що так, то так... А поки що постійна опозиція флягіну була погана тим, що позбавляла мене самостійності. Раніш у мене була своя позиція — вона зникла. Я ніби втратила себе, перетворилася просто в "анти-Флягіна". Він був вимогливий до студентів аж до жорстокості. Я стала поблажлива до м'якотілості...

Якось мені складала екзамен студентка Велич-ко, старанна, проте недалека. Така собі гарненька блондинка, волосся по плечах, може, занадто висока (втім, тепер це звичайне). Взяла білет, сіла за найдальший стіл, почала готуватися. Очевидно, знала поганенько, була бліда, витирала хусточкою лоб і щоки. Довго готувалася, потім на мою вимогу сіла поруч, почала відповідати. Після кожного питання здригалася, як ляклива конячка: "Можна, я подумаю?" — ворушила беззвучно губами, пригадавши, відповідала точно по книзі, але без розуміння. Коли мені так відповідають, на мене нападає жах: який величезний труд витрачено марно... В чомусь, мабуть, винні і ми, викладачі: не вміємо навчити думати... Так сиділи ми і катувалися обидві, і раптом вона сказала:

— Ніно Гнатівно, поставте мені двійку, я сьогодні не можу відповідати.

І справді бліда вона була, "як сама смерть", за Еллою Денисовою.

— Що з вами? Ви хворі?

— Ні... Але мені час годувати дитину... Розумієте, молоко...

О, я це добре розумію. По собі знаю, як важко матері, що годує, чекати, чекати годинами і знати, що десь там твій маленький також чекає, плаче...

— Чому ж ви раніше не сказали? Ідіть годуйте. Ви підготувалися добре. Дайте заліковку...

Сама не розумію, як це вийшло, але рука сама вивела "відмінно"... Вона була здивована, очам не вірила.

— Ідіть годуйте...

Вперше в житті я поставила п'ятірку за відповідь, красна ціна якій трійка. Ось тобі й висока принциповість, за яку мене завжди вихваляє Співак...

А все Флягін, дідько б його забрав!

З ОСОБИСТИХ ЗАПИСІВ М. М. ЗАВАЛІШИНА

З деякого часу мене невідчепно переслідує думка про кінцеву долю кожної речі. Ми з усіх боків оточені речами. Кожна з них не вічна, тліє, розсипається, в якомусь розумінні вмирає, тільки на відміну від людей не одразу.

Дивлюсь на який-небудь черевик і болісно роздумую про його подальшу долю. Ну, зараз він іще живий, поки його носять. Через якийсь час він продірявиться; можливо, його віддадуть у ремонт і він іще проживе якийсь час. Потім його визнають негодящим і викинуть. Куди? В наших міських умовах найвірогідніше у сміттєзбірник, це своєрідне кладовище для речей. Але ж і там його доля не кінчається. Де, коли, на яких полях зрошення буде він врешті дотлівати, скрючений, скособочений, роззявивши рота, вивалivши назовні язика? Які дощі, які сніги пройдуть над ним, поки він не зотліє остаточно і не зіллється, нерозрізненний, із земним порохом?

Думка про кінцеву долю кожної речі стала в мене чимось на зразок idée fixe. Дати б мені волю, я б, мабуть, ховав речі, закопував їх у землю, щоб допомогти їм уникнути посмертних поневірянь. З похмурим гумором уявляю собі старого, який ховає свої черевики з жалю до них...

Ось і ці записи слід було б знищити з жалю до них. Найкраще було б кинути їх у вогонь — веселий, всепоглинаючий, як багаття моїх дитячих років. Та в сучасній квартирі без жодного вогнища, де є лише безликий голубий вогонь газу на кухні, дуже важко що-небудь спалити. Крім того, записки ці ще живі, і знищити їх пахнуло б убивством.

І ще одне. Хоча розумрм я знаю, що жити мені лишилося недовго, я, соромно зізнатися, не вірю в свою смерть. У моїй таємній самосвідомості я вічний.

І знову — дитинство! Мабуть, я про нього ще не дописав. Чи допишу?

Я впевнений: як би не скривдила людину доля, вона не в змозі відібрати в неї дитинство. Якщо воно було світле, сяюче, людина щаслива до кінця своїх днів. По суті, я щасливий.

Моє дитинство навіть не сяяло — воно іскрилося, спалахувало. Осередком усього був батько. Низенький, лисий, дивовижний чоловік з невеликими світло-карими очима, які вміли бути і суворими, й веселими.

Тепер я розумію, що в ті часи він був молодий: спритно катався на ковзанах, займався гімнастикою, грався гирями. Та вже тоді він був лисий. У моїй уяві він був споконвічно лисим: з недовірою я розглядав його юнацькі фотографії: там він був з чубом, і це було гірше...

Звали ми його не тато, а Пулин. Дивне ім'я, що виникло, мабуть, з "папуля", "папулин", але колись дуже давно. Скільки я себе пам'ятаю, слово "Пулин" вже утвердилося як його особисте, власне ім'я. Ризикуючи бути смішним, я і в цих записах (не призначених, втім, для чужого ока) називатиму його Пулиним.

Батьки називалися Пулин і Мамочка — злита подвійна формула на зразок Пат і Паташон. Шапошников і Вальцев... Мамочка була чорноока, повна, сміхотлива, короткозора. Велика майстриня і рукодільниця. За світоглядом поганинка, життє-любка, вогнепоклонниця, як і я. Сама по собі людина цікава, але Пулин завжди її затьмарював: він був головним, вона при ньому — мов тінь.

Лисий, він був по-своєму благородно гарний. Голову всю, крім лисини, він голив, і сполучення гарної рожевої голови з молодими блискучими очима створювало особливий ефект. Я принаймні бачив його красенем.

Математик за освітою, він був директором однієї з найстаріших московських гімназій. Жили ми там-таки, при гімназії, у великій казенній квартирі, на другому поверсі старовинного жовто-білого будинку з крутими склепіннями і заокругленими вікнами. З вікон було видно гімназичний плац і далі за ним старий сад, повний крислатих лип з дуплами і чорно-залізними латками на стовбурах. Узимку плац заливали, і він ставав ковзанкою, по якій хвацько каталися гімназисти,

похваляючись один перед одним голландськими кроками, крюками і викрюками. Катався і Пулин у чорному, в обтяжку костюмі, в смушеЬій шапочці. Мене він також учив кататися, та я був тупий — далі найелементарніших фігур не пішов.

Гімназисти свого директора боялися і обожнювали. Потрапити до нього на прочуханку було водночас страшно і захоплююче, на зразок казки з жахами і щасливим кінцем. Це я знав від своїх товаришів. Сам я вчився в тій самій гімназії, але ніякими привілеями не користувався, навпаки: з мене, директорського сина, вчителі суворіше вимагали, ніж з інших. Нерідко мені доводилося чути: "Не ганьбіть своє ім'я!" А я його частенько ганьбив, бо був непосидючий і винахідливий. На прочуханки мене викликали до інспектора. Цього я не боявся. Холодний погляд Пулина, коли ми зустрічалися в коридорі, був страшніший від будь-якої прочуханки.

Спостерігаючи за ним — директором, педагогом, батьком,— я назавжди зрозумів, яке велике діло виховання сміхом. Сміх, найблагородніша форма людського самовиявлення, до того ж і геніальний вихователь, творець душ. Посміявшись, людина стає кращою, щасливішою, розумнішою й добрішою.

Висновок з моєї довготривалої практики: читаючи лекції, не треба шкодувати часу на смішне. Будь-яку наукову інформацію можна знайти в книжках; наукового сміху, як правило, там немає.

Цінуючи сміх, як важливий елемент навчально-виховного процесу, я, грішним ділом, не люблю лекторів, завзятих дотепників, що з року в рік потішають аудиторію одним і тим же набором анекдотів. По-моєму, взагалі анекдот — найнижчий різновид гумору. Смішне, щоб бути виховним засобом, повинне народжуватися тут-таки, на очах аудиторії. Обманути її неможливо. Студент — істота колективна і як така дуже розумна. Його на полові не обдуриш. Він чудово вміє відрізнити справжній жарт, раптово сказаний з випадкового приводу, від заздалегідь заготованого фабрикату.

Виховна сила сміху ще й у тому, що людина, яка сміється, більше схильна любити саму себе, а це велике діло! Передбачаю заперечення ("Проповідь себелюбства!"), але все-таки наполягаю: людина найкраща, коли вона сама себе любить. Якщо вам добре, якщо ви свіжі, веселі, приязні, працездатні — хіба ви не любите поруч з іншими і себе самого? А ті, кого неправильно називають себелюбцями,— хіба вони люблять себе? Ні, вони серйозно, жертовно, похоронно самі собі служать.

Але це відступ. Повернусь до Пулина. Писати про нього приносить мені насолоду, ніби я воскрешаю його, ставлю перед собою, торкаюся руками.

Талановитий він був надзвичайно, різнобічно. Чудово грав на скрипці. Прекрасно читав уголос. Малював аквареллю, писав вірші (переважно жартівливі). Володів яскравим акторським обдаруванням.

Про читання вголос. Нині цей звичай у сім'ях якось вивівся. Всі заклопотані, розрізнені. Вважається, що кожна грамотна людина може все що завгодно прочитати сама.

В старі часи було не так. Спільне сприйняття літератури було формою спілкування. Згадаємо романи минулого століття,— скільки в них сцен читання вголос (як правило, він, закоханий, читає їй, коханій). А в Данте — Паоло і Франческа ("І в день цей більш вони вже не читали...")? У якійсь мірі цю прогалину заповнює телевізор, але дуже мало. Дивляться телевізор одночасно, але й осібно.

У нашій сім'ї читання вголос було ритуалом, святом.

Роками поспіль щовечора перед сном, коли ми, діти, вимиті на ніч, помолившися, вбравшися в довгі, до п'ят, нічні сорочки, лежали в своїх ліжках, починалося найголовніше: приходив Пулин і читав нам уголос.

Читав він чудово, артистично, проте не як професіональний читець (таких я терпіти не можу), а як посередник, інтерпретатор, який знайомить своїх найдорожчих з тим, що для нього найдорожче. Його чудовий, досить низький голос мінявся, переходячи від ролі до ролі, від репліки до репліки. Він ніби показував нам коштовний камінь, обертаючи його різними гранями і милуючись його грою.

Мамочка тут також була присутня, сидячи в кріслі за шитвом; інколи, не втримавшись, вигукувала: "Яка краса!" — але одразу хапала себе за рот: Пулин не любив, щоб його перебивали.

Чого тільки не почули ми в його читанні! Всього Гоголя від "Вечорів на хуторі" до "Мертвих душ", включаючи другу частину (читалося уривками), після чого нам була розказана трагічна історія спалення рукопису (досі не можу забути болю, який тоді відчув!). Толстой: "Дитинство" і "Отроцтво", "Севастопольські оповідання", "Війна і мир". Достоєвський: "Записки з Мертвого дому", "Злочин і кара", "Брати Карамазови"... А Гончаров, Тургенев, Помяловський, Лесков! Усього й не перелічиш! Тепер розумію, який це був титанічний труд: прочитати своїм дітям усю російську класику! І не лише російську: були тут і Марк Твен, і Діккенс, і Гюго, і Конан-Дойль... Усе це нам читалося в тодішніх наївних, нехитрих перекладах, які мені досі подобаються більше, ніж сучасні, витончені. Пам'ятаю наші дитячі світлі сльози над поневіряннями Жана Вальжана, маленького Давіда Копперфілда; пам'ятаю страх і хвилювання, викликані грандіозним образом бас-кервільського собаки...

До речі, про страх. Моє чудове Дитинство знало і страх. Пам'ятаю одвічний страх темряви, від якого довго не міг відучити 'мене Пулин. Він не сміявся з мене, не лаяв мене за боягузтво. Він просто брав мене за руку і вів у саме жерло темряви...

Чомусь ці жахи не суперечили загальному почуттю насолоди життям, а якось парадоксально його підтримували. Мерці, які встають з могил наприкінці гоголівської "Страшної помсти", ці кощаві руки, котрі

"піднялися з-за лісу, затряслися і зникли", досі викликають у мене блаженні мурахи по шкірі. Звичайно, не в такій мірі, як у дитинстві. Тоді це було почуття високого жаху, як у Пушкіна:

Від жаху і не зворухнусь*, бувало, Ледь дихаючи, я під ковдрою зіщулюсь Й не відчуваю ані ніг, ні голови...

...Ці чарівні вечори, коли Пулин читав нам уголос! Електричного освітлення тоді ще не було (принаймні у нас). Пулин читав при гасовій лампі, яка кидала на його лице і гарну лисину яскраві полиски. Тінь від його голови на стіні була оксамитно-чорною. Я до цих пір люблю гасове освітлення, недолюблюю біле казенне електричне світло і вже зовсім терпіти не можу так званих ламп денного світла (ними нещодавно обладнали наш інститут). Світло в них не денне, а мертве, покійницьке. Сині кольори в ньому шаленіють, червоні гинуть.

Отже, про вечірні читання. Вони закінчувалися завжди в суворо визначений час (о дев'ятій годині), після чого Пулин прощався з нами, підходячи по черзі до кожного ліжка й цілуючи кожного з нас у щоку. Біля мого ліжка він ніби затримувався довше (мабуть, тому, що я був най-

менший, та мені хотілося думати: найулюбленіший). "Пулин",— казав я йому, і він відповідав: "Тс-с..." Це була ніби наша змова про особливу взаємну любов. Після Пулина підходила прощатись Мамочка — м'яка, духмяна, дуже своя. Я завжди намагався торкатися віями до оправи її окулярів. Як би ми не нагрішили за день, вечір був наш, і ця прощальна ласка — наша... Потім у дитячій гасили лампу, прикрутивши гніт і подувши на нього, і губи того, хто дув, на мить висвічувалися особливо яскраво. Чарівний запах погаслого ґноту довго ще плавав у повітрі, і з цього запаху мовби виникало нічне мерехтіння лампадки...

Було в мене з Пулиним і особливе, лише наше з ним спілкування. Коли я трохи підріс, він почав зі мною займатися математикою

ргguаіїззіте, як він казав по-латині. Ці "найприватніші" уроки, віч-на-віч, зробили мене тим, ким я пізніше став і ким, на жаль, перестав бути (але це питання особливе).

Як він пишався моїми успіхами, як радів, коли я, кінчивши університет, був залишений на кафедрі (йому самому наукової кар'єри зробити не пощастило — перебило раннє одруження, сім'я). І як шкода, що до мого професорства він не дожив... Помер він у двадцять п'ятому році, ще молодим, за теперішніми моїми поняттями, від розриву серця (тепер сказали б — від інфаркту). Мамочка ненадовго його пережила, тінню пішла за ним у могилу. В день, коли мені було присуджене звання професора, я прийшов на кладовище і постояв біля їхньої спільної могили з капелюхом у руках.

Нікого і ніколи в житті (навіть Ніну!) я не любив так нестямно, як любив батька. Він був моїм божеством. Його голос, блиск очей, голови, увесь його чистий і міцний вигляд здавалися довершеністю. А найбільше підкорювало в ньому незбагненне злиття серйозності, глибини і постійної готовності до сміху.

Власне, він був суворим батьком. Одної піднятої брови Пулина ми боялися більше, ніж будь-яких красномовних докорів Мамочки. Вона нас, бувало, шльопала — він ніколи й пальцем не торкав. Карав нас інакше: пасивністю, нерухомістю, вимушеним неробством. Вів винного до себе в кабінет, садовив на диван, забороняв рухатися й розмовляти, а сам сідав за стіл працювати. Для мене це було жахливо, я сидів, уже через хвилину геть зморений, задихаючись, сповнений ремствування, але усвідомлюючи свою провину. Інколи, не витримавши каторжного неробства, я починав нишком тягати кінський волос з тіла дивана. Пулин підводив голову — і я завмирав. Шпалери в кабінеті були візерунчасті, темно-вишневі; досі для мене цей колір як докори сумління.

І разом з тим у веселі хвилини він був беш-кетливий, як хлопчик. Він спілкувався з нами, дітьми, як з рівними, завжди був заводієм наших

утіх. Тепер посада заводія утіх штатна, його називають витівником,— о, Пулин не був витівником, у його бешкетливій, молодецькій веселості було щось споріднене з філософськими вибриками середньовічних блазнів.

Улюбленим матеріалом, з яким він працював, були слова. Граючи ними, як жонглер, він складав шаради, прислів'я, каламбури, пародії. "Всі люди поділяються на дві категорії,— казав Пулин,— одні живуть як моляться, інші — як біса потішають". Чи треба говорити, що ми (сім'я) належали до другої категорії? "Потішання біса" йшло у нас перманентно і різноманітно. Розмовляли ми на якомусь божевільному жаргоні ("гажечка", "вонтик", "борзятина"). В ужитку були "збільшуючі" слова: замість "чашка" казали "ча-ха", замість "ложка" — "лога". Співали пісні, пародіюючи народні; в одної, наприклад, були такі слова: "Ти пробач, прощай, сор дрімучий тір..." Ні, цього не розповіси — виходить безглуздя, безглуздя і безглуздя. А в цих дурощах був якийсь нам зрозумілий вищий смисл...

А як ми ходили! Нам було мало просто переставляти ноги — у нас було безліч різної ходи, у кожної своя назва, своя виразна функція. Наприклад, ходити "лапчастим кроком" означало дрібно котитися на ступнях як на колесах; цим виявлялася улесливість. Ходити "наступальни-ком" — агресивно притопувати правою ногою, підтягуючи до неї ліву ("Сам чорт мені не брат"). Була ще хода "круто по сходах" — сходів ніяких не було, ми їх зображували поставою, пихтінням...

Як я тепер розумію, Пулин у своїх "постановках" користувався прийомами, чимось схожими на прийоми китайського класичного театру, про який тоді й не чули (принаймні в нашому колі). Багато років по тому, побачивши в китайській виставі нашу домашню ходу "наступальником", я був приголомшений...

Безперечно, він був дотепний, але дуже своєрідно. Я не пам'ятаю, приміром, щоб він розповідав анекдоти, смішні історії. Смішне робилося з підручного матеріалу: слів, рухів, виразу обличчя. Ледь-ледь зміщене

слово, зсунутий акцент, пауза — і маєш: смійся до знемоги, до щасливих сліз!

Пам'ятаю, якось я підійшов до нього і, пестячись, притиснувся щокою до його лисини. Вона була гаряча, а щока прохолодна. Пулин звів на мене очі і промовив урочистим ямбом: "Глава вогнем палає. Щока хладить главу". Здавалося, що тут особливого? А я мало не помер від сміху. Досі, згадуючи, сміюся.

І навіщо я все це тут записую? Однаково передати словами його інтонацію неможливо. Вона живе лише в моїй свідомості, і, коли я помру, зникне. Пишу для того, щоб зараз для себе самого щось відновити, закріпити, зафіксувати. Та, вдарившись об безсилля слів, відступаю.

Пулин був з тих рідкісних людей, які за будь-яких умов, у будь-яких обставинах залишаються самими собою. Користуючись математичним терміном, він був інваріантний у відношенні до зовнішнього середовища.

Після революції гімназію розформували, будинок зайняли під якийсь заклад з багатоповерховою назвою. З квартири нас виселили в іншу, тісну й холодну. Пулин на всі ці зміни дивився незворушно, навіть з веселою цікавістю, на відміну від більшості своїх колег, що впали в паніку.

Позбавившись свого становища і привілеїв, він одразу пішов рядовим учителем математики в Єдину трудову школу (ЄТШ). Склад учнів був найрізномаїтіший — від інституток до безпритульних. Пулин і до цих дітей знаходив шлях, сполучаючи суворість із сміхом...

У важкий час громадянської війни і розрухи життя було сповнене злигоднів — не вистачало харчів, одягу, дров... Кожне з них він умів обіграти, зробити предметом нових і нових жартів. Вдома у нас було страшенно холодно, ми палили стільцями, розпиляли на частини буфет. У Пулина мерзла голова, і він надівав на неї ковпак від чайника —

розкішна споруда з гребенем і стрічками. Цей ковпак він називав тіарою. Пулин у тіарі — до чого ж він був хороший, як сповнений гідності! Коли я їхав на фронт, він кивнув мені головою в тіарі...

Він досі для мене живий. Інколи я, стара людина, наодинці з собою кажу вголос: "Пулин!" — і чую у відповідь: "Тс-с..."

МАТВІЙ ВЕЛИЧКО

Людиного сина назвали Матвієм. Це ім'я вибрала для нього Ася Уманська (так звали її покійного улюбленого діда).

Весна цього року була рання, яскрава (левіта-нівський "Березень", що пробився крізь чорний сніг). На вулиці, засліпленій сонцем, бешкетували горобці, а небо було таке голубе — не небо, а небеса! Коли Ася з Людою вийшли з пологового будинку, така кришталева радість сипалася з цих небес, мерехтіла в калюжах, капала з бурульок, що обидві мимоволі замружилися. Все раділо. І Матвій на руках у Асі, радіючи, спав у блакитній ковдрі, відтінений мереживним трикутником ошатної пелюшки, розклавши довгі вії по ніжних щоках. Увесь він був такий новенький, рожевий, чистий — сама досконалість!

— Ну признайся тепер, що дурепа була,— сказала Ася.

— Факт,— погодилася Люда.

Сама вона, прозоренька, з синявою, здавалася майже нематеріальною (так буває після важких пологів: не йде, а летить). Матвій дався їй нелегко. Мало того що важкий (чотири кіло вісімсот!), він був ще надзвичайно довгий (шістдесят два сантиметри, якась аномалія!).

— Мабуть, акселерація спостигає ще в утробі матері,— сказала лікарка, проводжаючи Матвія у велике життя.— Ви й самі не маленька, а цей... Мабуть, батько дуже високий?

— Нормальний,— відповіла, почервонівши, Люда.

— Ну, бережіть свого богатиря. Люда пообіцяла берегти.

Принесли в гуртожиток — Матвій спав. Розгорнули ковдру — спав. Було в цьому тривалому сні якесь зачароване торжество. Він попрацював, з'явившись на світ, і тепер відпочивав. Що ж, людина в своєму праві...

— Асько, ну ти даєш! — сказала Люда, із захватом дивлячись навколо.

І справді, Ася, поки Люда лежала в пологовому будинку, все для Матвія приготувала: ліжечко, постіль, повивальний столик з двома купками пелюшок... Над майбутнім узголів'ям Матвія висіла велика ялинкова куля. Вона так і сяяла, розгойдуючись на довгій нитці. Кватирка була розчинена, дув вітерець — весняний, пахучий.

— Може, закрити, застудиться? — нерішуче сказала Люда.

— Нічого! Нехай загартовується, росте справжнім чоловіком.

Чоловік! Неймовірно. В їхньому жіночому гуртожитку оселився чоловік! Розповили, щоб перевірити і вочевидь переконатися в його приналежності до дужої статі. Голий, він був не такий показний, як у пелюшках: червоний, скоцюрбле-ний, посередині роздутий, ніби глечичок. Поквапились сповити його знову. Ні та, ні друга сповивати дітей не вміли, Люді показували в пологовому будинку, але вона не засвоїла. Ася виявилася спритнішою й перехопила ініціативу.

— Голову йому тримай, голову! — панічним шепотом благала Люда. — Так і метляється, раптом відірветься...

— Дурниці! Де ти бачила, щоб у живого сама по собі відірвалася голова? — хоробро відповідала Ася, про всяк випадок все-таки притримуючи м'яку, червонясту, в темному пушку голівку.

Загалом загорнула. Не таким франтом, яким прибув з пологового будинку, та для першого разу прийнятно.

Матвій уперто спав. Коли настав час годувати, розбудити його не вдалося. Тицяли йому груди — не брав. Затискували носа двома пальцями — жалібно роззявляв рота, але спав.

— Та чи живий? — тривожилась Люда.

— Не панікуй. Теплий, дихає, значить, живий. Поклали Матвія в ліжечко, самі сіли за стіл,

поїли, випили чаю, але без особливого бажання. Матвій спав.

— Ми їмо, а він, бідний, голодний! — бідкалася Люда.

— Нічого страшного,— відповіла Ася.— Жодна тварина не вмирає з голоду, коли поруч є їжа. Прокинеться, нагодуємо.

Але і їй було ніяково. Якийсь стовпник.

У двері постукали. З'явилася делегація однокурсників і вкотила коляску з подарунками; вирізнявся великий, апельсинового кольору ведмідь, який тримав у розчепірених лапах книгу "Дитяче харчування".

— Ой, друзі! — простогнала Люда.

Сергій Кох, який очолював делегацію, оголосив:

— Подяки відставити, переходимо до урочистої частини.— Він став у позу, простяг руку і почав промову, звертаючись до Матвія: — Громадянине Величко! Ми вітаємо у вашій особі сміливого порушника законів, які забороняють проживання в стінах гуртожитку непрописаних осіб, тим паче протилежної статі...

Матвій прокинувся. Лице його зморщилося, рот викривився жалісним відкопиленням розкритих губів (як у древньої трагічної маски), і звідти почувся кислий крик...

— Розбудив! Як не соромно! — посипалися докори.

— Навпаки, друзі,— сказала Ася.— Спасибі, що розбудив, а ми як не намагалися — не виходило! А тепер, пробачте, обідня перерва. Оглядини увечері.

Хлопці й дівчата пішли навшпиньках, а Матвій уперше в житті поїв з апетитом...

Спав він уперто тижнів зо два, Люда з Асею ніяк не могли добудитися. Розповитий, навіть не морщився, лежав, зберігаючи ембріональну позу зі. схрещеними, кульочком складеними ногами. "Пережитки утробного життя",— називала цю позу Ася. Сповиваючи, вона намагалася випрямити ці вперті ніжки — марно, Матвій підтягав їх знову і спав. У випадках особливо затяжного сну викликали з чоловічого гуртожитку Сергія Коха (йому вдалося виклопотати постійну перепустку — випадок безпрецедентний!). Він ставав у головах ліжечка, простягав руку і виголошував:

— Громадянине Величко!

Цього було достатньо. Матвій одразу прокидався і плакав, а після цього з апетитом їв. Умовний рефлекс.

За два тижні впертого сну хлопчик втратив у вазі близько шестисот грамів — у всьому богатирський розмах! — потім зупинився, потім почав набирати і пішов, пішов...

Отак почалося у Люди з Асею їхнє дітне життя. Спочатку це виявилося не дуже складним, навіть на диво: Матвій спав. Потім, коли він відпочив, оговтався і вступив у свої права,— все важче й важче. Він один, а їх двоє — і, однак, часу не вистачало. Особливо діймали пелюшки ("Щедрий талант",— називав Матвія Сергій Кох). Прали в підсобці, але вішати не було де. Спочатку, поки ще продовжувався опалювальний сезон, сушили на батареї. А коли перестали палити — ну чисто біда! Пробували розвішувати на балконі — проти цього рішуче виступила комендант гуртожитку Клавда Петрівна (саме Клавда, а не Клавдія — вона на цьому особливо наполягала і ображалася, коли її називали Клавдією). Це була велика, монголоїдна жінка, з плескатим носом і чоловічим голосом. Студенти з неї підсміювалися ("Скупчення сідалищ",— охрестив її Кох), але й побоювалися. Могутній темперамент у сполученні з полум'яною вірою в свою правоту породжує тиранів — таким тираном у гуртожитків-ському масштабі була Клавда Петрівна. Насилу вмовили її не зчиняти скандалу через Матвія, який явно суперечив правилам внутрішнього розпорядку, але бачити розвішані на балконі пелюшки вона вже не могла. Одного разу заявилася грозою в кімнату, де жило "беззаконня" (вдома була сама Ася з Матвієм), і розсипалася докорами. У відповідь на це Матвій обдарував Клавду Петрівну такою широкою, рожевою, беззубою усмішкою, що вона не могла встояти. Після цього Люді з Асею було офіційно дозволено сушити пелюшки в підсобці, з цією метою Клавда Петрівна, з небезпекою для життя видершись на табурет, власноручно натягла кілька рибальських жилок — чистий капрон! ("Такому королю палацу не шкода, не те що підсобки",— казала вона).

Матвій і справді ріс королем — повний володар двох відданих жіночих душ. Якби не пелюшки, він би особливих клопотів не завдавав. Променисто-незворушний, товстенький, розвинутий, він уже в два місяці навчився сміятися, в три з половиною сидіти, важно розставивши перед собою міцні ніжки і налігши на них животом. З пелюшок рано переселився в повзунки, цінував свободу рухів. Ася з Людою любили покласти його впоперек столу й дивитися, як він вовтузився, швидко-швидко перебираючи ногами (це в них називалося "їхати на веселому велосипеді"). Один час обговорювалася ідея, чи не віддати Матвія в ясла, але була відкинута, як неконструктивна (інститутські ясла були дуже далеко, а в цілодобові Ася з Людою віддавати не хотіли). Одна біда — у Люди рано почало зникати молоко.

— Зурочила мене, мабуть, твоя Асташова,— казала вона Асі.— Як сказала я їй про молоко, як поставила вона мені п'ятірку, так і почало воно зникати, зникати... Око в неї чорне.

— Дурниці! — заперечувала Ася.— Терпіти не можу забобонів. У неї, коли хочеш знати, очі не чорні, а темно-сірі, я спеціально дивилася. А якби й чорні? У мене чорні, а я нікого ще в житті не зурочила. І взагалі, соромно в наш час космічних швидкостей вірити в погане око. Ти її ще й відьмою назвеш!

— А що? Найсправжнісінька відьма. Погляд такий пильний, недобрий. Дивиться, ніби двійку ставить.

— Спробуй дожити до таких років, та ще з трьома дітьми! У нас з тобою один, і то насилу справляємось.

І справді, справлятися було все важче, особливо паралельно з навчанням. Діймали молочні суміші, які доводилося носити з консультації, та ще каші, овочеві відвари і пюре (їх варили вдома на нелегальній плитці). Академічної відпустки вирішили не брати, щоб не розлучатися, закінчити інститут разом: "Як-небудь переб'ємося". І

перебивалися. Сиділи з Матвієм по черзі. У Асі взагалі було вільне відвідування, вчилася вона між пелюшками, кашами, сумішами — в одній руці ложка, в другій — книжка. Люді було важче, але й вона трималася героєм, не дуже обросла хвостами. Спочатку вони інколи залишали Матвія взагалі самого: кричав він мало, тільки коли був мокрий (цього органічно не терпів). Виходячи, Ася й Люда домовлялися з черговою, щоб, коли закричить, його перемінити. Для трансляції крику Ася приладнала в головах Матвія мікрофон і від нього зробила проводку до столу чергової. Почувши по цій сигнальній системі крик Матвія, чергова бігла міняти пелюшки, повзунки, а інколи й ковдру. Щоправда, скоро таку практику довелося припинити: одного разу Матвій, залишений у самотині, примудрився вибратися з ліжка. Ася з Людою, повернувшися, застали його в протилежному кутку кімнати, далеко від мікрофона, зовсім мокрого; він гірко плакав і встиг обдерти і з'їсти шпалери з великої ділянки стіни. Відтоді самого Матвія не залишали, а в разі крайньої потреби прямо вручали його черговій. Усі три змінні чергові були поголовно закохані в Матвія. Він гарнішав на очах. Колишній темний пушок на голові виліз, витерся, змінився золотенькими кучерями, щоправда, ще рідкими ("Кучер, почекай трохи, ще кучер..." — казала Ася). Очі з молочно-синіх стали голубими, співучого блиску. Схожий ставав на Олега все більше й більше, навіть ямочка на підборідді його. Цієї подібності дуже боялася Люда, яка свято зберігала секрет походження Матвія ("Добре, будемо вважати непорочним зачаттям",— розпорядився Сергій Кох; усі його послухалися, ні про що не розпитували).

Серед шанувальників Матвія була і комендантша Клавда Петрівна. Загляне, почукикає, заспіває пісеньку: "Літатинушки, татинушки, тата! Літа-тусеньки, татусеньки, тата!" Матвій незворушно підстрибував у неї на руках; коли вона стомлювалася, підбадьорював її якимсь гортанним хрюканням: мовляв, чого зупинилася, співай далі!

З двох мешканців кімнати вона більше подружилася з Асею. Та дуже уважно її вислуховувала, а цим Клавда Петрівна не була розпещена.

Така собача робота — кричи та кричи, а поговорити щиро немає з ким... "~

— Слухай, Асько. Моя доля — це цілий романс. Три місяці розповідати не вистачить. Я мчала по життю, гнана вітрилами. Я тип Аксиньї — читала у Шолохова? Якби не пізно народилася, була б упевнена, що це він з мене писав. Щось особливе! Я товста. Я в обширі товста. Не вір, коли хто тобі скаже: худенькій краще. Чоловіки віддають перевагу товстим. Був у мене один задушевний друг — ну просто млів від мого обширу. Казав: богиня. Тепер, наближаючись до пенсійного віку, від богині мало що лишилося, та все-таки є. Минулого року в будинку відпочинку два стареньких майже освідчились. Та я старими не цікавлюся, мені краще молодшого за себе. Був у мене такий — ну не описати. Сильний духом. Люблю чоловіків, сильних духом,— щось особливе.' Мав утрату в особистому житті. Ну, я його поселила в моїй. Кімната шістнадцять метрів, телевізор. Я також не послід, соромитись нема чого. Я тільки фактично шість класів закінчила, а в душі — із закінченою середньою.

Жили добре. Прийде з роботи — я йому пляшечку, оселедчика. Вип'ємо, закусимо і ляжемо дивитися телевізор. Чим погано? А все-таки він, паразит, від мене пішов. Іншою спокусився. Молода, гарна, ноги як яблука. Поганого про неї не скажу, тільки його звинувачую. Чоловік завжди винний за природою. Ось і Люську не звинувачую, навіщо народила. Він винен, його б притиснути: плати аліменти! Люська занадто чокнута щодо принциповості. Сказала б — хто, на нього б натиснули силами громадськості. Платив би як миленький.

Ася намагалася щось заперечити, та Клавда Петрівна не слухала.

— Я про себе. Зустріла одного. Говорить так по-старовинному, ввічливо. Провідував завжди з червоними гвоздиками. Сподобався. Це в мене чисто нервове: я вдячна і легко прихиляюся. Думаю: чому ні? В міру сил та інших явищ. Однак увійшов у близькість і почав собі дозволяти. По-перше, жадібний, я цього не люблю. Кажу: "Треба купити

мила". А він: "Перуть руками, а не милом". Треба ж таке! Спочатку я його обожнювала, а потім почала дискредитувати. Далі — гірше: виявилося, що в нього чужа дружина і чужа подруга. Я терплю із властивості нервової системи. Потім не вистачило терпіння. Ти подумай: вип'є і в кімнату заходить задом. Попереживала і вигнала. Тепер нікого немає. Більше горя від них, аніж радості. Та й здоров'я похитнулося. Вийдеш на вулицю, раз-два, дивишся — вступило...

— А дітей у вас не було? — запитувала Ася. Все, що стосується дітей, для неї було болісно цікаво.

— Ні, не було. Все в повноту пішло. "Невже і в мене,— думала Ася з душевним

болем,— ніколи не буде своєї дитинки?"

Про те, що в Люди народився син, вона ще додому не писала, думала: розповість, коли побачаться.

Весняну сесію склали нормально — Ася на всі п'ятірки (рятувала її міцна репутація), Люда, звичайно, слабше, але також без двійок. Трієчки були, проте із стипендії не зняли як маму-годувальницю. Наближалися канікули, на носі відпустка, а куди їхати? І, головне, як бути з Матвієм?

Біда в тому, що Людина мати Євдокія Луків-на також досі про Матвія не знала. Люда боялася її хвилювати (серце слабе) і від листа до листа все відкладала. Мати в неї дотримувалася принципів суворих, своє вдівське життя прожила без єдиної плямочки, хоч у мікроскоп розглядай. Тепер писала Люді, що стало гірше із здоров'ям, щось таке про смерть ("Чергує стара з косою"), просила Люду приїхати побачитись хоч на два тижні, дорікала, ще?минулого року не знайшла часу. Писала, як тепер, коли вийшла на пенсію, гине від туги, постарілася, подалася. Як почав до неї ходити якийсь отець Яків з божественними проповідями ("У нас багато хто на це діло з пенсії подався").

Люда мучилася: що робити? Незаконної дитини мати їй не пробачить, і не сподівайся. Головне, не самої дитини, а осуду, як почнуть її дочку пересуджувати вечорами на лавочках...

Ася знайшла вихід: Люді їхати самій, без Матвія, потроху підготувати матір і при нагоді признатися. А їй самій, Асі, відвезти Матвія на Україну до своїх батьків.

— Як же ти їм його поясниш?

— А їм і пояснювати не треба. Вони у мене без забобонів. Привезла дитину — і все...

Так і вирішили. Відбули практику, відчергували на протипожежній обороні; настав час розлучатися. Люда їхала перша, Ася з Матвієм ще лишилися на кілька днів (з квитками на Україну в цей гарячий сезон було важко). Люда плакала, цілуючи Матвію ніжки, рожеві, пухкенькі, нехо-джені, він незворушно смоктав свій кулак. Як він умудрявся повністю засунути його в рот, незрозуміло, але вмудрявся.

— Асько, я, мабуть, погана мати? — запитувала Люда вся в сльозах.

— Нормальна. Заспокойся, не розстроюй дитини.

А дитя і не думало розстроюватися. На матір, що їхала від нього, воно дивилося з веселою байдужістю.

Люда пішла вся зарюмсана. Ася вперше відчула себе наодинці з Матвієм, повністю відповідальною, як справжня мати. Щастя бути матір'ю зразу її захопило... А що? Хіба не був Матвій її сином? Адже якби не вона, він би на світ не народився...

Дорікаючи собі за такі думки, Ася дала Матвію брязкальце, а сама сіла за навчання. За останній рік у неї сформувалася звичка навчатися

уривками, враз відриваючись від книги за будь-якою терміновою потребою. Повчила, наварила каші, нагодувала Матвія. Запитала його:

— Будемо бай-бай? Він відмовився.

У двері постукали.

— Заходьте,— сказала Ася.

Увійшов Олег Раков. Вона так і зіщулилась.

— А Людка де? — запитав Олег, граючись ланцюжком закордонного ременя.

— Поїхала.

— Надовго?

— Мабуть, на всі канікули. Олег присвиснув.

— Послухай, Уманська, це ти розляпала на курсі про нас із Людкою? Більше немає кому.

— Я?? Ти з глузду з'їхав! З чого ти взяв?

— На курсі мені проходу не дають, називають татом.

— Я тут зовсім ні до чого.

— Та невже? — посміхнувся Олег.

— Ти свої підлі натяки кинь! Ні Люда, ні я нікому про тебе не казали. Не вартий ти того, щоб язик об тебе бруднити. Вона, навпаки, до смерті боїться, щоб хтось не дізнався.

— З чого ж тоді вони взяли?

— Просто Матвійко дуже схожий на тебе. На жаль.

Олег підійшов до ліжка, де, поважний, гарний і товстий, сидів його син. Першим зубом, який недавно пробився, він гриз кільце. Королівською вдачею, на все наплювацтвом він і справді був схожий на Олега — навіть більше, ніж ямочкою на підборідді.

Щось пом'якшало в Олеговому обличчі. І гордість тут була, і жаль, і навіть ніжність якась...

— Послухай, Асько, ти не думай, що я такий уже страшенний негідник. Я навіть Людці готовий допомагати, що-небудь: ре двадцять-тридцять на місяць...

— Забирайся геть, Раков,— Ася показала йому на двері,— забудь сюди дорогу і ніколи більше не приходь!

— Теж мені Єлизавета Англійська! А ти тут, цікаво, до чого? Від жилетки рукава.

Тут Ася розмахнулася і вліпила Олегові ляпаса. І не якого-небудь символічного, а навідліг, від плеча, з усією вагою і силою. Олег вилаявся. Матвій заревів. Олег заскреготав зубами і сказав придушеним голосом:

— Ідіотка! На жаль, у моєму колі не заведено бити жінок, а то я б тобі показав. Бочка, довбешка!

Вийшов і хряпнув дверима. Посипалася штукатурка. Матвій заревів ще дужче. Ася взяла його в свої тремтячі руки, притиснулася щокою до його мокрої кисленької щоки, і вони вдвох почали плакати.

Перед від'їздом Ася дала додому телеграму: "їду, зустрічайте", номер поїзда, номер вагона. Про Матвія не писала, знаючи у своїх батьків традиційний страх людей похилого віку перед будь-якою звісткою, повідомленою телеграфом...

У дорозі спека була жахлива: Ася намучилася з пляшечками молочних сумішей, які аж ніяк неможливо було втримати, щоб не скисли. Стала годувати Матвія лише бубликами, які він гриз своїм єдиним зубом. Познайомилася з сусідами по вагону; всі вони дружно захоплювалися хлопчиком, не сумніваючись, що це Асин син. Вона не заперечувала, та й безглуздо було б заперечувати. Деякі навіть знаходили явну подібність між сином і матір'ю: "Обоє такі повненькі..." Ася вперше відчула, як її повнота, відбита в повноті Матвія, стає чимось милим, невинним... А головне, їй було невимовно солодко хоч ненадовго, але побути матір'ю...

Нарешті приїхали. Ася вийшла з вагона — Матвій на одній руці, сумка в іншій, а ще зверху дружні руки опустили їй чемодан. Ще здалеку вона побачила сиву голову батька. Він шукав її очима і, знайшовши, здивувався, але одразу вгамував здивування. Спокійно підійшов, узяв чемодан, поцілував Асю в щоку. Спокійно запитав:

— А хто це в тебе? Дівчинка? Хлопчик?

— Хлопчик, Матвій. Я його назвала на честь дідуся.

Досі все було чистісінькою правдою. Продовжувалася умовна роль матері, якою вона тішилася у вагоні. "Поясню, встигну",— думала Ася.

— Могла б і повідомити,— з м'яким докором сказав Михайло Матвійович.— Ми тобі не чужі.

— Не хотіла писати. Думала, так краще. Я...

— Пробач, будь ласка,— нервово запитав батько,— а... твій чоловік?

— Я не одружена,— правдиво відповіла Ася і ладна була одразу все пояснити. Але глухуватість Михайла Матвійовича, його явне небажання слухати, та й (чого гріха таїти) солодка думка побути ще трохи Матвієвою матір'ю її спинили.— А мама чого не приїхала?

— Вона нездужає.

Щось у батьковому тоні стурбувало Асю.

— Що з мамою?

— Нічого серйозного. Просто погано себе почуває.

— І давно?

— Місяців зо три. Ми не писали, не хотіли тривожити.

Так... Отже, ніхто нікого не хотів тривожити...

— Ти з нею обережніше,— сказав батько,— не кажи, що має поганий вигляд. Вона стала, знаєш, така підозрілива...

— А лікарі що кажуть?

— У тім-то й річ, що нічого. Нічого не кажуть лікарі. Спокій, догляд, вітаміни...

Мовчки прийшли додому. Матвій був важкий на руках. Батько посадив їх у великій кімнаті (вона в них по-старому називалася вітальнею):

— Ти тут поки що зачекай. Мені треба піти її підготувати... Така нервова стала, жах!

— Послухай, тату...

— Ні-ні,— замахав він рукою,— все зрозуміло, мовчи!

Через зачинені двері почулася приглушена розмова, охи, вигуки, і враз навстіж розчинилися двері й почувся милий голос матері — слабкий, але виразний:

— Так веди їх сюди, скоріше веди! Мої дорогі, мої любі! Асенько, Матюшечко!

Ася з Матвієм на руках нерішуче ввійшла до кімнати. Там було напівтемно від спущених штор. Пахло ліками. Софія Савеліївна лежала в ліжку, жадібно й безсило намагаючись підвестися назустріч. Тяглися руки, очі, душа — тіло лежало, скуте. Одразу стало видно, як вона змінилася — вся, крім голосу.

— Дівчинко моя,— сказала вона уривчасто.— Двоє моїх дорогих, підійдіть сюди, дайте, я обійму вас разом!

Ася опустилася на підлогу поруч з матір'ю, посадила Матвія на край ліжка.

— Ну, херувим! — вигукнула Софія Савеліївна.— Рубенсовський хлопчик! Викапана ти в його віці. Тільки в тебе оченята були чорні, а в нього голубі...

Гарячково притиснула Асю з Матвієм до себе — звідки така сила в цих висхлих руках? — вона почала їх цілувати навперемінно.

— Соню, спокійніше, не хвилюйся,— промовляв Михайло Матвійович.

— Від радості не вмирають.

Матвій був незворушний. Спокійний, величний і гарно по-дитячому огрядний, він спостерігав усе, що тут відбувалося, і лише покректував.

— А волосся, волосся — червоне золото! — лепетала Софія Савеліївна.— Диво який хлопчик! Чого ж ти не писала? Боялася, дурненька, що засудимо, не приймемо? Погано ж ти нас знаєш!

її обличчя, змарніле, висунуте наперед, було виразно жовте. Вдивившись у нього, Ася зрозуміла, що хвороба серйозна і справи погані. Серце у неї щеміло подвійно — страхом за матір і каяттям за свій обман. Мимовільний, легковажний, непростимий. "Як же я скажу їм правду? Треба було одразу, на вокзалі. Тепер, здається, пізно..."

Тут Матвій повівся не зовсім так, як треба, і все потонуло в сміхові, вигуках, пошуках потрібних речей (чемодан, сумка, шафа для білизни). Ця незначна подія закріпила повний і безумовний вступ Матвія ще на один престол.

— Михаиле,— захлинаючись, сміялася Софія Савеліївна,— пам'ятаєш, я тобі казала: до онуків уже не доживу? А ти: "Ні, доживеш!" Ти був правий — дожила...

"Як я їм скажу правду? — думала Ася.— І чи треба?"

— Солов'я байками не годують,— оголосив нарешті Михайло Матвійович і тим поклав край захопленню, що надто затяглося і від якого навіть терплячий Матвій почав уже попхинькувати.

Помити його, самій умитися з дороги, розчесатися, переодягтися — все це зайняло час, було втішним зволіканням. Михайло Матвійович варив манну кашу за новим методом:

— Не в гаряче молоко сипати крупу, а в холодне, тільки в холодне. Виходить значно ніжніше, треба лише весь час мішати, ні на секунду не зупиняючись. Не каша, а крем!

Він, як і багато чоловіків, змушених займатися домашнім господарством, ставився до нього надто вже серйозно. Зворушливий був на ньому кокетливий фартух з оборочкою.

— Яв господарюванні набив руку,— казав він, помішуючи ложкою,— не таке вже хитромудре діло, у всьому важливий науковий підхід. Що таке домашнє господарство? Одна з галузей хімії.

Каша була готова, обід для Асі розігрітий.

— Ану, йди до мене,— покликав Михайло Матвійович,— я тебе погодую, а мама нехай пообідає.

Матвій пішов на руки до незнайомого діда з сонячною готовністю (кочовик, він узагалі охоче переходив з рук у рук^), взяв його ручкою за щоку і сказав "бу". Михайло Матвійович був зворушений:

— Впізнає діда, розумник!

Поки Ася їла, він годував хлопчика з ложечки. Він був щасливий, дивлячись, як швидко зникає каша.

— Бачиш, як йому подобається? Ніжність незвичайна! В холодне молоко, тільки не в гаряче!

Ася пообіцяла — віднині тільки в холодне. А сама думалаГ "Сказати? А може, не треба?" І все більше переконувалася: поки що не треба.

Після обіду спорудили для Матвія ложе з двох зсунутих крісел. Він, натомлений, одразу заснув, затиснувши в руці брязкальце.

— Тату, а що з мамою? — тихо спитала Ася. Михайло Матвійович змінився на лиці.

— Ти ж сама бачиш, який у неї вигляд. Лікарі конкретного діагнозу не ставлять. Але це поху-дання... Ти помітила?

— Звичайно.

— Так ось, ти їй не кажи, що вона схудла. Вона до цього дуже чутлива. Уяви собі — дорожить своєю красою! Просить подати собі дзеркало; пам'ятаєш, таке овальне, з ручкою, безперервно в нього дивиться. Я питаю: "Чого ти все себе розглядаєш? Ти й молода так не кокетувала". Відповідає: "Печать смерт.і шукаю". Такі думки! Ти її від них відволікай. Тепер, слава богу, Матюша її відволікатиме...

Прожили Ася з Матвієм у батьків майже місяць. За цей час дід і баба полюбили хлопчика нестямно. На очах ставало краще Софії Савеліївні. Все ще слабенька, вона вже сідала, підперта подушками, і до неї на коліна садовили Матвія. Вона поклацувала схудлими пальцями, співала йому пісеньки без слів. Хлопчик усміхався, казав своє "бу", з насолодою чухав зуби об будь-що: об спинку ліжка, об бабусин палець... Штори в кімнаті були тепер підняті ("Дитині необхідне сонце!"), і її обличчя здавалося не таким уже жовтим, не таким обтягнутим... Ледь-ледь покращився апетит — інколи за компанію з Матвієм з'їдала пів-блюдечка манної каші, тієї самої ніжної, як крем, звареної за новим методом. Ася раділа, дивлячись на неї, сподівалася на краще.

Одержала вона листа від Люди, який її трохи стривожив, але зараз вона не хотіла тривожитись: такі хороші були останні дні з батьками, з Матвієм. Хлопчик, розметавшись, спав у "смугастому гамачку в саду під черешнею, а Михайло Матвійович умовляв півня, щоб горлав подалі...

Саме напередодні від'їзду погода зіпсувалася. Виїздили в дощовий, похмурий день. Матвій у пластикатовому плащику з капюшоном був кумедний і схожий на міліціонера. Вже одягнені, довго прощалися з Софією Савеліївною. Батько пішов проводжати, ніс Матвія, важкого, пишаючись його вродою і вгодованістю. "Онучок?" — запитували зустрічні. Михайло Матвійович гордо кивав. Ось і поїзд подали.

— Ну прощавай, дочко, не забувай, пиши! Якщо другого народиш, повідомляй одразу!

лист люди ВЕЛИЧКО

Асенько, сестричко моя дорога!

Багато що тут сталося. Ти собі уявити не можеш обстановку. Мама вся під впливом цього отця Якова. Чоловік ще не старий, ходить у цивільному, очі чорні, такі пильні, що тремтять коліна, а бороди немає і волосся стрижене. Наші хлопці на попів більше схожі, ніж цей. Втім, він не офіційний піп, а керівник секти, чи як це називається. їх там душ двадцять жінок, усі пенсіонерки, а він один чоловік.

Мама вмовила мене піти до них у молільний будинок. Я з цікавості пішла. Нічого цікавого. Співали на мотив "Сміло, товаришу, в ногу" якісь їхні псалми чи гімни. Потім виступив отець Яків. Він, безумовно, оратор, говорить без папірця. Зміст я не зовсім зрозуміла, щось складне, як теорія випадкових процесів. А ці жінки, видно, ще менше за мене розуміють, але так до нього й тягнуться. Мабуть, гіпнотизер. Загалом мені не сподобалося.

Він звернув на мене увагу не як-небудь, а просто я одна молода, кругом лише старенькі. Коли закінчилося, підійшов до нас з мамою, просив познайомитися. Щось сказав про вівцю. Мама запросила його пити чай, пішли, сіли за стіл. Мама на нього дивилася з якимось рабством, яке мене злякало. Пили чай з варенням, мама пропонувала наливку, він відмовився — не п'є. Я думаю, в нашій антирелігійній літературі дуже перебільшують про попів, що вони і жадібні, і п'яниці, і бабії. Цей отець Яків — складна особистість, безкорисливо помиляється.

Поки пили чай, він на мене поглядав дуже гостро, а коли кінчили, сказав: "Людмило, на вашій душі лежить якийсь тягар. Відкрийтесь, і вам стане легше".

Я, дурепа, одразу заридала. Але заперечую — немає в мене тягаря! А мама за ним: "Краще відкрийся, дочко",— і сама плаче. Одне слово, кіно. Під цим тиском видала я їм усе про Матвійка. Олега не назвала, лише сказала, що одружуватися не збирався і не збирається.

Мама розкричалася: "Проклену". Це звідкись із глибокого минулого, хто в наш час проклинає? А він їй так м'яко:— "Заспокойтеся, Євдокіє Луківно, яка ж ви християнка, якщо рідній дочці пробачити не хочете?" Вона — нізащо! Каже, і її, і покійного батька зганьбила, і як вона буде у вічі людям дивитися? Буря, взагалі, була велика. Я реву, мама реве, він заспокоює. Години зо три продовжувалося, пішов об одинадцятій. Над нею помахав рукою — називається поблагословив, а вона йому руку поцілувала. Мене також хотів благословити, я не далася, кажу: комсомолка.

Плакали ми з мамою до другої години ночі. Взагалі, помирилися. Пробачила вона мені і Матвійка визнала. Сердилася, що ім'я дала просте, мужицьке, краще б Едик чи Славик. Я її заспокоїла, що зараз мода саме на найпростіші імена: Кузьма там, Пимен і інша екзотика.

А ще вона мені докоряла, що даремно я його до чужих людей відправила (уявляєш, до чужих!). Каже: "Привозь сюди, я його сама виховаю". Я мовчу, щоб не викликати нового спалаху, а сама собі думаю: "Так я його тобі й віддам, ще в секту запишеш".

Щодо секти, я з матір'ю велику роз'яснювальну роботу провела проти релігії в принципі. Вона не заперечувала, навіть ніби згодна, а як настане час зборів — так її туди й тягне. Я для протидії повела її в клуб на лекцію про виникнення життя. Лектор нічого, ще молодий, інтересний, але хмикає і все за конспектом. Об'єктивно кажучи, з отцем Яковом ніякого порівняння. Взагалі, нудна доповідь, мамі не сподобалося. "Будеш ходити до клубу?" — "Ні, не буду". І справді, якщо по совісті, нічого привабливого. Там, у молільному домі, вони хоч співають, щось на— зразок самодіяльності для підстаркуватих. Я про це багато думала, але конкретних форм, які б годилися для нашого часу, придумати не могла. Треба буде на цю тему поговорити з Сергієм, у нього голова велика.

Взагалі стало в мене легше на душі, коли про Матвійка відкрилася. Все-таки рідна мати, а йому рідна бабуся. Обіцяла восени приїхати до нас побачити онука. Як ти на це дивишся? Я за. Де троє, там і четверо, я можу спати на підлозі або й з мамою валетом. Можливо, ти, Асько, від секти її розагітуєш.

Ну, ось і все, бувай здорова, моя дорога сестричко, а Матвійка цілую в усі місця.

Твоя Люда

ВІКТОР АНДРІЙОВИЧ ФЛЯПН

Професора Флягіна на кафедрі не любили. Буває така стихійна нелюбов, що охоплює цілий колектив і виштовхує з нього чужака (так перенасичена сіллю вода деяких озер виштовхує людське тіло). Все не

так, кожна дрібниця ставиться на карб. Навіть позитивні якості Флягіна — працелюбність, цілеспрямованість, скромність — сприймалися як вади. Смішні зовнішні риси — короткозорість, згорбленість, журавлиний крок — обі-грувалися із зловтіхою. Будь-які розпорядження, розумні чи нерозумні, однаково зустрічалися в штики. Так інколи в школі клас поводиться з нелюбим учителем, втрачаючи почуття міри й справедливості. Взагалі скільки дитячості (інколи неприємної) ховається в дорослих людях...

Часто порівнювали теперішнє з минулим. Правда, вільні порядки (швидше безладдя), що панували при Емемі, не у всьому були хороші. Багато було розмов, гамору, даремно розбазарювався час, у приміщенні кафедри працювати було майже неможливо. Але все це згадували тепер добром — за контрастом. Навіть Кравцова згадували добрим словом — такий собі невинний пустомеля-кар'є-рист, який загалом-то не заважав працювати. У зловісній жертовній цілеспрямованості Флягіна було щось лякаюче, ніби відправа похмурого культу якоїсь наукової богині Калі. Форму, звітність, порядок він підніс у ранг святині. А живе людське спілкування, жарт, сміх для нього мовби не існували. Та при ньому і людям не хотілося сміятися...

Не жаліючи інших, він не жалів і себе. "Найлютіший ворог усім на світі, в першу чергу собі самому",— як сказав Маркін. Будь-який почин, що йшов від Флягіна, був тим самим приречений на провал. Деякі з них були, власне, розумними і, якби їх правильно зрозуміти, могли б принести користь. Та де там! Кафедра накидалася на них, як зграя собак на кошеня, і роздирала на шматки.

Наприклад, щоденники обліку часу. Самі собою вони могли бути корисними (скажімо, надати конкретного змісту слову "перевантаження", що постійно відмінювалося на кафедрі). Та дружна опозиція колективу все позбавляла сенсу. Викладачі кожен на свій кшталт мудрували над тим, як би вести їх якнайбезглуздіше, із знущанням, наприклад, купували шкільні щоденники, заповнювали їх з орфографічними помилками, ставили закарлюку навпроти слів "підпис

батьків". Флягін на ці вибрики, як і раніше, уваги не звертав, вимагав щотижневого показу щоденників, уважно їх читав і робив виписки.

Категорично відмовився показувати щоденник Семен Петрович Співак. Сказав, що вже старий займатися дурницями. Флягін із в'їдливою посмішкою звільнив його від цього обов'язку: "Не наполягатиму, зважаючи на ваш справді поважний вік",— і цим уразив Семена Петровича в самісіньке серце.

Так виходило й зі всіма іншими нововведеннями Флягіна: хто їх бойкотував, хто висміював. Ішла своєрідна партизанська війна в тилу ворога: флягінські заводи випускали брак, флягінські поїзди пускалися під укіс ("Борці Опору",— казав Маркін, який спостерігав усе це ніби збоку і не сприймав усерйоз). На чолі "Опору" були Співак і Асташова. Обоє відкрито висловлювалися на засіданнях кафедри, інколи навіть примушуючи Флягіна йти на деякі поступки. Інші більше мовчали, але їхній настрій був зрозумілий. Навіть Паша Рубакін, єдина людина на кафедрі, яка ставилася до Флягіна з якоюсь дивацькою симпатією, частково примкнув до "Опору", ввівши нову форму звітності: щоденник з малюнками. Про Лідію Михайлівну й казати нічого: вона з самого початку зненавиділа Флягіна за те, що він не Емем. Інтерес Флягіна до індивідуальних планів вона сприймала хворобливо, як посягання на її вотчину.

Оскільки розмови в приміщенні кафедри були заборонені, всі дебати виносилися в коридори і на сходові майданчики. Загальна думка була така, що працювати з Флягіним на чолі кафедра не зможе. Питання в одному: зразу йти з роботи чи ще трохи зачекати? "Хто кого пересидить — ми його чи він нас?" Посидючість Флягіна сумнівів не викликала. Надію вселяла інша обставина: він з якихось формальних причин (відомих ректорату, але не відомих кафедрі) досі ще не пройшов за конкурсом. Хтось із викладачів по знайомству підглянув у відділі кадрів характеристику Флягіна з колишнього місця роботи — великого НДІ із стійкою репутацією. Характеристика була позитивна. Підкреслювалися високі ділові якості Віктора Андрійовича, його працелюбність і

принциповість, але загалом тон характеристики був стриманий, ніби крізь зуби. Очевидно, комусь він там добряче допік.

Семен Петрович Співак не полінувався і сам поїхав у НДІ до своїх знайомих, щоб детальніше довідатися про Флягіна. Привіз відомості швидше невтішні для кафедри. Про Віктора Андрійовича говорили з повагою. Цінний працівник, скажімо, не дуже талановитий, але до всього доходить горбом. Ерудиція величезна. Сумлінний надзвичайно. Якщо дасть позитивний відзив про дисертацію, будь спокійний, помилок там немає. Все проточить, перевірить до буковки. Одне слово, цілком на своєму місці. Чого ж надумав звідти йти? Не помирив з начальством, відмовився підписатр якийсь звіт, де були, на його думку, не до кінця перевірені дані. Поставив під затрозу виконання плану, мало не позбавив увесь відділ преміальних.

Отже, чесний? Безумовно, але в чомусь неприємна людина, навіть відштовхує від себе. Дружби ні з ким не водив, у гості не ходив і до себе не кликав.

Одне слово, схоже було, що нічого, що ганьбило б Флягіна, немає і рано чи пізно він пройде за конкурсом... Ну-ну... Вирішили все-таки поки що з місця не зриватися, зачекати, берегти колектив. Боротьба з Флягіним то відверто спалахувала, то йшла в підпілля.

Найгостріший конфлікт виник з питання про бюлетені. Справа в тому, що на кафедрі з давніх-давен встановився звичай: викладачі, що захворіли, лікарняного не брали. Ніяких збитків державі це не завдавало, ніякої корисливої мети в цьому не було. Однаково оплата по лікарняному в усіх була б сто відсотків (крім наймолодших, які не хворіли), а марудні клопоти по оформленню відпадали. Якщо викладач захворював, він просто телефонував на кафедру і просив кого-небудь з товаришів себе замінити. Певна річ, ті, хто замінював, жодної копійки за зайві години не одержували, але відмовлятися не заведено було: сьогодні ти, а завтра я. Лікарняний брали тільки у випадку серйозного, тривалого захворювання, а хвороби дрібні, буденні (грипи, ангіни,

простуди) обходились без паперового оформлення. Певна річ, що ніхто без серйозної причини не віддасть свій поток чи групу іншому ("Все рівно, що тимчасово віддати дружину",— казав Маркін). Навпаки, намагалися триматися до останнього, приходили на заняття напівхворими, але до замін вдавалися лише в крайньому випадку. Так завжди було до цього часу, і всі сприймали це як норму.

Флягін ці "дворянські вільності" відмінив. Він зажадав, щоб усі хвороби і заміни оформлялися офіційно, через лікарняний. Здавалося б, вимога законна, а от викладачів вона ображала. Вони, хто звик працювати не за страх, а за совість, справді не жаліючи ні здоров'я, ні сили, були обурені.

— Як він не розуміє, бовдур,— сказав Співак,— що на формальні вимоги йому відповідатимуть формальною роботою? А якщо чимось і була досі сильною кафедра, так це неформальною роботою.

Не раз згадувалося в кулуарах ім'я покійного Миколи Миколайовича, який керував кафедрою саме не формально. Навіть Елла і Стелла, які колись більше за інших скаржилися на довгі засідання кафедри, згадували про них із розчуленням.

— Там принаймні кожен міг говорити все, що думає і скільки завгодно,— казала Елла.— А цей як вийме годинника та пристукне — все бажання виступити відпадає.

Особливо розбурхав усіх випадок з хворобою Радія Юр'єва. Почалася вона з того, що Радій почав невтримно чхати — разів по десять-двадцять підряд, до сліз. З його франтуватістю і привабливістю (улюбленець студенток!) йому, звичайно, не хотілося чхати на заняттях. Раніше він просто подзвонив би на кафедру, попросив себе замінити, та й по всьому. За нових порядків це було виключено. Довелося Радію іти в медчастину, де йому дали довідку, в якій вказано хворобу: риніт. Цю довідку він поклав на флягінський стіл неподалік від нахиленого носа

Віктора Андрійовича і зупинився, чекаючи реакції. Таке безмовне викладання паперів перед світлі очі начальства останнім часом увійшло на кафедрі в моду. Флягін продовжував писати. Радій голосно чхнув (як потім запевняв, не навмисне, а стихійно). Реакція Флягіна була несподівана: він підняв носа, узяв

довідку, прочитав її і сказав зі своєю єзуїтською посмішкою:

— Риніт — це означає просто нежить. Дозволяю, але без звільнення від лекцій.

Приголомшений Радій відійшов від начальницького столу, залишивши на ньому ту нещасливу довідку. І цього дня, і наступного він читав лекції. На третій день у нього підвищилася температура, він її не міряв і на зло Флягіну читав лекції. Лице у нього було як у святого Себастіана, пронизаного стрілами... Товариші вмовляли його йти додому, лягти, викликати лікаря — нізащо! Радій навідріз відмовився лікуватися. Кінчилося тим, що його прямо з інституту з температурою тридцять дев'ять відвезли до лікарні. Виявилося, важка пневмонія.

Випадок цей гаряче обговорювався на кафедрі. Думка про Флягіна була одностайна ("Тварюка!"). Суперечки були про поведінку Радія. Більшість стояла на тому, що він вчинив як дурень.

— Дурень, але гордий,— сказала Елла Дени-сова.— Я його розумію.

— Дозвольте мені,— сказав Паша Рубакін своїм похоронним голосом, — розповісти анекдот.

— Краще не треба,— попросила Стелла.

— Він короткий, німецькою мовою, але я, для стислості, одразу розповідатиму по-нашому. їде взимку наймит, поганяє кобилу й радіє:

"Ось на зло хазяїну відморожу собі руки, чого він не купує мені рукавиці?"

Посміялися, але невесело. "Гордий дурень" видужував поволі, на цей раз за всією формою, з лікарняним. Відвідували його і товариші з кафедри, і представники профорганізації. Випадок набував розголосу.

Кафедральні розмови в коридорах кипіли, де-

монстративно записувалися в щоденники під в'їдливою назвою "обговорення різних питань". Проходячи повз такий гамірний гурт, Флягін нахиляв голову і робив вигляд, що це його не стосується.

— Цікаво, гризе його сумління чи ні? — запитувала Елла.

— Такий сам будь-яке сумління загризе,— відповідав Співак.

Якусь приватну бесіду мав з Флягіним Петро Гаврилович, після чого повідомив товаришам:

— Усвідомив і кається.

Викликав Віктора Андрійовича і проректор. Секретарка розповідала:

— Сидів годину, пішов мов побитий.

Після цього Флягін став якийсь сумніший і мовчазливіший, рідше всміхався, але своїх звичок не змінив.

На черговому засіданні кафедри, незважаючи на сухий стукіт срібного годинника по столу ("Бережіть час!"), виступив Співак з питання про людське ставлення до людей. Флягін несподівано перервав його і сказав усміхаючись:

— З усім тим, що ви сказали і збираєтесь сказати, я, безперечно, згоден.

Усі так і сторопіли.

— Вибив, бісів син, грунт у мене з-під ніг,— жалівся потім Співак у коридорі.— Погодився, а я схибив...

Ніна Асташова мовчала.

Професор Флягін мав звичку засиджуватися на роботі до пізнього вечора. Він поставив перед собою, як завідуючий кафедрою, завдання досконало вивчити курси, які на ній читалися. Попередня його робота не зовсім збігалася за профілем з тематикою кафедри, доводилося перебудовуватися, міняти орієнтацію; до цього він був готовий, коли дав згоду перейти до інституту. Деякі курси він уже подолав і розбирався в них незгірше від провідних викладачів, інші треба було ще подолати. Крім того, він вважав за свій обов'язок ознайомитися зі структурою інституту в цілому, тематикою факультетів, кафедр — без цього він не уявляв собі роботу. Робота чекала його величезна, особливо враховуючи надзвичайну в'їдливість і сумлінність, що не дозволяли Віктору Андрійовичу ні з чим знайомитися в загальних рисах. Усе, що треба було вивчити, він вивчав до тонкощів. До того ж він просто не вмів читати будь-що, не конспектуючи (про нього ходили чутки, що і меню в їдальні він також конспектує). Через це будь-яке читання посувалося в нього повільно, втілюючись у товсті зошити, списані дрібним, але вольовим почерком. Зошити нумерувалися і прилучалися до архіву наукових записів, у якому нараховувалася вже не одна сотня "одиниць зберігання". Система була двоетапна: самі записи і "записи про записи"

— де що шукати. За цими справами і засиджувався Віктор Андрійович на кафедрі пізніше за всіх. Ішов додому в ті години, коли вже і вечірників в інституті не лишалося, самі гардеробниці кидали свої рогаті володіння, і лише на якихось рундуках дрімали нічні чергові, вкрай невдоволені тим, що треба було відмикати йому двері. Трудовий героїзм Віктора Андрійовича ні в яких прошарках, на жаль, не знаходив співчуття...

...Ось і сьогодні він засидівся допізна (сам не помітив, як минув час), взяв у порожньому гардеробі свій поношений напівплащ, розбудив чергову і вийшов на вулицю. Вітер шмагав великими краплями дощу і котив по тротуарах опале листя. В старовинному будинку лікарні де-не-де горіли вогні. Віктор Андрійович швидко крокував на своїх худорлявих ногах, нагадуючи журавля, який несподівано набув не притаманної йому спритності: він квапився додому. Добре, що продукти встиг купити зранку, бо магазини вже зачинені.

Трамвай, повискуючи на поворотах, підвіз його до будинку. Під'їзд, сходи, темрява, тривога. Він відімкнув оббиті дерматином двері і ввійшов до своєї більш ніж скромної двокімнатної квартири.

Дружина його рік тому померла, і Віктор Андрійович, приховуючи тугу, мужньо ніс тягар сімейного життя. Сім'я його складалася з хворої паралізованої тещі й дочки Тоні, чотирнадцяти років. Дівчинка зустріла його в передпокої і несміливо, мовчки зраділа. Негарна, худенька, короткозора, вона була дуже подібна до батька і разом з ним до якогось птаха. Навіть волосся такими самими пір'їнами стовбурчилося на її невеличкій, з боків стисненій голівці.

— Ну як справи, Антошо? — запитав Віктор Андрійович.

— Справи нічого.

— Щоденник заповнила?

— Звичайно.

— Молодець. Увечері подивлюсь.

— А вже вечір. Добре, що прийшов,— дуже по-дитячому сказала Тоня.— Я вже почала хвилюватися.

— Даремно. Нічого зі мною не станеться.

Вона незграбно обхопила його вугластою тонкою рукою за шию і на мить притислася до його плеча. Він ледь обійняв її, і вони постояли так, трохи хитаючись, але зразу відсунулись одне від одного. Пестощі були побіжними, стриманими.

— Як бабуся? — запитав він.

— Як завжди. По-моєму, не гірше.

— Наталія Іванівна приходила?

Наталія Іванівна допомагала Флягіним по господарству, але сугубо факультативно.

— Приходила, тільки швидко пішла. У неї хтось з онуків хворий.

— Стомилася ти?

— Нічого. Добре, що повернувся. Бабуся тебе дуже чекає.

Віктор Андрійович зняв напівплащ і берет, струсив з них дощові краплі, пригладив долонями чуб і ввійшов до тещиної кімнати.

— Вітю, це ви? Ох, як пізно! Чекала вас, чекала...

— Затримався в інституті,— м'яко відповів Віктор Андрійович.— Дуже багато роботи, раніше не міг.

— Не знала як і діждатися. Ви завжди так добре мене перевертаєте. У Тонечки немає сили, а Наталія Іванівна така незграбна. Будь ласка, покладіть мене так, як минулого разу. Подушку під лікоть, пам'ятаєте?

— Зараз, тільки руки помию,— сказав Віктор Андрійович і вийшов.

— Боже мій, як я його мучу! — пробурмотіла жінка й заплакала.

— Ну от, Ганно Павлівно, знову дощик пішов! А я тільки-но з дощу, зрадів, що сухо.

— Не буду, не буду.

Вона вже всміхалася, простягаючи до нього хрест-навхрест скуті хворобою руки:

— Як минулого разу, пам'ятаєте?

— Все пам'ятаю.

...Тихе вовтуження, стогони, полегшене зітхання. Шелест простирадл, поляскування по подушках, котрі збивають. Він тримав її, легку, великооку, однією рукою за спину, другою звично, вправно поправляючи постіль. Опустив хвору на подушки (одну під лікоть), прикрив ковдрою. Вона лежала щаслива, дивлячись кудись перед собою поверх його голови.

— Ну раювання! Ніби заново народилася! Знаєте, Вітю, ваше нове снотворне просто чарівне. Уявіть собі, спала! Бачила вві сні покійну

Машу. Вона мені каже: "Не кривдь його". Я вас намагаюся не кривдити, та мимоволі доводиться.

— Ну-ну, яка ж це кривда?

— Ну тягар. Краще не буду говорити, бо знову заплачу. А вдень я одним оком трохи читала. Якщо поставити книгу не прямо, а навкоси, мені вдається читати. Захотілося перечитати "Злочин і кара". Тонечка мені встановила дуже вдало. Останній раз я його читала ще здорова, а цього разу була вражена: яка жорстока книга! Достоєвський взагалі любив описувати страждання, але вимучені, самими людьми собі заподіяні, розумієте?

— Розумію. Багато там зайвого, та загалом захоплює.

— Захоплює і навіть відтягує. Мене, наприклад, відтягло від самої себе. Вітю, а чому Достоєвський — такий знавець страждання! — жодного разу не ввійшов у психологію паралізованої людини? Епілептики в нього є, сухотні є, а паралітиків немає.

— А Ліза Хохлакова в "Братах Карамазових"?

— Що ви! У неї не параліч, а кокетування.

— Можливо.

— Саме так. Але читати багато я не можу, втомлюється око, і я мимоволі змушена думати. За вашою порадою намагаюся думати не про себе, а про інших людей. Придумую їхні долі... Сьогодні, уявіть собі, віддала заміж нашу Тонечку. Чоловік у неї такий тендітний, граціозний юнак, можливо,, навіть артист балету.

— Ну, артисти балету не тендітні. їм потрібні міцні м'язи.

— Цей був уявний, а не реальний. Можливо, не артист балету, а натирач підлоги. Я одного разу такого бачила — іде граціозно, тримаючи на відльоті дві щітки, як дві квітки. Уявляєте собі?

— Уявляю.

— Знаєте, Вітю, що мене гнітить? Що я забуваю свої думки. Якби я могла їх записувати.

— Давайте я вам поставлю магнітофон коло ліжка. Прийде в голову думка, ви її гуди і скажете, однаково що запишете.

— Ой, як було б добре!

— Буде зроблено. А тепер прийміть таблетку і спробуйте заснути. Добре? Тільки не плакати! Спіть спокійно.

— Добраніч, Вітю.

Віктор Андрійович вимкнув світло, вийшов на кухню. Тоня вже накрила йому на стіл. Скромна вечеря, а заразом і обід: холодні котлети, чорний хліб, огірки. Віктор Андрійович у своїх звичках був невибагливий. Поки він їв, Тоня звітувала йому про проведений день:

— Після школи прийшла, відпустила Наталію Іванівну, завтра вона не прийде. Нагодувала бабусю, хотіла її перекласти, вона сказала: чекатиме тебе. Готувала уроки. Геометрія дуже важка, не зрозуміла.

— Ще раз прочитай.

— Тричі читала, не допомагає.

— Що робити, розберемося разом. У неділю.

— А в п'ятницю контрольна!

— Добре. Завтра постараюся прийти раніше.

■*

А ти все-таки почитай іще раз. Може, зрозумієш сама. Ще що?

— Дзвонила тьотя Лена. Пропонувала прийти допомогти. Я сказала — не треба.

— Молодець. Ще що?

— Ніби нічого.

— Ну йди спати. Будильник принеси мені. Постав на пів на сьому. Щоденник залиш, продивлюся.

Тоня принесла будильник, щоденник.

— Добраніч, тату.

— Добраніч, Антошо.

Поки Тоня готувалася до сну, Віктор Андрійович помив посуд, перетер, розставив на полицях і сів за стіл працювати. Найперше проглянув Тонни щоденник, поставив на полях ледь помітні галочки, зрозумілі лише для них двох. Потім взявся за англійську: йому треба було виписати й вивчити чергові сорок слів.

Так він вивчав мови. Спочатку вчив слова по сорок штук щоденно. Не за алфавітним порядком, а смисловим: починаючи з простих і переходячи до складних. Коли їх набиралося двадцять тисяч, брав

книжку й одразу починав читати. Таким способом він уже подолав французьку і тепер добивав англійську. Вимова його не цікавила: важливо було вміти читати. Кожне слово він вимовляв по буквах, як воно пишеться (наприклад, that у нього читалося "тхат", write — "вріте"). Виписавши порцію слів, він занурився у вивчення. Читав, заплющував очі, намагався відтворити, ворушачи губами; знову читав, знову заплющував очі і так далі. Тінь від його голови на стіні розгойдувалася, як великий чубатий птах.

Години за дві сорок слів були засвоєні. Віктор Андрійович ще раз прочитав їх напам'ять підряд і врозбивку, вдоволено зітхнув і взявся стелити собі постіль. Спав він тут-таки, на кухні, на дерев'яному диванчику, вкритому байковою ковдрою (запевняв, що любить, коли твердо). Вимкнув світло, ліг, вигнав із себе зайві думки. В сусідній кімнаті щось забурмотіла Тоня. Віктор Андрійович усміхнувся і став засинати, чуючи над вухом падаючі дзвінкі краплі будильника.

З ОСОБИСТИХ ЗАПИСІВ М. М. ЗАВАЛ І ШИН А

"Щоб виходив собачка".

Не так давно, відвідуючи Варвару Владисла-вівну (вона хворіє), я познайомився з її давнім другом, відомим режисером В. Він сивий, стрімкий, яскравий. Перше, що він сказав, зайшовши до кімнати, було:

— Товариші, годину тому я кинув палити. Що мені робити?

— Не палити,— дурнувато відповів я.

— Хіба що так,— сказав він і приклався до руки Варвари Владиславівни.

Вона по-старомодному поцілувала його в лоб.

— Хворіти, хворіти не треба б,— дорікнув він.

— Що вдієш, роки!

Якась мила звичайність була в цій розмові. Тисячі людей уже обмінювалися такими самісінькими репліками і тисячі ще будуть обмінюватися.

Чим старшим я стаю, тим більше мене зворушують банальності. Бажання бути не таким, як усі,— знак юності. На старості ми б хотіли бути як усі, та вже не можемо.

За чаєм В. багато розповідав про своє життя, про минуле (життя було більш ніж строкате), про театр, про акторів. Час від часу виймав з кишені срібного портсигара, переконувався, що він порожній, і клав назад у кишеню. Фізичною насолодою було слухати його мову — плавну, звучну, зі старомосковською (нині рідкісною) вимовою. Він, наприклад, говорив "тьвердо", "сьмерть...".

Одна його оповідь, про собачку, мене вразила. Спробую передати її якомога точніше.

— Колись,— розповідав В.,— коли жив на Півночі, я працював у суто провінційному театрику з дуже посередніми акторами. Ставили ми досить посередню п'єсу. Один з акторів, старий, завжди приходив на репетиції зі своїм собачкою. По закінченні репетиції він щоразу вів собачку до буфету, де пригощав чим-небудь смачним. Протягом усієї репетиції собачка спокійно сидів під стільцем у господаря й чекав. Як тільки репетиція закінчувалася, він негайно вилазив з-під стільця і виходив на сцену. Як він здогадувався, що репетиція закінчилася? Очевидно, по тому, що люди переставали говорити штучними, акторськими голосами й переходили на звичайну людську мову. Сталося так, що в наше містечко потрапив (не за своїм бажанням) один по-справжньому талановитий актор (назвемо його А.). Він був прийнятий до

театру і одержав роль у тій п'єсі, де я був режисером. Почалась репетиція. І що ж? Як тільки заговорив А., на сцену негайно вийшов собачка. От,— закінчив свою розповідь В.,— треба завжди так працювати, щоб виходив собачка.

КІТ-ЗЛОДЮГА

Наші кафедральні бурі майже не виходили назовні: кипіння відбувалося в межах одного шару. Я не раз думала про шарувату будову суспільства: окремі шари живуть, майже не змішуючись. Активна спілкування відбувається в середині шару, зіткнення з іншими епізодичні. От і наша кафедра живе досить ізольовано й мало спілкується з іншими. В інституті до нас ставлення складне. Нас, загалом, поважають і навіть побоюються, але на спеціальних технічних кафедрах заведено вважати, що ми з нашими математичними тонкощами далекі від життя. Якщо під життям розуміти наївну техніку з її, як кажуть, "шурупчиками", то, мабуть, вони мають рацію. Та якщо розуміти техніку майбутнього, техніку в польоті — очевидно, не праві. Вплив Емема (точніше, його записок) на мені позначився поки що лише в тому, що я частіше, ніж раніше, кажу "очевидно".

Отже, інші кафедри поглядають на нас із шанобливою зневагою. А втім, почасти і з заздрістю. За останні роки їх охопила якась гарячкова любов до математики. Любов, я б сказала, аж ніяк не взаємна. Зараз будь-яку наукову роботу (тим більше дисертацію) заведено оповивати в математичну одежу. Це гарний тон, латина нашого часу. Чим складніший застосований апарат, тим краще. Вони обвішують свої роботи кратними інтегралами, кванторами і матрицями, як свого часу купчихи обвішувалися коштовностями. У нас, професіоналів, навпаки: чим простішим апаратом пощастило обійтися, тим краще.

З цього аж ніяк не випливає, що вони неуки і в своїй справі нічого не розуміють. Навпаки, чисто технічний бік у них, як правило, на висоті. Це ділові, реальні знання, які нічого, крім поваги, не викликають. Та коли вони пускаються в математику, то це виходить так, якби, скажімо,

Семен Петрович Співак у своїх вельветових штанях почав танцювати партію принца Зігфріда в балеті "Лебедине озеро".

Одна із суміжних і за назвою близьких нам кафедр особливо хвацько пішла за останні роки в математичні танці. Очолює її професор Яковкін — товстий, широкий, поважний чоловік із скрадливою посмішкою на округлому, донизу заплилому обличчі. Звання професора він одержав колись давно, без захисту докторської дисертації, за сукупністю уявних заслуг і дійсних знайомств. В інституті у нас іде кампанія за суцільну док-торизацію кафедр (саме в якості доктора віддали перевагу Флягіну перед нашим Кравцовим). Нещодавно пройшла чутка, що всім завідуючим кафедрами (крім мовних, військової і фізкультурної) буде запропоновано або терміново захистити докторські, або розпрощатися з інститутом. Принцип "доктор-учений" сам по собі досить безглуздий. Наприклад, наш завлаб Петро Гаврилович, чудовий знавець техніки, дуже цінний спеціаліст, і думати не хоче про те, щоб захищати докторську: "Що ви, братці, який я доктор? З мого вигляду ніхто не вірить, що в мене вища освіта". А деякі наукові нікчеми, не варті його нігтя, давно доктори.

Серед інших завідуючих кафедрами, які не мають докторського ступеня, занепокоївся, забив хвостом і професор Яковкін. Нещодавно пройшла чутка, що він зібрався захищати докторську. Повне його неуцтво у всіх без винятку питаннях було загальновідоме, тому чутку зустріли із сумнівом, але вона виявилася вірною. Дива!

Я цим ділом не дуже-то цікавилася з причин тієї самої шаруватості суспільства. Чи мало де, хто і що захищає. Та до мене прийшов Паша Рубакін. Він взагалі відвідує мій дім, але ходить не до мене— до Сайкіна (що їх зв'язує — неясно). Цього разу він прийшов до мене і, як завжди, почав розмову здалеку, туманними напливами. В поєднанні з його потойбічним голосом ця система далеких підходів до теми завжди мене дратує.

— Ніно Гнатівно, мені треба з вами порадитися з одного дуже важливого, не лише для мене, питання, яке має навіть громадське звучання. Ви не проти?

— Чому я повинна бути проти? Давайте радьтеся.

— Справа ось у чому. Ніно Гнатівно, ви любите Паустовського?

— Дивлячись що. Деякі речі люблю.

— Чи згодні ви, що це один з наших великих письменників-гумористів?

— Ну не знаю. Я його як гумориста не розглядаю.

— І даремно. Читали ви, приміром, його оповідання "Кіт-злодюга"?

— Не пам'ятаю. Здається, ні.

— Обов'язково прочитайте. Щоб зрозуміти суть моєї справи, вам неодмінно треба познайомитися з цим оповіданням.

— А без цього не можна? Розкажіть своїми словами.

— Не можна. Потрібен оригінал.

— Киньте,— сказала я, втрачаючи терпець.— Де я зараз візьму Паустовського?

— Я вам його приніс,— радісно відповів Паша і витяг з кишені пошарпаний томик.— Ось дивіться, читайте: "Кіт-злодюга".

Не розуміючи, я взялася за читання. Оповідання й справді кумедне, смішне. Йдеться про злодійкуватого кота, який тероризував дачників. Написано славно, свіжо, я кілька разів засміялася вголос. Оповідання не довге, я швидко прочитала його й запитала:

— Ну то й що, Пашо?

— Зараз перейду до справи. Ось моя ілюстрація до цього оповідання.

Він витяг, цього разу з іншої кишені, перфокарт —ку і подав мені. На ній була зображена широка, розширена донизу котяча морда, в якій я зразу впізнала професора Яковкіна. Під нею слов'янською в'яззю було написано: "Кіт-злодюга".

— Ваша робота? — запитала я.

— Моя,— скромно опустивши очі, відповів Паша.

— Досить схоже. А що це означає?

— Кіт-злодюга.

— У якому розумінні?

— У найпрямішому. Зрозуміти його було неможливо.

— Ну ось що, Пашо, киньте ваше ходіння по муках. Або кажіть прямо, в чім справа, або закінчимо розмову, мені набридло.

Паша злякався і відверто розповів історію досить-таки непривабливу. Суть зводилася ось до чого.

На кафедрі Яковкіна працює асистентом його, Пашин, приятель Володя Карпухін. Хлопець сумирний, працелюбний. Ось уже кілька років працює над кандидатською дисертацією під номінальним керівництвом професора Яковкіна ("Про справжнє керівництво не може бути мови, бо Яковкін — науковий стілець"). Деякі розділи роботи Карпухіна опубліковані у співавторстві з науковим керівником, причому прізвище Яковкіна, останнє за алфавітом, скрізь стоїть першим.

Досі це не виходило за межі звичайних норм: багато хто з начальників вступають у співавторство зі всіма своїми підлеглими ("Сучасне право першої ночі",— сказав Паша). Але ось недавно Яковкін подав докторську дисертацію, основний зміст якої склали роботи Карпухіна, а самому Яковкіну належала лише "зв'язуюча балаканина".

— Як посуд пакують, знаєте? Тарілки — стружка, тарілки — стружка... Так от у дисертації всі тарілки Володині, а вся стружка Яковкіна.

Я, звичайно, обурилась:

— А що ж ваш Володя не протестує?

— Мій Володя дуже скромний хлопець. Можливо, він і протестував би, але на всіх його роботах як співавтор приписаний Яковкін. Тепер доводь, що ти не верблюд...

— Навіщо ж він Яковкіна приписував?

— У них на кафедрі так заведено. І без цього його б не надрукували. В журналах становище складне, паперу немає, обсяг скорочують. Без Яковкіна він у кращому випадку чекав би публікації два роки. А в кота-злодюги могутні зв'язки. Під його прапором усе проскакує як по маслу. У Володьки вже чотири публікації, і всі у співавторстві з Яковкіним.

— Чому ж він на кафедрі не оголосить відкрито, в чім справа?

— Розумієте, хлопець скромний, сором'язливий. Совісті в нього навалом. "Сам же я,— каже,— його в співавтори ставив і сам же тепер відхрещуся — незручно". Та й інші його не підтримають — бояться злодюги.

— Що ж ви від мене хочете? — розсердилася я.— Ваш Володя, як унтер-офіцерська вдова, сам себе відшмагав, а я повинна в це діло лізти?

— Угу. Більше нема кому.

— Та я їхньої специфіки не розумію.

— Нічого, зрозумієте. Там специфіка тільки в стружці, і то кіт наплакав, а тарілки — сама математика.

Скільки я не опиралася, втяг-таки мене Паша в цю кляузну справу. Приніс мені статті Володі Кар-пухіна і докторську дисертацію Яковкіна. Як кажуть, один до одного. Вся смислова частина збігалася до буковки; самому Яковкіну належала тільки стружка — пухла, підворушена, сповнена демагогічних закликів, посилань на рішення і постанови. На це в мене пішло кілька днів. Знову до мене прийшов Паша:

— Ну як — злодюга?

— Злодюга,— погодилась я.— Безперечно.

— Що будемо робити?

— Щось придумаємо. Пришліть до мене свого сором'язливого Володю Карпухіна. Подумаєш, красна дівиця!

Прийшов Володя. Довго витирав ноги, вибачався. Не красна дівиця, але щось подібне: тоненький, чорненький, окатий, з вузькими плечима в просторому светрі, який звисав до колін. Він явно мене побоювався: я була для нього науковий авторитет, класик... Смішно! Я намагалася його підбурити на боротьбу, але марно.

— Ви розумієте, Ніно Гнатівно, я ж йому ці роботи своїми руками однаково що подарував... Це нечесно буде — подарував і відібрав. Краще я напишу іншу дисертацію.

"Дурень",— хотіла я сказати, але стрималася.

— Зрозумійте, ця справа стосується не вас одного. Ви підтримуєте науковий паразитизм. Такі, як Яковкін, харчуються чужою кров'ю. Підгодовувати їх — означає робити удар по нашій спільній справі.

Знову я відчувала, що кажу надто до ладу, гладенько і, загалом, непереконливо. Таке відчуття постійно заважає мені говорити з молодими. Думка про спільну справу була Володі Карпухіну явно чужа: в даній ситуації він бачив тільки себе і Яковкіна...

— Ні,— сказав він,— я проти нього виступати не буду. Нехай захищається.

Мабуть, він так розумів благородство. Я розлютилася.

— Так якого ж дідька ви мені розповідали всю оцю нісенітницю? Цілий тиждень я вгатила на вашу з Яковкіним продукцію! Що я вам, науковий асенізатор? Гадаєте, мені це цікаво? Дідька лисого!

Одне слово, розходилася. Навіть Сайкін вийшов з кухні поглянути, в чім справа.

— Залиш нас,— сказала я йому голосом вдов-ствуючої королеви.

Він стенув плечима і вийшов.

— Простіть мені,— пробурмотів Володя.

— Бог простить,— відповіла я, налякавши його ще більше.

Взагалі, паскудний у мене характер! "Не проходь мимо, бий у морду!" — називає його Маркін-Залишити б усе, як є, не втручатися. Ні, я не могла. Замість цього природного Мирного крок^я провела ще кілька войовничих днів. Ще раз вивчила спільні праці Яковкіна — Карпухіна (в зворотно-алфавітному порядку) і навіть знайшла в них кілька дрібних помилок. Дістала в бібліотеці праці самого Яковкіна (без співавторів). Вони виявилися нечисленні і складалися головним чином із закликів до діяльності ("Тоді вже піде музика не та, в нас затанцюють ліс і гори!"). Був у нього ще альбом конструкцій — праця солідна, але ні з якого боку не наукова. Зате в співавторстві виявилося в нього праць до дідька. Жоден співробітник кафедри не міг що-небудь опублікувати, не поставивши на титульній сторінці першим професора Яковкіна. Наукова цінність цих робіт, як я розумію, була невисока. Де-не-де зустрічалися явні помилки, та головне було не в них. У роботах Яковкіна із співавторами вражала наукова пустопорожність, що сповнювала їх. Після кожного абзаца хотілося спитати: ну то й що? Зустрічалася велика кількість математичних фіоритур, які ніякого відношення до справи не мали, а швидше грали роль бойового фарбування дикуна. Деякі з них були буквально списані з відомих посібників і монографій, навіть зі всіма друкарськими помилками. Решта, очевидно, також були звідкись списані, тільки я не знала звідки. Автор, судячи з його власної наукової стилістики, навряд чи зумів би навіть правильно розкрити дужки. Рішуче на цьому фоні Володя Карпухін вирізнявся зіркою першої величини.

Одне слово, усе це стало для мене якимсь насланням. Якось я навіть бачила уві сні Яковкіна в парчевих трусиках (верх непристойності). Ворушила це сміття й питала себе: "Ну на що я вбиваю свій час?" — та припинити вже не могла. Мною заволодів якийсь гидкий азарт. Інколи я почуваюся чимось спорідненим моєму ворогу Флягіну — він також, якщо

брався за якусь проблему, впинався в неї бульдожою хваткою і вже не міг розтиснути щелепи. Різниця в тому, що він із стиснутими щелепами живе все життя, а я лише час від часу. До кінця двох-трьох тижнів я вже була повним знавцем усієї проблематики та праць кафедри Яковкіна і повністю озброєна для виступу на раді.

За моєю малоосмисленою діяльністю насмішкувато спостерігав Льова Маркін.

— Ну навіщо ви копаєтесь у всій цій гидоті? їй-богу, перлинного зерна ви там не знайдете. Заради чого ви витрачаєте час?

— Заради справедливості.

— Ох, як пишномовно. Жінка Дон Кіхот верхи на Россінанті б'ється з вітряками... їй-богу, це не робить вас привабливішою.

Щось нове. Такого я від Льови Маркіна ще не чула. Він набуває самостійності. Ну що ж, давно вже час. І все-таки сумно...

Та мова про Яковкіна. Настав нарешті день захисту його дисертації. Я не член інститутської великої ради, де захищаються докторські, і не маю відношення до кафедри Яковкіна. Моя поява на раді була зустрінута з подивом: робити їй нічого, чи що? (Певна річ, мовчки). Флягін був тут і спрямував на мене погляд василіска. "Ой, даремно я в це діло влізла!" Та відступати було пізно.

Вся кафедра Яковкіна/прийшла боліти за свого главу і серед них Карпухін — тоненький, сумний, як побита морозом квітка. Я йому кивнула, він подивився на мене з острахом. З осторогою дивився на мене й сам дисертант, що сидів у передньому ряді, нервово озираючись. Професор Яковкін ззаду був ще більше подібний до кота, ніж анфас. Щоки стирчали з-за вух, а вуса стирчали з-за щік.

На численних плакатах, пришпилених до щитів, красувалися формули Володі Карпухіна і графіки, які їх ілюстрували. Збоку це мало вигляд солідний: он яку махину людина підняла!

Почався захист. Учений секретар оголосив документацію, після чого слово було надане дисертанту. Вже оговтавшись від шоку, викликаного моєю появою, він м'яко, котом ходив коло плакатів, час від часу тицяючи у який-небудь з них і вигукуючи: "Ця формула свідчить..." — або: "Звідси з усією очевидністю виходить, що..." Доповідав він досить жваво і до ладу — видно, не пожалів часу на підготовку. Лише зрідка, коли брав з розгону який-небудь екзотичний термін, боязко мружив очі. Володя Карпухін ворушив губами, безгучно вимовляючи ним же, мабуть, складений текст. Яковкін вклався точно у відведений йому час, потім зіперся на указку, не без грації оповив її ногою і подякував усім за увагу.

— У кого є питання до дисертанта?

Члени ради один по одному вставали і ставили питання. По-моєму, питання в таких випадках ставляться не для того, аби щось вияснити, а щоб показати власну ерудицію і розуміння роботи. А насправді більшість присутніх роботи не розуміє, та за час доповіді її зрозуміти й неможливо. Передбачається, що члени ради заздалегідь знайомляться з дисертацією; це справжня фікція. Щоб докладно в ній розібратися, потрібний час, і немалий, не менше, ніж два-три тижні (суджу по собі), а в кого є цей час? Доводиться симулювати розуміння, а для цього запитання — найкращий засіб. Втім, я була зла і, можливо, несправедлива. Деякі питання (з технічної частини) були цілком осмислені. Яковкін відповідав на них швидко, з ходу. Мені не подобалася саме ця швидкість, яка наводила на думку, що питання були загодя підготовлені, проте на аудиторію відповіді Яковкіна справляли враження. Головуючий схвально кивав головою у формі більярдної кулі.

— У кого ще є питання?

Я піднесла руку. Кілька членів ради повернулися в мій бік: що за особа? Я запитала:

— У вашій роботі, виконаній разом з Карпухі-ним, стверджується, що... (І далі низка спеціальних термінів). Ви й зараз дотримуєтесь такої думки?

Кіт-злодюга насторожився: чи немає тут якої каверзи?

— Бачите,— сказав він,— робота, про яку ви згадали, вже трирічної давності. Звичайно, відтоді наука просунулася вперед.

— Отже, сьогодні ви не наполягаєте на цьому твердженні?

— Ні, не наполягаю.

— Чому ж тоді на сторінці сто тридцять другій вашої дисертації, яку ви захищаєте сьогодні, а не три роки тому, дослівно повторюється те саме твердження?

Яковкін морально заметушився.

— Бачите, товаришу Асташова, при доведенні цього положення мною застосований надто тонкий математичний апарат, входити в деталі якого тут не місце. Я охоче задовольню вашу допитливість потім, у кулуарах.

Я розізлилася:

— Випадково за освітою я математик, розбираюся в тонкощах цього апарата й хочу почути від вас тут, а не в кулуарах, правильне це положення чи ні.

Рада загула нібито схвально. Будь-яка бійка на захисті — безплатний атракціон. Яковкін зам'явся:

— Ну, знаєте, на таке питання не можна відповісти однозначно. З однієї точки зору правильне, з другої — неправильне.

— Ну, а з вашої точки зору?

Я перла на нього, як танк на солдата.

— З моєї? Скоріш неправильне.

По залу знову пробіг шумок. Наполовину співчутливий Яковкіну, наполовину мені.

— Аз моєї точки зору,— сказала я повільно, мало не по складах,— положення це цілком правильне. Тільки у вас із Карпухіним воно виведене некоректно. І я вам зараз біля дошки можу його довести. Дозвольте? — звернулася я до голови.

— Може,— обережно сказав він,— ми не будемо відволікати увагу ради складними перетвореннями?

— Перетворення зовсім не складні. Щоб їх виконати, досить двох хвилин. Тонкість апарату дисертант явно перебільшив.

Голова вагався. Шум у залі зростав. Хтось вигукнув: "Нехай доведе!"— хтось: "Не треба!" Встав Флягін і зі своєю постійною посмішкою сказав:

— Пропоную перенести суперечку на дошку. Читаючи дисертацію, я також звернув увагу на це слабке місце.

У Яковкіна був вигляд кота, зацькованого собаками. Здавалося, він от-от розпластається по стіні. Про що йшлося, він явно не розумів. Зате Володя Карпухін розумів чудово і був червоніший від своїх вух.

— Прошу,— сказав голова.

Відсунули вбік щит. Я вийшла до дошки, взяла крейду і в кількох рядках довела суперечне положення.

— Ох, дурень я! — необережно вигукнув Володя і одразу зіщулився.

Яковкін відступав насторожено:

— Бачте... продемонстроване вами доведення справді дуже витончене... Обіцяю врахувати його в своїй подальшій роботі.

— А в чому була помилка вашого? — безжально запитала я.

— Зараз, у ході захисту, я не беруся на це питання відповідати.

Добре. Один — нуль.

— Є у вас ще питання? — запитав голова.

— Є. Я хочу запитати у дисертанта, як із формули п'ятнадцятої на плакаті четвертому вивести формулу дев'ятнадцяту на плакаті п'ятому?

Яковкін підійшов до плакатів обережно, як до відкритої ополонки. Знайшов указкою формули, запитав:

— Оця? Оця? Я підтвердила.

— Як вивести? Елементарно. За допомогою тотожних перетворень.

— Дуже дивно,— сказала я,— оскільки ці формули являють собою два суперечливі допущення.

Яковкін мовчав, ворушачи вусами: Чудово: два — нуль.

— Ще є питання? — запитав голова, не приховуючи невдоволення. Це вже ставало непристойним.

— Звичайно, є,— сказала я хвацько.— Я попросила б дисертанта уточнити, яка частина його особистої участі в роботах, наведених у літературі під номерами сорок сім, сорок вісім, сорок дев'ять, п'ятдесят і опублікованих ним у співавторстві з Карпухіним?

Володя з жахом закрив лице руками.

— Бачте,— сказав Яковкін,— частину участі в спільних роботах важко оцінити в процентах. Мені належать ідеї, постановка питання, а Карпу-хіну — конкретна розробка. Кожному своє.

— Дозвольте ще одне, на цей раз останнє запитання. Якщо робота виконана в співавторстві, чи повинен кожен з авторів розуміти все, що в ній написане?

— Ну, в загальних рисах, звичайно, так...— не-визначено відповів Яковкін.

Рада загула. Яковкін, як кажуть, підставився.

— Ще є запитання?.. Запитань немає. Продовжимо захист. Ми повинні ознайомитися з відзивами на дисертацію і автореферат. На адресу ради надійшло двадцять вісім відзивів...

— Багато! — гукнув хтось із місця.

— Перебір! — підтримав інший.

Традиція вимагає десять, ну щонайбільше дванадцять відзивів. Перспектива вислухати двадцять вісім викликала протести.

— Товариші! Товариші! — закликав голова. Шум не вщухав.

— Товариші, будьте дисциплінованими! — намагався навести лад голова.— Будь-який відступ від процедури приведе лише до витрати часу.

Згадка про витрату часу трохи витверезила аудиторію. Шум ущух. Учений секретар — точний, серйозний, тонкий, як олівець,— почав читати відзиви. Одноманітно хвалебні, вони були схожі один на одного, як брати, позначені загальним надмірним пишномовством, навіть однаковими риторичними фігурами, ніби їх писала одна й та сама блудлива рука... А втім, уже через кілька хвилин ніхто по-справжньому не слухав. Біда в тому, що на присутніх напав сміх. У найбільш невідповідних місцях вони починали сміятися. Ніби звичайна церемонія враз постала перед ними в костюмі голого короля. Сміх літав по залу, підстрибував, перекидався з ряду в ряд. Перекотився навіть до столу президії, і засміявся сам голова, трясучи більярдною кулею. Найдовше тримався вчений секретар. Увесь мокрий, він далі читав, та враз, спіткнувшись на слові "епохально", засміявся й він... Голова, оговтавшись, закликав до порядку:

— Товариші, серйозніше! Ми обмежені часом!

Почалися виступи опонентів. Перший — нудний, понурий — був страшенно схожий на стару заїжджену шкапу і навіть здригався шкірою, ніби його їли ґедзі. Відзив його був довгий, як мотузка, позитивний до огиди, і читав він його, не підводячи очей, заглибившись у текст, як кінь у торбу з вівсом... Ті місця відзиву, де говорилося про "віртуозне

володіння математичним апаратом", рада зустріла веселим хихиканням. Загалом настрій складався не на користь Яковкіна...

Другий опонент — товстий, медовий — врахував обстановку й читати свій відзив не став, перейшов на усну творчість. Його виступ був примирливим, інтимним.

— Товариші, невже ми будемо сперечатися за кожну літеру? Цажлива не літера, а дух. Робота професора Яковкіна загалом є велике наукове досягнення. На відміну від багатьох, що будують повітряні палаци (кивок у мій бік), професор Яковкін ходить по землі. Його робота вже запроваджена в практику. За методикою професора Яковкіна в нас у КБ вже два роки ведуться розрахунки. Ця методика дає величезний економічний ефект...

І почав сипати цифрами зекономлених мільйонів. А я з досвіду знаю, як легко обгрунтувати економічний ефект методики (час од часу від нас цього вимагають). Варто перейнятися цим, взяти зі стелі кілька цифр, допустити, що досить довго будуть далі користуватися старою методикою замість прогресивної нової, і, дивись, набігла чимала сума. Одного разу Паша Рубакін підрахував економічний ефект теореми Піфагора — вийшло щось астрономічне...

Під зливою мільйонів, звалених на раду другим опонентом, досвідчені люди лише підсміювалися; недосвідчені були вражені. Баланс почав схилятися на користь Яковкіна.

Несподівано повівся третій опонент — людина суха, вузька, різка, такий собі сивий ніж.

— Мій відзив на дисертацію представлений на вчену раду. Відзив загалом позитивний. Щоб змінити його на негативний, у мене немає даних. Можна, я не виступатиму?

Вчений секретар сказав, що ні, виступати треба обов'язково. Третій опонент запитав, чи бувають випадки, коли хто-небудь з опонентів не виступає. Вчений секретар сказав, що так, бувають, у випадку хвороби опонента.

— Тоді запишіть у протокол, що я захворів. Мене нудить,— сказав третій опонент і вийшов із залу.

Рада вирувала, як група болільників перед екраном телевізора. Хто схвалював, хто обурювався. Дехто вже посхоплювався з місця. Голова (мені було щиро його жаль) якось навів лад, завзято стукаючи олівцем по карафі і вигукуючи: "Товариші!"— а потім запитав ученого секретаря:

— Як заведено робити у випадку раптової хвороби опонента?

— Його відзив зачитує вчений секретар.

— Так і зробимо.

Члени ради, яким уже набридло, погано слухали відзив третього опонента. Не такий хвалебний, як перші два, він усе-таки був позитивний і містив серйозні зауваження, які також зустрічалися вибухами сміху...

Коли перейшли до виступів, зал уже вгомонився. Першим узяв слово Флягін:

— Я не ставлю під сумнів наукову цінність дисертації. Я з нею ознайомився. Серйозне дослідження. Докторська чи кандидатська — важко сказати. Недарма кажуть, що докторська — це дисертація, яку захищає кандидат. Якби з цією дисертацією виступив, скажімо, Карпухін, вона була б повноцінною кандидатською. Зараз ідеться не про цінність роботи. Поставлене під сумнів авторство. Справа навіть не в тому, що дисертант використав чужі матеріали, а в тому, що він їх не

зрозумів. У цьому мене переконали його відповіді на питання Ніни Гнатівни. Я голосуватиму "проти" і закликаю членів ради наслідувати мій приклад.

Ще чого не вистачало — бути підтриманою Флягіним! Цей бузувір, цей кощій безсмертний вибивав грунт з-під моєї коханої ненависті! "Ні, дзуськи, не вийде!" — думала я.

Подальших виступів я не слухала. Одні були "за", інші "проти". Мені вже набридло. Даремно я встряла в цю справу, дідько забрав би Пашу з його приятелями!

У заключному слові Яковкін з обвислими вусами дякував опонентам і рецензентам, обіцяв врахувати їхні зауваження в подальшій роботі...

— Що стосується питання про авторство, яке тут мусувалося, і,%по-моєму, даремно, то це питання взагалі тонке. Працюючи в колективі, люди проймаються ідеями один одного, починають жити як один організм. Успіх одного є водночас успіхом колективу. Взаємній заздрості тут не місце. Я, наприклад, щасливий, що на моїй кафедрі працюють такі талановиті молоді спеціалісти, як Карпухін та інші. Коли настане їхній час захищати дисертації, я перший подам їм руку допомоги...— Тут він відкрито подивився на мене. Його котяча морда хитро ошкірилася, вуса настовбурчилися.— Товариші, я зазнав різкої критики з боку Ніни Гнатівни Асташової. Але критика повинна супроводжуватися і самокритикою. Чи дозволено мені буде запитати Ніну Гнатівну: які були її .наукові взаємостосунки з покійним професором Завалішиним? Чи може вона по совісті сказати, що її кандидатська дисертація зроблена самостійно?

Я навіть розгубилася. Ну й нахаба!

Підняв руку Флягін:

— Дозвольте мені як завідуючому кафедрою відповісти на це питання. Поставивши його, дисертант явно переплутав поняття. Одна справа користуватися ідеями свого наукового керівника і зовсім інша — своїх підлеглих. Інший моральний аспект. Що стосується дисертації Ніни Гнатівни, то я її добре знаю, як і роботи покійного Миколи Миколайовича Завалішина, і можу стверджувати, що дисертація виконана самостійно. Це видно з її наукового стилю, відмінного від завалішинського. Більше того,— тут він повернув у мій бік тьмяне окулярне лице,— Ніна Гнатівна більщ схильна дарувати свої роботи, ніж привласнювати чужі...

От змій! Невже здогадався? В мене просто горло перехопило. Та я опанувала себе і сказала:

— Я не потребую захисту від кого б то не було, навіть завідуючого кафедрою. На ваше питання,— звернулася я до Яковкіна,— відповім, що, звичайно, багато ідей мого наукового керівника я використала в своїх працях. Та я завжди на нього посилалася і в кожному випадку розуміла все без винятку, мною написане.

...Закінчилося все це тим, що Яковкіна провалили. Коли я виходила, його потилиця й вуха виказували таку смертельну тугу, що я засумнівалася в своїй правоті. Навіщо були ці театральні ефекти? Чи не краще було б, не доводячи до захисту, загодя з ним поговорити?

По-людському краще. А з міркувань загальної справедливості? Не знаю. Спектакль був корисний не для даного конкретного кота-злодюги, а для інших, потенційних злодюг, щоб не кортіло.

— Добилися свого? — запитав мене на другий день Льова Маркін.— Наїлися чоловічинки?

— Ідіть до дідька! — сказала я.

— З насолодою! — відповів він.

З його обличчя було видно, що він і справді йде від мене з насолодою. Що поробиш...

Хто тріумфував, так це Паша Рубакін. Він навіть Сайкіну дзвонив і говорив про мою велич.

З ОСОБИСТИХ ЗАПИСІВ М. М. ЗАВАЛІШИНА

Думаю про поганих людей. Вірніше, про тих, кого заведено вважати поганими. Багато хто з них погані не загалом, а суб'єктивно — для нас. Пога-ність людини — це швидше душевний стан інших людей, які її сприймають і про неї судять.

Наприклад, чи завжди об'єктивно погана людина, яка не заступилася за іншого, бо побоялася? Найчастіше це так. Але ж, можливо, ця боязкість більше властивість нервової системи, ніж душевної організації. Візьми таку людину за руку, поведи за собою — піде.

Це я розумію, бо сам у дитинстві знав страх! Сила його в деяких обставинах була непереборна. Вилікував мене від нього Пулин. Найкращий засіб боротьби з боягузтвом — сміх. Людина, що сміється, в якомусь розумінні стає богом. Вона вже недосяжна потворам — життєвим страхам.

Особисто я (не враховуючи раннього дитинства) боягузом, мабуть, не був. Хоча й серйозних випробувань на сміливість не проходив. Волею долі мені майже не довелося воювати. Для першої світової війни я був занадто молодий, для другої занадто старий. Воював я — зовсім трохи — лише в громадянську. Вірніше, не воював, а чистив коней. Через короткозорість для стройової служби я не годився. Зброї в руки не брав, але добре знаю, як почуваєшся, коли по тобі стріляють. Неприємно. На мене завжди в таких випадках нападало якесь заціпеніння, зовні схоже

на сміливість. Я запізнювався здригатися на звуки вибухів, час для мене розтягався, як гума. Властивість нервової системи.

У тій самій стайні зі мною разом доглядав коней другий нестройовик, за тодішніми моїми поняттями чоловік дуже старий, років сорока — сорока п'яти. Цей чоловік, інтелігентний і порядний, був органічним боягузом. Він буквально не міг себе примусити вийти з бліндажа під час обстрілу. Мені його психологія була недоступна, так само як йому моя. Інколи я його питав: "Та невже ви не можете взяти себе в руки?" На це він відповідав: "Не дай боже вам коли-небудь пізнати стан, коли треба взяти себе в руки, а рук-то й немає".

І все-таки одного разу ця людина взяла себе в ті відсутні руки. Якось під час обстрілу мене поранило. Я впав. Він бачив це і так злякався, що в нього виросли руки. Він виліз із бліндажа й витяг мене, непритомного, з-під вогню. Для нього це було великим подвигом, і досі я згадую про те із святобливістю.

Головна причина боягузтва — невідомість. Людина не знає, що її чекає, і тремтить. Декому треба сказати: "Ну, чого ти боїшся? Що з тобою буде зрештою?

Най жахливіше — боягузливий старий. Йому вже нічого втрачати, а він боїться. Ну що врешті-решт йому загрожує? Втрата становища? Смішно. Майна? Ще смішніше. Життя? Воно вже прожите. Боягузливий академік — це нонсенс.

І ще одне міркування: кожна погана людина для самої себе, всередині себе — права. Вона не може жити, усвідомлюючи себе поганою. Вона вибудовує систему самовиправдань, своєрідних внутрішніх фортець.

Думай про неї не зовні. Увійди подумки в її душу, постарайся зрозуміти, на чому вона зміцнила свою рівновагу. Як вона сама себе бачить і чим себе виправдує?

Вміння залізати в чужу шкуру — сумний дар, яким нагороджує людину життя. На жаль, цей дар частіше притаманний старим, немічним, скривдженим життям, ніж молодим і дієздатним.

Я переконаний: навіть найгірша людина податлива на ласку і схвалення. Захоплюйся нею (тільки щиро!), і вона буде з тобою щаслива й добра.

Часто ми починаємо вважати людей поганими, несимпатичними тільки з лінощів. Життя наше переповнене враженнями. Кожна нова людина, з якою воно тебе стикає, вимагає уваги, а вона в нас не безмежна. Не можна вмістити в себе всіх і кожного. Тому ми квапимося не злюбити людину, яка ні в чім не винна, а просто подала заявку на вашу увагу. Оголосивши когось неприємним, ми мовби знімаємо з себе вину за неувагу. Ми раді присікатися з будь-якого приводу, щоб не полюбити людину. Одного ми не любимо за те, що він товстий, другого за те, що він шморгає носом, третього за його пристрасть до зменшувальних суфіксів. Часто мене засмучує думка про велику кількість недоброзичливості, серед якої ми живемо. Нашої до інших людей і інших людей до нас. Мимоволі згадуються рядки із "Скупого лицаря":

Так! Якби всі сльози, й кров, і піт,

Пролиті за усе, що тут ховаю,

Із надр земних всі виступили враз,

То був би знов потоп — я б захлинувся

В моїх льохах незрадних...

Так от, якби враз, якимось дивом почули всі висловлювання позаочі одних людей про інших, більше того — всі погані думки, ми захлинулися б у морі недоброзичливості. Кожен з нас по-своєму в цьому винний.

Я, старий, намагаюся не засуджувати людей. Але і я винен: я гостро не люблю Кравцова. Буваю до нього несправедливий (внутрішньо завжди, а інколи й зовні). Намагаюся розібратися в причинах цієї гострої антипатії. Егоїст? Звичайно, але не він один. Кар'єрист? Багато кар'єристів (я вже ні). Любить поговорити? Багато хто любить. Я сам на старості став до огиди балакучий. Мене дратує не сама по собі його балакучість, а обкатаність його мови. Тут я, мабуть, несправедливий. С люди (з тих, що пізно навчилися правильно говорити), для яких штампована мова — свого роду досягнення. Така людина насолоджується своїм умінням нанизувати одну на одну гладенькі фрази, щоб виходило так, як у газеті. Щось подібне відчував я, коли, потрапивши за кордон, вів розмови мало знайомими мені мовами. Сам факт гладенької, правильної мови — вже досягнення.

Неприховане бажання Кравцова стати завідую-

чим кафедрою ставити йому на карб я не можу. Він чоловік молодий, йому цікаво завідувати кафедрою. Здібності в нього є, як науковий працівник, він заслуговує на повагу.

Отже, якщо вдуматися і розібратися як слід, головною причиною моєї ворожості до Кравцова є те, що в нього фігура не звужується, а розширюється до пояса. Нівроку, причина... Ганьба!

ДОЛЯ МАТВІЯ

Восени до Люди приїхала в гості мати Євдокія Луківна. Познайомилася з онуком і, звичайно, одразу ж його полюбила.

Розмістилися, як кажуть, хоч не пишно, та затишно. Бабусі віддали Людине ліжко, а Люда ставила собі на ніч кульгаву розкладачку із запасів списаних меблів, які зберігалися в коморах Клавди Петрівни. Коли закінчувалися приготування до сну, в кімнаті не лишалося місця навіть для капців. Сяк-так пробиралися на свої місця, набиваючи об меблі синці на стегнах.

Бабуся, крім того, що няньчилася з Матвієм, ще взяла на себе все господарство. Була вона з тих тихих умілих російських жінок, які все роблять швидко, непомітно й добре. Така, може, й не зупинить коня на скаку і в палаючу хату побоїться ввійти (хіба що коли там онучок), але простою своєю тихістю і скромністю допоможе жити. Люда з Асею, звільнені від турбот, гаряче кинулися в навчання. Люда ліквідувала хвости, склала курсову, що висіла над нею ще з минулого року. Ася під керівництвом Асташової написала наукову роботу в галузі самонастроювальних систем. Працювала з захопленням, навіть ночами при світлі настільної лампи. Зробила доповідь на засіданні студентського наукового товариства; доповідь висунули на конкурс, і вона одержала першу премію. Ася була безмежно щаслива, особливо пишалася схваленням свого наукового керівника. Ніну Гнатівну вона завжди поважала, а тепер, попрацювавши з нею поруч, почала поважати ще більше.

— Ой, Людо, яка Ж вона розумна — просто жах! їй ще тільки почнеш розповідати, раз-два, а вона вже зрозуміла.

— їм за це гроші платять,— заперечувала Люда, яка Асташову взагалі не любила.

— Гроші платять усім викладачам, а вона така одна.

— Ну скажеш! А Семен Петрович? Набагато кращий.

Люда була з шанувальниць Семена Петровича Співака. Взагалі на факультеті дівчата в питанні чоловічої привабливості ділилися на "семенисток" і "радисток". Люда була з перших.

— Семен Петрович, звичайно, сила,— погоджувалася Ася,— але від нього більше шуму, а Ніна Гнатівна тиха.

— Тиха вода греблі рве.

— Нехай рве. В тихій людині повинно щось вирувати.

Написавши роботу, Ася й далі ходила до Аста-шової за порадою, підтримкою. Студент, який почав займатися наукою, схожий на кошеня, котре ще не навчилося пити молоко. Його треба тицьнути мордою в блюдечко, і тоді воно почне хлебтати. Ось це наукове блюдечко, як ніхто, вміла підставити Ніна Гнатівна.

На кафедрі тепер розмовляти не можна було, Ася з Ніною Гнатівною зустрічалися в коридорі, інколи в читалці, а бува, і в буфеті. Коли сиділи одна навпроти одної біля буфетного столика, Ася намагалася їсти менше, щоб не шокувати наукового керівника своїм апетитом. Та й Ніна Гнатів-на їла зовсім мало. З душевним болем Ася помічала, що Ніна Гнатівна схудла, має поганий вигляд, але запитати: "Що з вами?" — не наважувалася. Надто велика була дистанція, жорстока дистанція між викладачем і студентом, подолати яку важко і тій, і іншій.

— Може, в неї якесь горе,— казала Ася Люді.— Знаєш, мені здається, що в неї не все гаразд. Або хвороба. Або, може, якась драма в особистому житті?

— Ти несповна розуму! Яке в її роки може бути особисте життя?

Поки гостювала Євдокія Луківна, Ася з Людою і Матвієм як сир у маслі купалися. Кімната прибрана, обід приготовлений, Матвійко

чистенький — земний рай! Втішали Асю й листи з дому. З кожним днем Софії Савеліївні ставало краще. Вона вже вставала, ходила по кімнаті, стала розучувати для Матвія дитячі пісеньки, тільки пальці ще були слабкі. Сама написала і вклала в лист Михайла Матвійовича записку: "Ася, мені краще. Привіт моєму дорогому Матюшенці. Цілую обох. Мама й бабуся". Цю записку Ася Люді не показала. Нагромадження секретів її обтяжувало, подумки вона називала їх "таємницями мадрідського двору". Сподівалася, що, коли мати зовсім видужає, секрети закінчаться...

Купання як сир у маслі скоро закінчилося. Ко-мендантша Клавда Петрівна, приревнувавши Матвія до новоявленої бабусі, стала до неї присікуватися, заперечувати проти її проживання "зверх санітарних норм", витісняти її з Матвієвими повзунками і навіть погрожувала конфіскувати плитку, що було б катастрофою. З приводу плитки Ася ходила до неї з дипломатичною акцією. Клав-да Петрівна була як кам'яна:

— Поки була потрібна, шанували, а тепер своя бабка є, прощай, Клавда, лети в трубу!

Ася насилу її вмовила. Та ось одного разу Єв-докія Луківна одержала листа (від кого, не сказала) і того ж дня заявила дочці:

— Погостювала, і годі. Час і додому. Я тут у вас більмо на оці. Так і чекай, що через міліцію виселять. Я скільки живу — з міліцією не зустрічалася.

— Мамо, цього не може бути! Клавда Петрівна лиш нахвалятися любить, а в душі вона добра.

— Видно, добре в неї глибоко в жирі закопане. Ні вже, не вмовляйте, поїду.

Що тут зробиш? Силоміць не втримаєш. Ася, що з дня на день відкладала розмову з Людиною матір'ю на антирелігійні теми (саме розсмокчеться?), спохопилася й вирішила провести бесіду. Ася вважалася кращою викладачкою фізматшколи, славилася вмінням пояснити зрозуміло й просто, і Люда дуже сподівалася на її здібності. Сама ж Ася сумнівалася в них, але чого не зробиш заради дружби! Люда навмисне кудись пішла увечері, щоб залишити Асю з матір'ю наодинці. Коли випили чаю, посумували, розм'якли, Ася почала здалеку:

— Євдокіє Луківно, я така рада, що ви полюбили Матвія! А колись же не хотіли його визнавати.

— Хто давнє пом'яне, той лиха не мине. Не хотіла, бо незаконний, попросту — байстрюк. А отець Яків: у бога всі однакові, законні й незаконні, хрещені й нехрещені. Всяке дитя святе.

— Отже, ви можете відмовитися від своєї колишньої думки?

— Аякже! Звичайно, можу. Людина не цеглина.

— Яка я рада! Давайте щиро поговоримо. Я давно хотіла спитати у вас: ну навіщо вам цей отець Яків, ця секта?

Євдокія Луківна образилася:

— У нас не секта, а дружба. Сектою нас називають злі люди. Ти, Асю, такого не повторюй.

— Ну пробачте, сказала дурницю. Навіщо вам ця дружба?

— Всякій людині дружба потрібна. Бо живуть окремо, як могилки на кладовищі: замок, огорожа, лавочка. Особливо хто на пенсії. Зварила борщу ківшик та кухлик каші, поїла — ото й усе. А треба щось і для душі. Без людей не проживеш. А кому ми, старі, потрібні? Людочка мене на

лекцію водила, я з сорому мало не спаленіла. Всі на мене очі витріщили: чого, стара шкапа, пришкандибала? У них після лекції кіно, танці, я між них одна, як більмо на оці. А в молільному домі всі ми рівні. Всі старенькі, всі в хусточках.

— Це ж і погано, коли самі старенькі. Треба, щоб і старенькі були, й молоді, і діти. Ви кажете: не потрібні. А хіба нам з Матвійком не потрібні? Подумайте, ну навіщо вам поспішати? Пожили б іще. Клавду Петрівну я вмовлю.

— Ні вже, пожила, і досить. Я тобі по секрету скажу, Асю. Висунули мене там на керівну роботу. На збір якийсь посилають.

Ася найбільше злякалася "збору". Розгубилася, почала доводити Свдокії Луківні, що бога немає, але так безглуздо, непереконливо. Мовляв, гіпотеза бога не потрібна сучасній науці. А яке тій діло на науки, та ще й сучасної? Сказати правду, існування бога Євдокію Луківну не дуже й хвилювало: є він там чи немає. Більш важливою для неї була та форма життя на людях, яка їй відкрилася тепер, на старості літ.

Повернулася Люда, викликала Асю в душову:

— Ну що?

— Не виходить,— засоромлено призналася Ася.— Якби вона твердо вірила в бога, я б, може, змогла її переконати...

Незабаром Євдокія Луківна зібрала речі, зробила необхідні закупки, попрощалася з Матвієм і поїхала. На вокзалі вона стояла уже відчужена — богомолка в чорній хустині. Життя без неї стало важчим, але в чомусь і вільнішим. Інколи Ася казала Люді:

— Є конструктивна пропозиція: не прати сьогодні пелюшок. Залишити на завтра.

Люда радо погоджувалася.

Клавда Петрівна знову почала вчащати до них у гості. Знову почалися вільні розмови:

— Слухайте, дівчата, мою життєву мораль. Любов — це блешня. Схопила — і все, вже на гачку, а там на кукані. В мене від цієї любові нетравлення вітамінів...

Хоч і важко, а дотягли-таки семестр. І раптом у січні (вже почалася сесія) Асі прийшла телеграма: "Мама померла, приїжджай". її ніби оглушило. Ніщо не віщувало кінця, навпаки, останні листи були веселі...

Запухла, отупіла від сліз, кинувши всі справи (яка там сесія), Ася рвонулася, поїхала першим поїздом, який трапився. На похорон встигла...

Після похорону стало ясно: батька не можна залишати самого. У нього з рук випадали речі, він губив гроші, міг вийти на вулицю роздягненим... Одного разу почав палити папери, спалив свій паспорт, університетський диплом... Ася не сумнівалася: її місце тут, поруч з батьком. Навчання? Можна перейти на заочне. Адже з самого початку планувала заочне, тепер сама доля вирішила за неї. Ось тільки Матвій... За Матвієм нила душа...

Прожила два тижні, поїхала до Москви оформляти перехід на заочне. Поки її не було, за Михайлом Матвійовичем взялася наглядати сусідка.

— Ти тільки швидше повертайся,— одна нога тут, друга там. Гірше за малу дитину твій старенький. Дуже переживає.

В інституті були зимові канікули. Більшість студентів роз'їхалися — хто на лижах, хто до батьків. Люда, звичайно, була на місці. Зраділа Асі без пам'яті, засмутилася до сліз, дізнавшися про її рішення.

Матвій без Асі навчився ходити. Бігав тепер по всьому гуртожитку, мандрував навіть по сходах з поверху на поверх: підкладе під себе ногу калачиком, а другою відштовхується від сходів. Одержавши свободу пересування, він увійшов в азарт і зовсім відбився від рук. Перестав проситися, впав у нігілізм. Ходив увесь у синцях і гулях, так і чекай, що в'язи собі скрутить. Одного разу, розповідала Люда, вибрався у двір і їв там сніг; спасибі, Клавда Петрівна впіймала його й відлупцювала. Сусідки по гуртожитку жалілися: Матвій залазить до них і їсть папери (одній дівчині розшматував зубами конспект з гідравлики). Громадськість в особі однієї аспірантки вимагала, щоб дитину віддали в ясла. Ця аспірантка була літня, років тридцяти, в окулярах, справжня кобра. Люда боялася її як вогню.

— У цілодобові! — казала вона, побачивши Люду з Матвієм. Почувши це слово, Матвій заходився ревіти.

Сама Люда в сесію знову схопила дві двійки — цілком могли зняти із стипендії... Одне слово, було про що подумати.

У деканаті до Асі поставилися співчутливо, оформили їй, як відмінниці, академічну відпустку на рік з правом захищати диплом разом з усіма. Дозволили скласти поза строком зимову сесію. Вона склала її одразу, без підготовки. Викладачі її й не питали — ставили п'ятірки. Асі було і приємно, й соромно.

Останній екзамен складала вона Ніні Гнатівні. Та питала по-справжньому. Все-таки п'ятірка, хоча й заплуталася в одному місці. Потім Ніна Гна-тівна почала розпитувати Асю про її справи (дещо вона вже чула). Розпитувала не формально, а щиро — одразу видно. Асю

понесло і вона їй усе розповіла: і про смерть матері, і про батька і про Люду, і про Матвія — як він по поверхах повзає і конспекти гризе.

— Знаєте що? — сказала Ніна Гнатівна.— Заберіть його з собою, ціліший буде.

— Ви так гадаєте? — зраділа Ася.— Я й сама так думала, та не була впевнена...

— Видно, що ви його дуже любите.

— Страшенно! Ви собі навіть уявити не можете. Як свого. Більше, ніж свого...

— Чому ж? Дуже навіть можу собі уявити.

Поговорили про диплом. Ніна Гнатівна взялася бути керівником, назвала тему, дала літературу. Сказала:

— Власне, ви могли б захищати ту свою роботу, за яку одержали премію, та від вас я хочу більшого.— Накидала план, усміхнулася, сказала: — Старайтеся.

Подарувала Асі свою книжку з написом: "Дорогій Асі Уманській від автора в надії на подарунок у відповідь". У Асі навіть вуха запалали від збентеження й радості. Додому мов на крилах летіла, поспішала поділитися з Людою, показати книжку, але не встигла: зник Матвій.

Люда металася в страшній тривозі. Чергова його не бачила; у Клавди Петрівни також Матвія не виявилося:

— Був, випив чаю й пішов.

Разом з Клавдою Петрівною обнишпорили увесь двір, знайшли чиїсь сліди, по розміру виявилося — не його... Нарешті знайшли його в найнесподіванішому місці — в тієї аспірантки, кобри в окулярах, яка вимагала: "В цілодобові!" Матвій сидів у неї на столі й пив чай.

— Ти що тут робиш? — накинулися на нього Ася й Люда.

— Тай,— незворушно відповів Матвій і всміхнувся по самі вуха.

— Пробачте, будь ласка, він вам перебив заняття, ми винні, недогледіли.

— Ой, що ви! — сказала кобра.— Такий чарівний хлопчик!

Взяли чарівного хлопчика (не хотів іти), понесли додому. Якось заспокоїлися після пережитих хвилювань. Ася сказала:

— Ну знаєш що, я заберу його з собою. Він тут у тебе зіп'ється.

Люда в сльози:

— Ти думаєш, що я зовсім негодяща мати.

— Нічого я не думаю. Я тільки знаю, що рік для тебе буде важкий.

— А якщо в ясла? — запитала Люда.

— В цілодобові? Матвій одразу заревів.

— Ось бачиш, як він хоче в цілодобові ясла. Ні, йому не мине їхати зі мною.

Матвій перестав ревти.

— А як ти справишся і з Матвієм, і з батьком, і з навчанням?

— А мені саме Матвій і потрібен. Тато в поганому стані, вплив Матвія буде для нього дуже корисний. Його треба прив'язати до життя, розумієш?

Люда подумала, зрозуміла, поплакала й погодилася.

Поїхали Ася з Матвієм. Добре, що припало на канікули (студентам половинна знижка). І то розоритися можна на ці поїздки туди-сюди...

Дома батько так до них і кинувся. Плакав, цілуючи дитину, захоплювався його кучерями, умінням ходити, говорити (насправді Матвій умів говорити лише двоє слів.: "атя" і "тай"). До чаю він був дуже охочий. Михайло Матвійович ставив для нього самовар, роздував чоботом (процедура, казково цікава для Матвія), і вони вдвох довго сиділи за столом. Дід пив із склянки в срібному під-стаканнику, онук із чашки з трьома ведмедями (дитяча Асина). Хлопчик навчився розрізняти й показувати пальцем, хто Михайло Іванович, хто Анастасія Петрівна, а хто Мишко. Дід змайстрував для нього високий стілець; Матвій сидів на ньому підвищений, як на троні.

Ася недаремно сподівалася на вплив Матвія. Намагалася більше навантажувати батька доручен— ' нями. Він спочатку несміливо, лякливо, а потім усе впевненіше їх виконував. Спочатку траплялися з ним приступи відчаю, тремтіли руки, плакав над кожною розбитою чашкою, поривався кудись піти. Але Матвій — пишний, ясноокий, привітний — робив потроху свою нехитру справу.

Впливав. От уже інколи кутиком губів усміхався старий, дивлячись на хлопчика.

Жили вони дуже скромно на батькову пенсію, економлячи кожну копійку. Заощаджень у Михайла Матвійовича не було. Все, що було,

витратив під час хвороби дружини, потім на похорон, а потім на гранітний пам'ятник, встановлений,тіль-ки-но зійшов сніг. Ася знайшла такі-сякі уроки — готувала з математики у вузи. Вчила вдумливо, доладно, терпляче, з милою усмішкою на маленьких червоних губах (досвід роботи у фізматшколі їй тут дуже знадобився). Не бозна-скільки, але якийсь приробіток це давало. Загалом зводили кінці з кінцями. Найважче було одягати і взувати Матвія; хлопчик ріс як на дріжджах, був непосидючий, взуття й штанів не настачиш. Ася казала, що він рве штани зсередини, "пишністю заду". Діставши викройку, вона навчилася сама непогано шити штани з старих штанів і піджаків Михайла Матвійовича. Одного разу він приніс Асі шерстяну, майже нову спідницю Софії Савеліївни і тремтячими губами сказав:

— Поший із цього що-небудь для Матюші, вона була б рада.

З цього дріб'язкового епізоду почалося для нього вже тверде входження в життя. Про матір вони з Асею майже не говорили, обоє сумували і пам'ятали, але життя по вінця було повне клопотами і Матвієм...

Настала рання сонячна південна весна. Сніг розтав швидко, та його багато й не було. Шпаки шаленіли на деревах; рожеві хробаки виповзли в саду на доріжки. Ася купила Матвію перші в житті гумові чобітки, блискучу пару червоних красенів. Він їх бурхливо полюбив, притискав до грудей, намагався цілувати і дуже неохоче надівав на ноги. Правда, надівши, тупав у них що є сили, здіймаючи фонтанчики тванюки.

Листи від Люди надходили не часто, але регулярно, з обов'язковими привітами дорогому синочкові й Михайлу Матвійовичу. У неї все було гаразд, із навчанням підтягувалася.

В Асі академічні справи також посувалися (навчалася вечорами, вклавши Матвія), але йшли не блискуче. Там, у Москві, вчитися допомагали стіни інституту, юрми студентів, їхні жарти, хитрощі,

спільне важке, але веселе життя. Та ж Люда допомагала своїм нерозумінням: поясниш їй, дивишся — і сама зрозумієш. Тут, наодинці з книгою, і пояснити нікому.

І ще одна обставина весь час її тривожила: фальшивість її становища як матері Матвія. З цим час було кінчати. Влітку обіцяла приїхати Люда — як бути з нею? Втягувати її в "таємниці мадрідсько-го двору"? Ні! А що буде з батьком, коли він дізнається?

І так думала Ася, і так і нарешті наважилась: треба сказати правду, — а там уже що буде. Одного разу ввечері (Матвій уже спав, набігавшись за день) вона сказала якомога чіткіше:

— Знаєш, тату, я перед тобою винна. Мені давно треба було це зробити, але я не наважувалася. Це стосується Матвія...

Батько зблід і відповів спокійно: —

— Що він не твій син? Це я вже знаю.

— Звідки?

— Я також перед тобою винен, приховав від тебе цей лист. Його принесли без тебе, я поклав на рояль, а Матюша, ти його знаєш, дуже любить гризти папір. Прийшов, бачу — сидить на килимі й шматує. Один ріжечок зовсім від'їв, а решту я зібрав по шматочку і підклеїв. І при цьому мимоволі прочитав. Лі^ст від Люди. Дізнався, що Матвій її син, а не твій. Звичайно, це мене приголомшило. Але нічого. Довго думав — обманула ти нас чи ні? Вирішив — ні. Адже ти жодного разу не казала, що він твій син, просто дозволяла нам так думати...

— Отже, ти знаєш? І не сердишся?

— Ні, звичайно. І не турбуйся — менше любити я його не буду. Любиш не рідного, а людину. Якби раптом виявилося, що ти не моя донька, слово честі, я б любив тебе не менше...

Обнялися, поплакали.

— А лист де? — згадала Ася.

— Несу, несу.

На початку липня приїхала Люда — гарненька, весела, трохи поповніла. Матвій спочатку її не впізнав, але дуже швидко обвикся.

— Скажи — "мама",— вчила його Люда.

— Атя,— вперто говорив Матвій.

— Ну хіба тобі важко? Скажи "ма-ма".

Не казав. Таке простеньке слово не хотів сказати, хоча вмів говорити набагато складніші: "мило", "малина". Отак врозтяжку: "ма-ли-на". Говорити це слово він навчився після сумного випадку, коли, пролізши сам у сад, об'ївся малини і досить серйозно захворів. Відтоді, угледівши кущі малини, він кожного разу сам собі сварився пальцем і повчально казав: "Ма-ли-на!"

Люду Матвій сприйняв швидше як ровесницю і подругу по іграх, ніж як дорослу. Бігали вони наввипередки по саду — вона довгонога, струнка, гарна, він коротконогий, круглий, гарний.

Спали Ася з Людою в одній кімнаті, а дід з Матвієм в іншій. Чоловіча половина й жіноча. У чоловічій вечорами було тихо, а в жіночій балаканина, сміх, жарти.

У першу ж ніч, як тільки лягли, Люда сказала:

— Знаєш, Асько, в мене величезна новина. Я, здається, ^закохалася.

— Що ти! В кого?

— Ні, поки що говорити не буду, щоб не зурочити. Це такий чоловік, такий... Ну, всебічно освічений, просто незвичайний. Він у тисячу разів вищий за мене за всіма параметрами. Навіть моторошно, до чого вищий.

— Я його знаю?

— Ні, його ніхто не знає. Чорна скринька.

— А хороший?

— Страшенно! Просто не віриться, щоб така людина могла мене полюбити. Він мені ще нічого не говорив, але відчуваю — любить, і все! Асько, до чого ж я щаслива! Дивлюся на себе — руки-ноги мої, а все разом не я.

— Дивись, не помилися знову, як тоді з Олегом.

— Що ти! Нічого схожого. Олег і він — це небо й земля.

— А все-таки хто ж він? Таємниця мадрідсько-го двору?

— Не скажу — значить не скажу. Поки він мені всіма словами не уточнить свою любов. Тоді скажу, слово честі. Ти не бійся, Асько, я тепер обережна!

— А про Матвія він знає?

— Він усе знає, йому навіть говорити не треба, він за визначенням усе знає.

— Ну, це вже ти перебільшуєш. Жодна людина, навіть геніальна, не може все знати за визначенням.

— А він може. Ой Асько, яка я щаслива! Люда стрибнула на ліжко до Асі, почала її термосити.

— Дурненька, я ж лоскоту боюся! — відбивалася Ася.

— Треба ж мені себе виявити. Сил немає терпіти, яка я щаслива!

Ледве вгомонилася, заснула Люда. А Ася ще довго не спала, роздумувала. Доля Матвія її тривожила. З ким, врешті, буде Матвій? Тут любов і там любов, але тут законного права немає, а там право. Якщо Люда вийде заміж, як її чоловік поставиться до Матвія? Велике запитання.

І ще одне: якась скабка сиділа в серці. Прислухавшись до себе, зрозуміла Ася, що заздрить, так, заздрить Людиному щастю. І син, і любов...

Люда поїхала сама, без Матвія. Прощаючись, шепнула Асі:

— Потім видно буде, що до чого.

Ася була сумна, заклопотана. Хто був щасливий, так це дід.

ВСЯКА ВСЯЧИНА

У моєму житті за останній час відбулися різні зміни.

Насамперед захворів Валентин. Ніколи нічого з серцем не було і раптом — інфаркт. Правда, кілька місяців перед тим він вів несамовитий спосіб життя. їздив, пиячив, знімав одразу дві картини, любив одразу двох жінок — одну красуню, другу розумницю. А головне, пив, пив...

Я його майже не бачила. Забігав до мене поспіхом між двома пароксизмами діяльності, спав на моїй тахті, цілував мені руки, казав, що любить мене, і йшов. Щодо любові була брехня, нітрохи він мене не любив. Просто звик, боявся в своїй божевільній гонитві залишитися без тихої пристані, де нічого від нього не вимагають, нічим не дорікають. Чим-чим, а докорами він був ситий по горло.

Любила я його як одержима, мучилася нестямно. Досі Валентин мені не брехав. Тепер він збивався, плутався. Про красуню й розумницю розповів мені сам, вульгарно підхихикуючи. Це був не він. Справа була не в так званих зрадах. Він зрадив самого себе. Вірна своєму зароку, я й тут йому не докоряла. Все це перекипало в мене всередині, як диявольське зілля, де й зміїна отрута, і жаб'яча кісточка, і корінь мандрагори. Йшло це у мене якось дивно, смугами. То жахливо (жити не можна!), а то нібито й нічого. Пам'ятаю, в самому розпалі моїх страждань ясного осіннього вечора (сонце світило, листя падало), обходячи калюжу по цеглинках, я раптом відчула, що щаслива. Та частіше було інше, біль нестерпний, ніби всередині щось рветься (напевно, серце). Але інфаркт трапився не в мене, в нього. Коли мені про це повідомили, в мене буквально затрусилися руки. Та мені треба було йти на лекції, і я зібралася. Прокляте і благословенне наше ремесло — що б не трапилося, йди читай.

Кілька днів він був у небезпеці, але, врешті-решт, видряпався, вижив. Чого варті були для мене ці кілька днів! Я металася, як собака без господаря, тільки не вила.

Коли йому стало краще, я відвідала його в лікарні. Як хворий важкий і привілейований, він лежав в окремій палаті. В головах стояв кисневий балон. Кисень, символ життя, завжди стоїть поруч із смертю (нічого

немає страшнішого від кисневих подушок, темно-захисних, туго надутих, з чорними трубками і нагубниками). В палаті було багато квітів, очевидно, від його жінок. Я дивилася на довгий кощавий Валентинів череп, який глибоко запав у подушку, і мені було страшно: саме такий вигляд він матиме на смертному ложі. Він був не схожий на себе насамперед своєю відмежованістю від усього. Ця чужа людина розімкнула спечені губи й сказала:

— Рідна моя. Добре, що прийшла. Я тут без тебе занудьгував.

Якийсь словник — не його. Я поклала лице на його руку, яка нерухомо лежала долонею вгору на ковдрі. Він ледь-ледь стиснув пальці, і моє лице опинилося в його жмені. Його дужа видовжена рука була тепер волога й слаба. Я поцілувала його в долоню.

— Молодець, що не вмер.

— Старався для тебе.

Щастя, що він не вмер. Мені здається, його смерті я б не перенесла. Хоча людина може витерпіти багато чого.

Поступово він почав видужувати, місяців через два виписався з лікарні. Кинув палити, кинув пити, полисів. Волосся його, завжди рідке, тепер відступило, ніби відсунуте на задній план.

Побувавши на краю смерті, Валентин став іншою людиною. Коли почав виходити на вулицю, першого ж дня прийшов до мене і лишився ночувати. Це була перша ніч, яку він провів зі мною.

— Наша перша шлюбна ніч,— сказав він. Скільки разів за всі ці роки я мріяла про таку

ніч! І ось він був зі мною цілу ніч, і все це було не те, не так. Як би це висловити? Він був зі мною поруч, але не разом. Він був поруч, але я нічого не відчувала. Він? Він. Ну то й що? Це мене навіть налякало. "Опам'ятайся, це ж він",— казала я собі. Він помітив.

— Ніно, ти тут?

— Так, я тут.

— Мені здалося, що тебе немає.

— Тобі здалося.

Вранці він пішов. Я не нагодувала його сніданком (боялася Сайкіна). Того самого дня він поїхав до санаторію. Повернувся засмаглий, розповнілий, навіть з якимось натяком на черевце (завжди був худий і жилавий). Почав працювати, але без колишнього летючого натхнення. Став урівноважений, обережний, обачливий. Зовсім не пив. Про красуню й розумницю щось не було чути. Часто (разів зо два, зо три на тиждень) приходив до мене ночувати, на велике невдоволення Сайкіна, який поводився гідно, але ворожості не приховував.

Димка й Іван — ті, навпаки, завжди раділи дяді Валі. Він їм складав якісь паперові пароплавчики, через які.вони потім люто билися, підраховуючи, в кого скільки і яких саме. От дурники! Великі хлопчики, школярі, вони поки що не подають ознак входження в розум.

Якось уранці Валентин, надіваючи шкарпетки, несподівано сказав:

— Ніно, послухай, а тобі не здається, що нам пора збирати дітей?

Серце в мене завмерло. Збирати дітей? Це мог-х ло означати лише одне: жити разом. Може, одружитися? Не має значення. Жити разом, збирати дітей — моїх двох і його одну і ще одного — спільного...

Я барилася з відповіддю. Якось це було несподівано і хворобливо. І він барився, поставивши босу ступню на килим. Його ступню — білу, суху, дужу — я, здається, бачила вперше й дивилася на неї з якоюсь ворожістю. Щось хазяйське було в цій владній поставі...

Я уявила собі його дочку Ірину — тепер уже майже дорослу, з крупними, капризними, обметаними пушком губами. Подумки поставила її поруч із Сайкіним, хлопчиками... Ні. Нічого не виходило. І справа навіть не в дітях. Я не могла уявити собі самого Валентина — поруч, назавжди...

— Я не кваплю тебе.— Він натяг другу шкарпетку. Щось колишнє дитячо-лукаве майнуло в його обличчі; я ніби розглядала його давній кінокадр.— У тебе буде час обдумати. Я їду на зйомки місяців на три-чотири, а ти поки що на дозвіллі обдумай.

— А Олександра Федорівна? — спитала я.

— Тут усе нормально. Поки я лежав у лікарні, вона знайшла собі іншого. Головне, він буде її знімати.

— А красуня й розумниця?

— Давно не існують. По-справжньому потрібна мені тільки ти.

Валентин підійшов, поклав руки мені на плечі, зазирнув в очі — все як заведено в романах.

— Ніно, ти мене любиш?

— Так,— відповіла я правдиво.

— Чи надовго?

— Поки що назавжди.

— Все ясно.

Через кілька днів він поїхав на зйомки. Зайшов попрощатися. Вигляд мав дуже поганий.

— Чи розумно тобі їхати? Ти ще слабий після хвороби.

— Нічого зі мною не станеться. А якщо й станеться — туди мені й дорога. Бита карта. А ти все-таки без мене подумай...

Поїхав, а мене лишив думати. Виходити заміж? Збирати дітей? Боже мій, мені не хотілося. Нехай краще як було: він з дочкою в себе, а я з синами в себе...

Тут саме сталася ще одна подія. Якось увечері, прийшовши з інституту, я застала в себе в кімнаті Димку. Він був у своїй смугастій піжамі, з якої давно виріс, і мав дуже жалюгідний вигляд, але не хотів з нею розлучатися і навіть прати давав неохоче ("Каторжник, який здурів від поганої страви",— каже Сайкін, коли бачить його в цій піжамі).

— Чому не в ліжку? — запитала я грізно, лаконічністю та інтонацією наслідуючи Олександра Григоровича.

— Мамо, мені треба повідомити тобі щось незвичайне.

Здається, це фраза з Чапека. Димка останнім часом читає дуже багато і весь аж димиться цитатами. Теж мені домашній Льова Маркін!

— Що ж таке незвичайне ти хочеш мені повідомити?

— Можливо, це підло з мого боку — виступати в ролі донощика, та я все-таки виступлю. Олександр Григорович закохався.

— В кого?

— В якусь жінку чи дівчину. Він сказав їй сьогодні по телефону "кохана". Потім звелів нам з Іваном лягати спати, а сам пішов з нею кудись, судячи з телефонної розмови — в кіно.

Мене завжди вражає книжність і сформованість Димчиної мови. Професор!

— Слухай, любий, іди собі спати і викинь з голови ці дурниці.

Димка заридав.

— Дурниці! Знайшла дурниці! А якщо Олександр Григорович одружиться, хто нам варитиме обід?

— Ну, я буду.

— Ага!! Хіба ти вмієш так варити борщ, як він?

— Навчусь і варитиму. Подумаєш, мистецтво! — сказала я нігілістично.

Димка заридав ще дужче.

— І взагалі! Справа не в борщі! Хіба ти можеш нам його замінити! Хлопчикам потрібен чоловічий вплив.

Я обійняла його за худу спинку.

— Ну-ну, маленький, не засмучуйся. Може, він ще не одружиться.

— Ти так думаєш? — з проблиском гіркої надії вигукнув Димка.

— Цілком можливо. Не кожне кохання закінчується одруженням.

У Димки текло з носа, я його витерла своєю хустинкою. Він був дуже задоволений і запитав:

— Французькі?

Я не зразу зрозуміла, що це він про парфуми.

— Наші,— відповіла я.

— Також пристойна продукція.

Взагалі, він заспокоївся, і я відвела його в хлопчатник. Іван спав розкішно, в моїй піжамі (після великих потрясінь це йому дозволяється). Богатирські груди здіймалися.

— Гей, Іване! — гукнув Димка.

Іван вмить прокинувся. Як правило, його розбудити важко, хоч з гармати стріляй.

— Ну як? — запитав він, протираючи очі.

— Олександр Григорович, цілком можливо, не одружиться,— сказав Димка.

— Не одружиться? — підстрибнув Іван.— Оце здорово!

Тут вони обидва заходилися стрибати по Івановій тахті і горлати дурнуватими голосами:

—: Не одружиться, не одружиться, ура, ура, ура!

Пружини так і стогнали. Я намагалася припинити цю радість суворим окликом — нічого не вийшло. Тоді я підійшла до буфета, вийняла за ріжечки дві цукерки "Ведмедик клишоногий" і, тримаючи їх у простягнутій руці, підійшла до тахти. Стрибки і крики порідшали і поступово зовсім припинилися.

— Мамо, це нам? — з несміливим захватом запитав Іван.

— Вам, якщо вгомонитесь.

— Ми вже.

— Олександр Григорович,— нагадав Димка,— не дозволяє їсти цукерки після чищення зубів.

— А ми йому не скажемо.

За цей педагогічний прорахунок я одразу назвала себе Песталоцці (ім'ям цього великого педагога ми з Сайкіним перекидаємось, коли викриваємо один одного в помилках виховання). Хлопчики натхненно вхопилися за цукерки, розгорнули їх, тут-таки встигли побитися за обгортки, але малою бійкою. Заспокоїлися, поїдаючи цукерки.

— Яв цьому "Ведмедику" найбільше люблю вафельну прокладку,— казав Іван.— Мамо, а він справді не одружиться?

— Думаю, що ні,— збрехала я, вимкнула світло й пішла до себе.

Ох, якщо Сайкін і справді одружиться, як же я їх розбещу...

Олександр Григорович повернувся пізно, до мене зайти не зволив, ліг спати. Другого дня був похмурий, мовчазний. Я ні про що не питала. Розмова відбулася на третій день.

— Між іншим,— сказав він, постукуючи носком кеда по підлозі,— ці негідники вже тобі набазікали, а ти робиш вигляд, що нічого не сталося.

— Так воно й є. Поки що ніби нічого не сталося.

— Ні, сталося. Можна, я її приведу сюди? Познайомитись, а не зовсім.

— Звичайно, можна.

Домовилися про день. Я наготувала частування (звичайно, куплене — на домашнє в мене не вистачає ні часу, ні вміння), примусила Димку з Іваном добре вимийсь і після цього заборонила їм виходити надвір.

— Мамо, на хвилиночку! — канючив Димка.

— На дві хвилиночки! — вторував йому Іван.

— Ні на півхвилинки!

— А на секунду? — запитав Димка.

Я розсердилася і сказала низьким голосом, імітуючи чоловічий вплив:

— Що за базар? Слухатись незаперечно!

Хлопчики послухалися й пішли на кухню. Незабаром звідти почулися огидні суперечки. Іван щось канючив, а Димка йому заперечував. Кілька разів до мене долинуло улюблене слово "дурень". Я проти нього не заперечую, слава богу, що не гірше. Я читала книгу, та не могла зосередитись. Коли канючення і обмін "дурнями" перейшло в плач і гуркіт речей, я вийшла на кухню й побачила, що куплений мною шикарний торт розтерзаний. Димка з Іваном виколупали з нього всі чотири шоколадинки на ріжках, а тепер билися за п'яту, центральну. Билися, обливаючись слізьми. Побачивши мене, вони підбігли до мене і вчепилися в мою святкову кофту, одразу забруднивши її шоколадом і кремом.

— А Димочці завжди все найкраще припадає! — ридав Іван.— Я в цій сім'ї як чужий!

— Мамо, слово честі... — скиглив Димка.

— Ти з'їв центральну? — суворо запитала я.

— Так, я з'їв, але справедливо. Він не згоден, що п'ять — число непарне, і тому на два не ділиться.

— Зате ви ділитесь, пройдисвіти, архарівці!

— Роззява Омелян і злодій Антошка,— послужливо підказав Димка, який тільки-но прочитав "Мертві душі".

Тут рипнули вхідні двері, і зайшли Сайкін з дівчиною.

— Знайомтеся. Це мама, а це Катя. А ці двоє — мої молодші негідники. Ти вже їх знаєш з розповідей.

Дівчина була світла, тендітна, як морська голка. На заналих матових щоках легенькі плями рум'янцю. Негусте волосся не падало на плечі, а здіймалося, як у невагомості. Вона подала мені тонку холодну руку.

— Мелітонова Катя.

— Дуже приємно,— відповіла я.— Мене звати Ніна Гнатівна.

— Дуже приємно,— слухняно повторила вона. Тут я помітила, що Сайкін з жахом дивиться

на мою кофту. Голубий мохер мав чіткі сліди шоколадних пальців.

— Дозвольте відрекомендуватися,— сказав Димка по-книжному, але відрекомендовуватися не став.

— І я також,— сказав Іван.

Обидва вони були замурзані шоколадом до вух і вище. Олександр Григорович метнув на них погляд громовержця, і вони негайно зникли.

— Я приготую чай, а ви поки що поговоріть,— сказав Сайкін тоном, що не допускає заперечень.

Я провела Катю до себе. Ми сіли одна навпроти одної в приземкуваті крісла-розкоряки й почали мовчати. Я просто мовчала, а вона із сором'язливості. "Ех,— думала я,— не так нам треба було б знайомитись..."

— Ви вчитесь чи працюєте? — спитала я, намагаючись бути привітною. Загалом у мене це погано виходить.

— Працюю і вчусь. Кінчаю школу робітничої молоді...

— А де працюєте?

— На пошті. У відділі відправки бандеролей.

— Подобається робота?

— Непогана.

Що б іще в неї запитати?

— А батько у вас є?

— Мама є. Батько помер.

— Мама десь працює?

— Ні, пенсіонерка.

Ця розмова щось мені болісно нагадувала. А, здогадалася я, якесь сватання минулого століття. "А скільки кріпаків у вашого батька?"

Не знаходячи тактовніших питань, я замовкла. А Катя сиділа в кріслі прямо, насторожено, дивлячись на мене підзвітними голубими очима. Мовчанка затяглася.

— Вибачте,— сказала я,— піду переміню кофточку. Ці хлопчиська билися за торт і всю мене забруднили.

— Не треба так переживати,— мовила Катя й почервоніла.

Я зібрала всю свою вихованість (взагалі в мене її мало, дається взнаки дитинство, ніхто мене не вчив "манер"), усміхнулася, вибачилася й вийшла. Кофточку я замінила іншою, переодяглася у ванній. Потім

виявилося, що забруднена й спідниця, її я також перемінила. Коли я повернулася, Катя сиділа й плакала, а Сайкін, пристроївшись на бильці крісла, втішав її. Побачивши мене, обоє встали.

— Чай подано,— сухо сказав Сайкін.

Сіли за стіл у кухні. На Катиних біленьких віях просихали сльози. "Молодші негідники" також були покликані до столу. Вони були вже вмиті, переодягнені й поводилися цілком пристойно. Димка, показавши на рибу, люб'язно запитав:

— А як вам, панове, сподобається оцей витвір природи? — На що Катя злякано відповіла:

— Нічого.

Розорений торт Сайкін вдало нарізав шматками так, що нічого не було помітно. Розклав на тарілочки закуску. Катя все хвалила: "Смачна ковбаса... Смачний сир... Смачна риба",— хоча все це було звичайнісіньке — нормальний московський гастроном. А може, бідна дівчина недоїдає?..

Коли чаювання було закінчене, Сайкін наказав хлопчиськам іти спати.

^— "Але людину людина послала до анчара владним поглядом..." — з пафосом продекламував Димка.

— Саме так,— відповів Сайкін і обдарував Димку таким владним поглядом, що той "слухняно в путь потік", одразу ж у хлопчатник. За ним поспішив Іван, жадібно озираючись на недоїдений торт, але не насмілюючись подати голос.

Коли ми лишилися самі, Сайкін узяв слово і сказав таке:

— Мамо, ти, звичайно, здогадуєшся, що ми з Катею вирішили одружитися. Не лякайся, це ще не скоро, мені треба спочатку закінчити вуз. Але намір наш твердий. Я знаю, як тобі важко буде без моєї допомоги, і не збираюся позбавляти тебе її. Ці негідники мені також не чужі, і за їхнє виховання я почуваю себе відповідальним. Ти мені пробач, але тебе вони зовсім не слухаються.

Я кивнула. Сайкін продовжував своє слово:

— Все залежатиме від того, які стосунки складуться між тобою і Катею. Ти її бачиш сьогодні вперше, а вже встигла образити.

— Сашо, що ти, ніхто мене не ображав! — вигукнула Катя, болісно склавши ручки з довгими млявими пальцями.

— Мовчи,— сказав. Сайкін,— знаю, що образили. Мамо, я все чудово бачу. Катя, звичайно, не така рафінована інтелігентка, як тобі хотілося б, зате вона краще за тебе знає життя. А ти, пробач мені, життєвих труднощів, взагалі-то, не знаєш...

Тут заплакала я.

— Ніно Гнатівно! Що з вами? Та не плачте ж, не плачте, ради бога! — кинулася до мене Катя.— Сашо, як тобі не соромно!

Я відчувала на своєму плечі легку Катину руку, на своєму волоссі легке Катине дихання. Я плакала нестримно, зі всіх сил, вкладаючи в цей плач всю нервову напругу, всі "витрати і збитки" останніх місяців, а може, й років... І дихання Каті, і її легка рука, і ніжні докори, що сипалися з її губів: "Та навіщо ж так, перестаньте, чого ви так переживаєте?" — були мені чомусь втішні... З цього вечора ми з Катею стали друзями.

А Валентин? Він усе ще у відрядженні. Не знаю, як обернеться життя...

І остання "різниця", не така вже й важлива: Льова Маркін від мене зовсім відійшов. Він закохався в студентку, свою дипломницю, Люду Величко, ту самісіньку, якій я колись поставила п'ятірку за молоко.

Це стало мені зрозуміло вчора. Я зустріла їх в інститутському дворі. У Люди через плече висіла плетена з лози сумка-корзинка з тих, що були в моді років п'ять тому. Він їй щось казав, дивлячись в обличчя знизу вгору. Вона відповідала йому, всміхаючись, та коли я підійшла, злякалася, квапливо привіталась, сказала: "Мені пора",— і побігла юно й гнучко на довгих ставних ногах через увесь двір до воріт. Корзинчаста сумка гойдалася збоку вбік біля її стегна, а Льова Маркін дивився на її спину, на її гнучкий біг і корзинку, що гойдалася, з такою сумною ніжністю, що мені одразу все стало ясно...

Що ж, справедливо. Всі ці роки відданістю Льо-ви Маркіна я користувалася не по праву. Нехай буде щасливий.

ЛИСТ СЕРГІЯ КОХА

Асько, дружище, здрастуй!

Ми тут без тебе дуже нудьгуємо. Просто немає в кого тепер списувати.

Новин у нас небагато. Олежка Раков цілком визначено йде в аспірантуру. Каже, що без усякого блату, лише за своїми особистими якостями. Загалом можливо, така людина сама собі блат.

Розповзлися ми по кафедрах, як таргани, сидимо тихо, пишемо дипломи. Мені не пощастило — потрапив до Флягіна. Своєю волею до нього ніхто не йде, мені це дали як громадське доручення. Це якийсь

науковий доходяга. Людина, безумовно, знаюча, ерудиції навалом, але тиран і зануда. Студентів терпіти не може. Вічно намагається чимось образити, висміяти. Залізно вимагає, щоб увесь матеріал напам'ять і в темпі. Якийсь середньовічний садист. Я йому складав системотехніку (за його лекціями). Він, собака, там описав одну систему за допомогою вісімнадцяти рівнянь з випадковою правою частиною. Сидів я, ніби без штанів, списати немає звідки, подавав сигнали вбік дверей, у нас там пункт невідкладної допомоги, але друзі мене не зрозуміли. Я питаю: "Товаришу професор, можна вийти? Я на хвилинку". А він усміхнувся, як інквізитор біля багаття, й каже: "Я раніше за вас прийшов, а сиджу. Дайте відповідь на білет, тоді вийдете". Повернувся я на своє багаття. Пітнів-пітнів, згадував-згадував, хоч убий, більше шістнадцяти рівнянь не згадав. Підходжу, подаю аркуш: "Більше не можу, товаришу професор". А він проглянув аркуш і з в'їдливою усмішкою каже: "Нашкребли все-таки шістнадцять?" Поставив трояк. У мене цей трояк єдиний за весь час навчання. Можна було б перескласти, та не хочеться знову йти до цього птеродактиля.

І ось треба ж: потрапив до нього на дипломне проектування! Для початку він примусив мене вивчити напам'ять усі формули елементарної тригонометрії, штук сорок. Потрібні вони мені, як собаці п'ята нога. Коли треба буде, я будь-якої хвилини можу вивести. Ні, це його не влаштовує: мало хто що може вивести, треба знати напам'ять. Що поробиш, вивчив я формули, прийшов, відтарабанив. А він: "Швидше!" Зовсім замучив. Думаю: "Ах ти, чорт лисий, посидів би ти в нашій шкурі, коли і те треба встигнути, і п'яте, й десяте! Ти ще мене закон божий вчити примусиш!" На щастя, він один такий, своєрідний унікум. Але у всіх викладачів цей недолік: кожен вважає, що, крім його предмета, нічого на світі не існує. Думаю, якщо я коли-небудь стану викладачем, то в мене буде такий самий недолік.

Ага, мало не забув найважливішу новину: твоя Людмила виходить заміж. І як ти думаєш, за кого? Ніколи не вгадаєш! За Маркіна, цього до-тепника-самоучку з кафедри Флягіна. З глузду з'їхала: він же старий, між ними мінімум двадцять років різниці! Нічого слухати не хоче. Каже:

"Люблю! Любила ж Марія Мазепу!" Отака дурепа! Ну що ж, вільному воля, кожен втрачає розум по-своєму. Можливо, ти, коли приїдеш, відмовиш її від цього мазепства?

Розподіл у нас був, але не остаточний. Хотів би я розподілитися куди-небудь разом з тобою. Ти цінна людина і роботяга класний.

Ну бувай, біжу в бібліотеку. Привіт моєму підопічному. Сподіваюся, його більше не треба будити, а то я готовий. Гуд бай.

Сергій Кох

ЛИСТ ЛЮДИ ВЕЛИЧКО

Асенько, люба, дорога!

Нарешті я можу поділитися з тобою своїм секретом (пам'ятаєш наші нічні розмови?). Хто це? Лев Михайлович Маркін! Ти здивуєшся, але це так. Він мені всіма словами освідчився в коханні, і я обіцяла вийти за нього!

Він каже, що його любов до мене почалася давно, ще на другому курсі, коли я перескладала йому матлогіку. Я таким тривалим строком похвалитися не можу, але також люблю його безтямно! Мені так подобається його освіченість, шляхетність, і обличчя в нього також хороше, правда? Я в захваті від його обличчя.

Єдине, що його бентежить, це велика, навіть величезна, різниця в роках. У нього, він каже, вже могла б бути така дочка, як я. Колись він був одружений, але розлучився, оскільки дружина виявилася зовсім не чуйна. Після того, як він поламав ногу/ вона до нього стала байдужою.

Я його так люблю, що нехай би він поламав собі що завгодно, я однаково буду його любити. Різниця в роках мене аніскілечки не

бентежить. Заради нього я сама погодилася б постаріти! Та оскільки це неможливо, доведеться миритися з різницею років.

Я все ще не звикла почуватися з ним як рівня. Знаєш, коли коханий чоловік раніше ставив тобі двійки, до нього страшно звертатися на "ти". Боюся, що ніколи не звикну!

Розписатися ми хочемо одразу після мого захисту, щоб мене не розподілили хтозна-куди. Може, він навіть піде з інституту. Взагалі любов між викладачами і студентами вважається порушенням. Та нас, мабуть, чіпати не будуть, оскільки я ось-ось кінчаю.

Він мені розповів під великим секретом, що багато років був закоханий у твою Асташову. Теж мені секрет! Всі це знали, досить було бачити, як він на неї дивиться. Розумієш, коли думаю про це, мені якось кривдно за Льову (ніяк не звикну його так називати). Вона його не цінувала, проходила мимо. Та він на це не скаржиться, він досі її глибоко шанує. Почуття в нього такі благородні, що я його до кінця навіть зрозуміти не можу. Літературу всю він знає прямо напам'ять. Це добре, тому що в мене в загальній освіті великі прогалини. Буду з його допомогою їх ліквідовувати. "

Тепер найголовніше: щодо Матвія. Льова наполягає, щоб він жив з нами. Каже, хлопчикові потрібен чоловічий вплив. Це, звичайно, правильно (тим більш такої розумної людини), та я б не хотіла розлучати його з тобою й Михайлом Матвійовичем. А там ще і моя мама на нього претендує. Жах! Будемо ми бідну дитину рвати на частини. Зараз про це думати ще рано, а після захисту дипломів ми все обговоримо.

Ось такі справи, моя дорога сестричко. Цілую тебе, обіймаю і за все, за все величезне спасибі! Любого мого синочка цілую всього-всього. Привіт Михайлу Матвійовичу.

Твоя Люда

КОНКУРС

Неспокійний час, неспокійний момент. З самого цього конкурсу мене посідають сумніви. З одного боку, ніби ми діяли правильно, а з іншого... Ні, Емем таки заразив мене своєю хворобою — множинністю точок зору. Людина з такою хворобою ніколи не зможе нічого зробити.

Конкурсу цього ми довго чекали. За якимись формальними причинами Флягін досі царював без коронації, числився в. о. завідуючого. Нарешті начальство розкачалося й оголосило конкурс. У таких випадках усе вирішується заздалегідь, на найвищому рівні. Конкурсу, як такого, немає. На вакантне місце подається одна-єдина заява. Не знаю, чи належить за конкурсними правилами обговорювати кандидатуру завідуючого на засіданні його майбутньої кафедри; у нас, в усякому випадку, вона не обговорювалася.

Конкурсна комісія розглянула кандидатуру Флягіна і дійшла позитивного висновку: рекомендувати. За чутками, не обійшлося без суперечок, але рішення було прийняте одностайно. Головним аргументом на користь Віктора Андрійовича був, звичайно, його вчений ступінь. Не викликали сумніву й інші заслуги Флягіна: на кафедрі збільшилася кількість наукових праць, була піднята дисципліна, викорінені запізнення. Правда, все ще на високому рівні залишався відсоток двійок, яким завжди кафедра відзначалася на загальному середньоблагополучному рівні, але з цим, врешті, можна впоратися й потім. Загальна думка тих, від кого це залежало, була на користь Флягіна.

Нуртування всередині самої кафедри назовні майже не виходило. Так само як ми майже не знали, що діється на інших кафедрах, так і вони майже не знали, що діється на нашій (всім ніколи). Сам Флягін останнім часом був тихіший, лютував менше, навіть щоденники майже не перевіряв і нібито про щось почав замислюватися...

Мене вразило, що напередодні конкурсу колишньої одностайності в середовищі викладачів не виявилося. Якщо спочатку, зразу після появи Флягіна, всі як один були проти нього, то тепер лунали й окремі голоси "за". Наприклад, Петро Гаврилович недвозначно висловив Флягіну вотум довіри, підкресливши, що загальна його лінія правильна, "просто він ще не притерся, а коли притреться, буде у самий раз. Мізки в нього на місці, а душу ми "вправимо" {мені не зовсім був зрозумілий механізм "вправлення душі", але це справило враження). А головне, активно діяти ніхто не хотів. Поки йшло шушукання, всі висловлювалися, а ді-йшлося до прямого конфлікту — ніхто на нього не йшов. Елла Денисова сказала:

— Ну добре, провалять Флягіна. Замість нього пришлють іншого. А який він буде? Цей принаймні чужих робіт не краде.

Стелла Полякова, як завжди, солідаризувалася з подругою:

— Будь-яка визначеність краща від невідомості.

Здивував мене Радій Юр'єв, який не лише пробачив Флягіну епізод із своєю хворобою, але навіть звинувачував себе в надмірній упертості.

Втім, Радій завжди був у нас миротворцем. Мене не полишала думка, що всі угодовці не хотіли вступати в конфлікт із Флягіним, боячись, що він усе-таки пройде (думка, мабуть, несправедлива). Льова Маркін на все, що відбувалося, дивився з дивною байдужістю, навіть забуваючи вставляти найбільш доречні цитати, які так і напрошувалися на язик. Багато хто просто відмовчувався: "Наше діло теляче, прив'язали — і стій". Паша Рубакін молов уже якусь абсолютну ахінею, відносячи Віктора Андрійовича до категорії стра-стотерпців, яких у майбутньому нащадки безперечно канонізують...

Отже, активних противників Флягіна на кафедрі лишилося троє: Співак, я та ще Лідія Михайлівна. Кожен —з нас був твердий у своєму

рішенні ні в якому разі не працювати з Флягіним. Лідія Михайлівна погоди не робила, але й від нас із Співаком мало залежало. Ні він, ні я не були членами великої ради, де мала розглядатися конкурсна справа.

Я вирішила виступити на раді відкрито, а якщо Флягін пройде — звільнитися. Звичайно, втрата одного доцента для інституту мізерія, але за мною стояв ще Співак з такою самою готовністю, а двоє — це вже дещо (при нагоді те може бути поставлене на карб начальству). Ми з Семеном Петровичем вирішили, що першою виступатиму я, а він — залежно від обставин.

Настав день конкурсу. Зранку накрапав дощ, було душно і важко в повітрі. Думаючи про свій майбутній виступ, я ніяк не могла зібратися з думками. Примусила себе сісти, накидати конспект, хоча з досвіду знаю: ця справа безнадійна, однаково відірвусь і занесе мене вбік. Скільки себе пам'ятаю, жоден мій виступ не виходив за планом.

Зранку в мене були лекції, закінчилися. На кафедру йти мені не хотілося (там сидів Флягін). Півтори години я простояла біля вікна в коридорі, дивлячись на темні хмари, які невизначено громадилися на небі, не в змозі ні відійти, ні пролитися справжнім дощем. Невеликий павучок бігав по склі, зайнятий якоюсь своєю невідкладною справою, то опускаючись до нижнього зрізу рами, то піднімаючись угору. Якась надокучлива невиразна думка вчепилася в мене до цього павучка...

Пункт "конкурсні справи" стояв у порядку денному останнім, але ми прийшли заздалегідь. Голова з посмішкою відзначив високу активність кафедри кібернетики, що з'явилася на засідання ради майже в повному складі. Мені в очі кинулась широка вусата морда кота-злодюги (alias професора Яковкіна), який подивився на мене з відвертою відразою. Він також був членом великої ради. Загалом народу було багато. Велика аудиторія амфітеатром (не радіофікована, але з чудовою акустикою, як уміли будувати в старовину) була заповнена майже до верхніх лав. Лави тут з відкидними столиками. За одним з них сидів Флягін, як завжди, занурений у роботу — щось читав і строчив...

Не переставав він строчити й тоді, коли почався розгляд його справи. Вчений секретар оголосив документацію. Потім виступив голова конкурсної комісії. Він широко висвітлив наукові заслуги Віктора Андрійовича, віддав належне його авторитетові й закінчив позитивним висновком комісії. Потім виступили якісь члени ради на підтримку Флягіна. Одне слово, усе йшло, як завжди в таких випадках, з наперед вирішеним результатом. Я не слухала — треба було виступити мені, а я все ще не знала своєї першої фрази. Раптом я згадала про павучка — він бігав, як я, невідомо чого. Захотілося піти...

— Хто ще хоче виступити? — запитав голова. Я піднесла руку.

— Прошу на трибуну. Підвівся Яковкін:

— Якщо не помиляюся, товариш Асташова ще не є членом нашої ради.

— Правила передбачають можливість висловлюватися всім бажаючим,— дав довідку вчений секретар.

Я піднялася на трибуну. Першої моєї фрази ще не було. Я помовчала, чекаючи, що враз вона до мене спуститься. Дехто в залі дивився на мене підозріло, як на відому скандалістку.

— Просимо,— мовив голова.

— Я виступатиму проти кандидатури професора Флягіна.

Зал зашумів з інтересом. Узагалі всяких скандалістів зустрічають на радах з інтересом: вони руйнують трафаретну нудьгу, що панує на цих збі-говиськах. У таких випадках я завжди згадую пса, який пробрався в церкву ("Том Сойєр"). Зараз я почувалася таким псом. Дехто дивився похмуро, для більшості я була розвагою.

— Так, я виступатиму проти кандидатури професора Флягіна і спробую обгрунтувати свою думку. Для того, щоб керувати колективом (тим паче колективом викладачів), треба як мінімум бути людиною. Цієї мінімальної вимоги професор Флягін не задовольняє...

На жаль, я знову замовкла. Мені було що сказати, та я не знала, як це висловити,— знамениті "муки слова". Флягін відірвався од своєї роботи і спрямував на мене погляд без усякого виразу, стертий окулярами.

— А що таке людина? — з веселою цікавістю запитав голова.

— Не берусь визначати. Я думаю, це й так ясно.

— І це говорить математик! — обурено вихопився Яковкін.

— Так, це говорить математик. Далеко не всі

І

поняття можуть бути чітко визначені і далеко не завжди це потрібно. Між іншим, в універсальність математичних побудов вірять найперше не математики, а профани. їм здається, що чим більше математичних брязкалець вони на себе навішають, тим краще. Вони помиляються. Глупота в математичному одязі гірше, ніж гола глупота.

Кругом засміялися. "Пес у церкві" продовжував веселити прихожан. Це не входило в мої плани, і я розсердилась:

— Зараз не місце й не час для схоластичних диспутів. Будемо виходити з того, що поняття "людина" і "людяність" інтуїтивно зрозумілі всім, хто тут зібрався. Так от, я кажу, що саме людяності немає в поведінці професора Флягіна.

Тут я знайшла дар слова і розповіла про порядки, які ввів Віктор Андрійович на кафедрі. Про примусові щоденники, про вимоги до індивідуальних планів. Про те, як, домагаючись тиші, Флягін заборонив студентам заходити на кафедру. Про наші коридорні розмови. Про таблички типу ресторанних "стіл зайнятий"...

Тільки я зібралася витягти свій головний козир — Радія Юр'єва, який читав лекції з температурою тридцять дев'ять,— коли сам Радій благально замахав мені руками, схрестивши їх перед обличчям, як роблять в авіації, забороняючи посадку. Не треба, то й не треба. Я квапливо перемінила курс.

— Одна з головних ознак людини — вміння ставити себе на місце іншого, влазити в чужу шкуру. Цього вміння професор Флягін геть позбавлений. Він ніколи не ставить себе на місце іншого, ніколи не має сумніву в своїй правоті. Справжній людині притаманне співчуття. Співчуття — означає почувати себе разом з іншим...

Знову засміялися. Справді, я потішала публіку. Знову розізлившись і одержавши таким чином новий заряд, я вела далі:

— Треба віддати належне професору Флягі-ну — він надзвичайно працелюбний. У нього пра-целюбство маятника. Але відтоді, як він у нас з'явився, на кафедрі вмер сміх...

— Подумаєш, велика втрата! — скипів Яковкін.— Нехай сміх умирає в робочий час. Сміятися можна в себе вдома...

Знову пролунав вибух реготу членів ради. Вони явно насолоджувалися дивертисментом. . Ох, не те я кажу, не те, не так!

— Покійний Микола Миколайович Завалішин, керуючи кафедрою, можливо, грішив зайвим лібералізмом, але ми його любили і він нас любив. Віктор Андрійович Флягін нікого не любить, ні з ким не

спілкується. Ні з нами, ні із студентами. А робота викладача — це спосіб спілкування. Для чого ж ми в такому випадку існуємо?

— Для науки,— поважно мовив Яковкін.

Його підтримав гул голосів. Я розуміла, що кажу по-дурному, бездарно, але спинитися вже не могла. Мені треба було висловити свою думку.

— Професор Флягін працює, як молиться. Він не розуміє, що коли менше молитися і більше сміятися, сама робота піде краще...

— І це каже науковий працівник! — сказав Яковкін, звівши очі до стелі, від чого його вусате широке лице стало ще ширше і ніби ще вусатіпіе.

Несхвальний шумок у залі явно був проти мене.

— Ніно Гнатівно, ви вичерпали регламент. Якщо ви ще хочете сказати що-небудь істотне за порядком денним, без узагальнень, ми вас слухаємо.

— Та ні, я вже закінчила.

Я сіла з гострим почуттям ганебного провалу. Нічого собі, виступила! Як восьмикласниця на диспуті про любов і дружбу.

Тут підніс руку Співак, вийшов на трибуну:

— Я вважаю, що Ніна Гнатівна виступила невдало. "Людина, людяність..." Не про це треба було говорити. Я впевнений, що професор Флягін людина, і, більш того, людина шанована. Особисто я глибоко поважаю Віктора Андрійовича...

Флягін підвів бліде обличчя й витріщився на Співака.

— Я його глибоко поважаю і все-таки вважаю, що, як завідуючий кафедрою, він не на місці. Насамперед з однієї простої причини: він не любить студентів. А це вже остання справа: бути викладачем і не любити студентів! Однаково, що вихователь в дитячому садку не любити дітей...

Знову засміялися.

— Ваша аналогія не зовсім вдала,— сказав голова.

— Можливо. І все-таки, я наполягаю: викладач повинен любити студента. Навіть ставлячи йому двійку.

— Якщо любиш, навіщо ж ставити двійку? — крикнув хтось із місця.

— Саме люблячи. Але це ще не все. Професор Флягін взагалі не вміє працювати з людьми. Він настроїв проти себе всіх викладачів.

— Не всіх,— кинув з місця Радій Юр'єв.

— Більшість. Основна його вина: він зумів за короткий строк майже розЬалити чудовий колектив. Такі колективи треба оберігати, як заповідники...

Знову сміх. Співак люто зблиснув очима.

— Буду говорити коротко. Вважаю, що кандидатура професора Флягіна на посаду завідуючого кафедрою кібернетики неприйнятна. Якби я був членом цієї ради, я б голосував проти.

— Продовжимо засідання ради,— сказав голова.— Ми тут вислухали думки як за кандидатуру професора Флягіна (переважна більшість), так і проти (Ніна Гнатівна, доцент Співак). Я думаю, питання більш-менш зрозуміле. Можна переходити до голосування. Заперечень немає?

— Є заперечення.

Це сказав сам Флягін.

— Прошу, Вікторе Андрійовичу.

— Можна, я з місця?

— Ні, краще сюди, на трибуну. Засідання стенографується.

Флягін вийшов на трибуну. Він був блідий, навіть зеленкуватий, і пір'євидний віхоть волосся на його голові загнувся вгору, як хвіст у качура. Коли він заговорив, губи в нього смикалися і каша в роті була відчутніша, ніж завжди.

— Товариші, те, що я тут почув, справило на мене сильне враження. Сильне і важке. Я дуже шкодую, що з моєї вини ви змушені були все це слухати. Більше цього не буде. Я знімаю свою кандидатуру. Справді, я не створений для того, щоб керувати людьми. Краще зрозуміти це пізно, аніж ніколи.— Тут він усміхнувся, але не своєю єзуїтською, а простою людською усмішкою, в якій було навіть щось дитяче.— Ніно Гнатівно, ви помилилися в одному: що я ніколи не сумнівався в своїй правоті. Даю вам слово честі, відтоді як прийшов на кафедру, я тільки те й робив, що сумнівався в своїй правоті. Сьогодні ці сумніви розсіялись — я зрозумів, що був неправий. Прошу вибачення у всіх присутніх за те, що на розгляд моєї справи вони витратили багато часу. Дозвольте мені піти.

В залі пролунали вигуки, запитання: "Що він сказав, що?" Хто його не почув, хто не зрозумів.

— Вікторе Андрійовичу, що ви! — заметушився голова ради.— Не робіть цього! Ви дуже вразливі! Запевняю вас, все буде гаразд!

— Дозвольте мені піти,— повторив Флягін. Він зліз з помосту, короткозоро дивлячись собі

під ноги, і рушив проходом між двома — правим і лівим — крилами амфітеатру в бік дверей. Усі мовчки проводжали його очима. Я дивилася йому вслід з не зрозумілим мені самій відчуттям. Здавалося, що, віддаляючись, він стає не меншим, а більшим.